UDK 34/35

YU ISSN 0003-2565

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

6

БЕОГРАД, 1989.

Најстарији југословенски живи часопис из области права „Архив за правне и друштвене науке" од свог покретања 1906. године до краја 1945. године био је гласило Правног факултета у Београду. У том периоду његови уредници били су: Коста Кумануди и Драгољуб Аранђеловић (1906—1911), Коста Кумануди (1911—1912), Чедомиљ Митровић и Коста Кумануди (1912—1914), Чедомиљ Митровић (1920—1933), Михаило Илић (1933—1940), Борђе Тасић (1940—1941) и Јован Борђевић (1945). Почев од 1946. „Архив" је наставио да излази као орган Савеза удружења правника Југославије, а његово место на Правном факултету у Београду попунили су „Анали", настављајући тако један континуитет започет 1906. год.

ДОСАДАШЊИ ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ „Анала": др Михаило Константиновић (1953—1960), др Милан Бартош, заменик др Борислав Т. Благојевић (1960—1966), др Војислав Бакић (1966—1978), др Војислав Симовић (1978—1982).

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Главни и одговорни уредник: др Обрен Станковић. Заменик главног и одговорног уредника: др Ратко Марковић. Чланови: др Љубиша Лазаревић, др Предраг Шулејић, др Обрад Станојевић, др Војин Димитријевић, др Стеван Врачар, др Радослав Стојановић, др Дејан Поповић, др Мирјана Тодоровић, др Борђе Игњатовић, др Гашо Кнежевић (секретар Уређивачког одбора) и Војислав Станимировић.

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ

Председник: Радосав Бошић. Заменик председника: др Обрад Станојевић. Чланови: Драгослав Бекић, Радивоје Јевтић, др Љубиша Лазаревић, Драгутин Милићевић, Михаило Младеновић, Гордана Симеуновић и др Обрен Станковић.

Лектор:

Бранислава Марковић

Штампа: ГП „Просвета" Буре Баковића 21

АНАЛИ
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXXVII новембар—децембар број 6

YU-ISSN 0003-2565

ИЗВОРНИ ЧЛАНЦИ

Реферати поднети на научном скупу „Француска револуција и модерна правна цивилизација". В. белешке у рубрици Факултетска хроника.

UDK — 321(44)(091)

др Радомир Лукић,
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА И РЕВОЛУЦИОНАРНИ ПРОЦЕС

У чланку се разматра француска револуција са становишта стања и садржине револуционарног процеса. Аутор сматра да француска револуција може послужити као модел револуционарног процеса уопште. У њој се, као у добро режираном позоришном комаду, револуционарна акција развија логично и пење до свог врхунца. Такви процеси, уз извесне небитне измене, одвијали су се и у совјетској и југословенској социјалистичкој револуцији, што потврђује став да у сваком револуционарном процесу постоје неке основне правилности.

Револуција има разних и по садржини и по облику, као и по току самог револуционарног процеса као сложене друштвене појаве. Постоје револуције нагле и темељне, као и споре и непотпуне, мешовите, недовршене...

Разуме се да утврђивање различитих облика револуције зависи и од претходног основног питања — појма саме револуције. А ово питање је врло сложено не само јер је сам сплет друштвених појава који се овим именом назива заиста сложен, него и јер је терминологија неуједначена — није сасвим сагласно утврђен сâм основни појам револуције. Једни називају револуцијом безмало сваку иоле значајнију промену, други само тачно утврђену и очито значајну промену; једни сваку насилну промену власти сматрају револуцијом, док други за то имају посебно име; једни ће револуцијом звати само брзу и наглу промену, други и ону спору, итд.

С друге стране, друштво је врло сложена целина великог броја такође сложених и разноврсних појава, као што су својина, власт, идеологија, технологија, слојевитост итд. Револуцијом се назива како битна промена сваке од ових саставница друштва или неколико њих, тако и промена свих њих заједно. Отуд и посебни називи промена појединих саставница — економска, политичка, културна, национална револуција и томе слично. Треба решити о којој ће се револуцији гово-

рити, пошто се може очекивати да револуционарни процес неће бити истоветан у свим овим врстама посебних револуција, односно у оној револуцији која се може назвати општом, тј. револуцијом у ужем смислу, као скупу свих „посебних" наведених револуција.

Разуме се да треба одредити и сам револуционарни процес. Сам појам процес сувише је неодређен и вишезначан, па му се мора одредити тачно значење.

Сва ова, као и многа друга, питања спадају у оно што се може назвати науком (или теоријом) о револуцији, која је један од најважнијих делова социологије као битне друштвене науке, али која задире и у друге, посебне друштвене науке уколико се у њима говори о посебним револуцијама, од којих су неке поменуте. Јасно је да у једном кратком осврту на процес револуције као што је овај није могуће ни само назначити, а камоли иоле разрадити, сва поменута и друга важна питања, утолико пре што ни теорија револуције није до данас не само довољно разрађена, него још увек у суштини чека своју разраду

Услед тога ће овде бити речи само о три, чини се, поготову кад је реч о француској револуцији, и најважнија дела револуције, одн. врсте револуција. То су економска, политичка и културна револуција — промена својине, власти и идеологије (друштвене свести). Под процесом револуције, пак, разумеће се следовање и повезаност основних раздобља револуције одређених својом револуционарном садржином тј. променама које се у њима дешавају. При том се полази од једног узора револуције који се склапа логичким путем на основу увида у нужне везе између појединих врста револуције сходно одговарајућим социолошким законитостима и њиховом временском следу.

Ако се с овог гледишта, сасвим овлаш одређеног, погледа на француску револуцију, може се утврдити да она иде одређеним следом, који, чини се, више-мање одговара том логички схваћеном револуционарном процесу као узору револуције. Чак би се, можда, могло рећи да је она најближа том узору у поређењу с неким другим револуцијама које се с њом дају упоредити, као што су енглеска, америчка, совјетска или наша.

Пратећи ток процеса француске револуције уз ограничење на поменуте три врсте или три раздобља, три дела револуције, може се лако утврдити да суштинским револуцијама, економској и политичкој, претходи „несуштинска" врста револуције — културна револуција, при чему се суштинским сматрају револуције које стварно мењају друштвене односе, тј. положај људи у својини и власти, а не само њихову свест. Заиста је овој стварној (привредно-својинској и политичкој) револуцији претходила културна и у овој пре свега идеолошко-политичка револуција у смислу да је наместо сталешко-феудалне друштвене свести настала буржоаска свест. Уместо сталешке поделе људи и следствено њој њихове неједнакости у погледу власти и слободе као основа погледа на свет феудализма, већ је друштвеном свешћу превладало схватање о једнакости и слободи свих људи — свест о потреби разарања дотадашњег система, тј. о потреби својинско-привредне и политичке револуције. Једнакост и слобода су главни покличи француске револуције, који су већ и пре стварне револуције, промена друштвених односа и положаја људи, били освојили свест широких друштвених

слојева. И што је занимљиво и за револуцију битно, ова културна револуција није захватила само класе потлачених, економски и политички неједнаких, него и знатан део владајуће класе. Јавно мнење је било против старог режима и пре почетка његовог рушења, било је „модерно" мислити револуционарно.

Међутим, ако је ова културна револуција захватила готово цело друштво, укључујући и знатан део владајућих слојева, те тако претходила промени стварних друштвених односа, економској (својинској) и политичкој револуцији, то не значи да се и на пољу ове две друге револуције није ништа променило пре саме револуције у буквалном смислу речи, тј. пре преврата. Феудална својина, феудални систем привреде, у великој мери су били исцрпили своје могућности, превазиђени новим производним снагама (мануфактуром), те се буржоаска својина и новчанотржишна привреда била већ у знатној мери развила. Ослобађање кметова као нужан услов развоја капиталистичке привреде на један или други начин, отворено или прикривено већ је било почело, чиме се почела стварати радна снага пролетаријата за долазећи капитализам.

Слобода и једнакост као покличи револуције изражавали су, дакле, програм револуције који се већ почео делимично остваривати фактички ако не у уставноправно. Трећи поклич, братство, уколико се односио на француско друштво, а не на међународну идеологију револуције, још је продубљивао значај два претходна поклича као њихова логичка допуна и употпуњавање промене којој се тежило — он је означавао настанак француске нације, јединствене, збратимљене, место сталешке поделе по којој је уместо нације пре постојала феудална интернационала и поред свих сукоба и ратова између феудалних држава, јер се ратови нису водили због националних него због парцијалних феудалних интереса.

Истовремено с тим су из нације избацани феудалци, односно противници револуције, као издајници нације, удружујући се с другим феудалцима других нација у борби против револуције. Насупрот издајницима, један део саме владајуће феудалне класе пришао је револуцији управо из националних разлога, тако да се први пут појављује и особена црта револуција као националних, а не само класних.

За културном револуцијом иду више-мање заједно политичка и својинскопривредна и класна револуција. Збацује се феудално краљевство и политички монопол феудалаца, те власт прелази са сталешке скупштине у којој превласт имају феудалци на народну скупштину с превлашћу буржоазије. Истовремено се укида феудализам, својина над кметовима, те сви Французи постају једнаки и као људи, грађани и као политички субјекти.

И дотле све иде релативно мирно и можда би се тако и завршило да се формално збачени феудализам не удружује са страним феудализмом, који, осећајући опасност и по себе, тежи да угуши започету револуцију. Противревлуционарни савез креће у насилно гушење револуције, у рат за освајање Француске. Револуција долази у опасност. Револуционарима се чини да има само један спас — продубити револуцију, извести је до краја уништити јој све противнике да се старо никада више не би повратило. Револуција се заоштрава — настаје терор. У културној револуцији се долази до врхунца — укида се стара

и настаје нова религија! У политичкој револуцији се не само убијају краљ и други носиоци бивше власти него и сами умерени револуционари, који се тако стављају на страну не само контрареволуционара него и националних иностраних непријатеља, постајући тако национални издајници. У терору, револуција пута сопствену децу, распомамљена пуја револуције једе саму себе, дојучерашњи вођи стављају главу под пиљотину на којој се још није осушила крв носилаца старе власти. Јављају се и друге крајности — идеје о некој врсти комунизма, одн. социјализма. Сама буржоазија почиње да се осећа угроженом од још радикалнијих револуционара.

За такав крајњи револуционарни систем, међутим, нема никаквих предуслова у друштвеној стварности, пре свега у привреди и технологији, којом се тек развија капитализам. Петла који прерано кукуриче чека његова неизбежна судбина. Уместо револуције без краја, нова владајућа класа тражи сигурност. Јавља се Наполеон. Он је делимично још носилац револуције, јер покушава да је не само обезбеди у Француској, него и да је извезе у ужу, па и ширу Европу (Енглеску, Русију). Али Европа још није зрела за то. Учврстивши, међутим, револуцију у Француској, Наполеон пада под ударом контрареволуције, првенствено међународне, европске, а и француске, иако је по логици свог свевлашћа и у интересу нове владајуће бирократије и капиталиста поништио све претераности претходећих му сувише жустрих револуционара.

С падом Наполеновог царства и повратком краљева с перикама споља изгледа да се све враћа натраг у старо корито, да су перике и сатенске ципеле потиснуле узурпаторске разбарушене косе и војничке чизме. Но, то се показује само као привид, чак као привиђење авети, те краљ-буржоа Луј-Филип из орлеанске гране династије коначно баца перику. Револуција је нашла своје право корито и више-мање мирно, иако знатно преображена, још увек одржава буржоаски поредак који је успоставила у почетку, успешно пребродивши и опасност коју јој је донела совјетска револуција.

Француска револуција, дакле, пролази следећи процес — најпре релативно благи захтеви културне револуције, успостављање револуционарног јавног мнења, које делимично прихвата и владајућу класу; с јачањем отпора владајуће класе и њеним савезништвом с истом класом из иностранства, револуција постаје све темељнија и суровија, да се ускоро и сама подели на умерену и крајњу страну, при чему крајња страна привремено побеђује употребом крајње свирепих средстава терора, „једући сопствену децу". У насталом бесперетку нужно је поново увести ред и делимично повратити старо, успостављањем нове владајуће класе, која покушава да умерену револуцију прошири у светску и у том неумереном захвату пада те се наизглед све враћа на старо, иако се основне револуционарне промене, класноприврелне, учвршћују, уз истовремено бацање семена такве револуције у контрареволуционарну Европу наизглед без успеха, да би се најзад коначно срушио привид и успоставила буржоаска умерено демократизована република уз револуционарне промене углавном мирним путем у осталој Европи.

Процес револуције личи, дакле, на кретање клатна — најпре се јако покрене на једну страну да би се делимично вратило на претходну, смирујући се негде ближе средини у новој равнотежи.

Овакав ток француске револуције толико је парадигматичан да изгледа да га нужно мора следити свака револуција. Истовремено он је толико логичан да изгледа предодређен судбином, друштвеном законитошћу која се не може изменити. Њена различита раздобља су тако оштро и јасно уобличена и ношена тако истакнуто карактеристичним личностима да личе на савршено вођену драму (с укусом трагедије), тако живописну и узбудљиву да се човек диви када је сагледа у целини. Ток овог револуционарног процеса изгледа тако одређен самом логиком револуције да се не може замислити неки други, савршенији. При том је особито значајно да национална револуција нужно има и међународно окружење. Не само да постоји више или мање развијена револуционарна него, и пре свега, контрареволуционарна интернационала. Као што велики пожар изазива мање пожаре у суседству док не буде угашен, тако и велика револуција изазива веће или мање револуционарне потресе у околини док се не смири, губећи при томе од своје максималне револуционарне ватре пристајањем на оно што је на датом ступњу развоја остварљиво.

Овај логичан и драматичан ток револуционарног процеса личи на неку врсту уметничког дела које ствара сама стварност. И није чудо да су они који су проучавали француску револуцију, а имали смисла за уметност, пре свега драмоку, могли о њој створити слику која узбуђује као савршена историјска драма, али стварно одиграна, а не одглумљена. Није чудо да су ту драматичну страну француске револуције представљали на разне начине социолози и историчари који су имали уметничког смисла, а у нас је то на начин тако савршен да га је тешко превазићи, учинио Слободан Јовановић у својим *Вођама француске револуције*, једном од ремек-дела нашег језика.

Још је мање чудно што су француску револуцију многи упоређивали с другим револуцијама, пре свега са совјетском, тражећи у њима потврду оних законитости револуционарног процеса које је она открила. Тако је, нпр, с много права поменут совјетски Терор или Термидор и слично, уз много разумљивих одступања, наравно. Изгледа да је најважнији закон кретања клатна — да би се дошло до једне чврсте тачке, мора се претходно она прекорачити. Страсне револуционаре или смењују умерени или их сасвим уништавају контрареволуционари, иако само привремено, под условом, наравно, да је стање сазрело за револуцију, да је неуморна Хегелова кртица припремила тле за њу.

На крају би се можда у овом обзиру могло рећи неколико речи и о југословенској револуцији, Нема никакве сумње да се све поменуте законитости револуционарног процеса, најпотпуније уобличене у француској револуцији, јављају и у нас, иако, разуме се, донекле измењене, у зависности од различитих услова. Пре свега и ту постоји снажна културна револуција као претходница. Револуционарни захтеви, поготову својинскопривредни, у почетку су умерени или једва видљиви, а носиоци старог стања повезују се са страним контрареволуционарним снагама. С освајањем власти пада се у револуционарни занос и хоће се суштинска измена свега — уводи се друштвена својина, диктатура пролетаријата итд. Крајности револуционарног жара тако су велике да доводе до непријатељства чак и носилаца претходних социјалистичких револуција, слично као што је енглеска, а донек-

ле и континентална буржоазија устала против француске револуције. Међутим, клатно је отишло сувише далеко, стварност не допушта крајности и револуција почиње да једе сопствену децу, макар и не онако сурово као што су то чиниле француска или совјетска револуција. Као и у ове две револуције, постоји спољни рат, па се у току њега развија револуција те се она меша с националним ратом против иностране власти. Поступно се ове стишава, револуција одбацује сопствене крајности, увиђа се да се крајњи циљ мора тек поступно остваривати, много старог поново оживљава, те се чак почиње говорити и о одступању од револуције, што није тачно, иако се многе крајности заиста поништавају.

Може се, дакле, закључити да је француска револуција заиста прави образац савршене логике револуције и да као таква има посебну вредност и за револуционарну праксу и за социолошку теорију револуције.

Dr. Radomir Lukić
Retired Professor of the Faculty of Law in Belgrade

FRENCH REVOLUTION AND THE PROCESS OF REVOLUTION

Summary

Revolutionary process of the French Revolution may serve as a model of the revolutionary process in general. It looks as a well organized theatrical scenario, where everything develops logically while leading to a climax. The phases of the revolution follow one anther, while being so well coordinated that the result becomes inevitable. After the feudal economic and political system comes to a stage of disintegration, the revolution begins in the form of popular movement rather moderate in character, but in time develops into one more strict and radical, going in step with gathering strength and resistance by the establisment. The revolutionaries are distinguished between the moderates and radicals, and the Terror follows democracy; the revolution begins „to eat its own children" and the counter-revolutionary international surrounding begins to meddle. Instead of democracy, the Napoleonian dictatorship takes place, only to be followed by the return of the *ancien régime*. But all that remains the form and an illusion, since the victory of the bourgeoisie is sure. In spite of that, the parliamentary democracy is to be realized only after an entire century, namely in 1875.

This same process, with certain modifications without great significance, may be noted also in the Soviet revolution and the Yugoslav socialist revolution, which fact confirms the existence of an essential regularity in the revolutionary process in general.

Radomir Lukić
ancien professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE ET LE PROCESSUS DE RÉVOLUTION

Résumé

Le processus révolutionaire de la révolution française peut servir de modèle du processus révolutionaire en général. Il ressmble à une pièce du théatre bien composée, dans laquelle tout se développe legiquement et mène au climax. Les phases de la révolution se succèdent si bien harmonisées que le résultat devient inévitable. Après que le système économique et politique féodal est vena au tade de désintégration, la révolution commence par le mouvement populaire assez modéré, pour devenir de plus en plus sevère et radical avec le renforcement de la résistence du pouvoir. Lel révolutionaires se divisent en modérés et radicaux, la Terreur succède à la démocratie, la revolution commence à „manger ses propres enfants" et l'étranger contrerévolutionaire commence à se méler. Au lieu de la démocratie vient la dictature napoléonienne et puis le retour de l'ancien régime. Mais tout cela reste la forme et l'illusion, puisque la victoire de la bourgeoisie reste solide. Malgré cela, la démocratie parlementaire se réalise après tout un siècle-en 1875.

Ce processus, avec certaines modifications sans grande importance, peut se voir aussi dans la révolution soviètique et yougoslave socialistes, ce qui confirme qu'il existe une régularité essentielle dans le processus révolutionaire en général.

UDK — [321 + 340.1](44)

др Стеван Врачар,
редовни професор Правног факултета у Београду

ДРЖАВНО-ПРАВНЕ ТЕКОВИНЕ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Указавши на општи значај ове револуције, аутор наглашава њене доприносе у непосредном и потоњем моделовању државних и правних институција. Он нарочито подвлачи вредност декларација о правима и уставних докумената, како за Француску тако и за остале земље. На тај начин су постављени темељи модерне демократије и њених саставних елемената, а пре свега „грађанина", „народа" и „јавности". Захваљујући томе изграђивана је и модерна држава, с примењеним принципом поделе власти. Модерно право се ослања на развијено законодавство, а велики кодификаторски подухвати допринели су изграђивању складног правног система. Зато је и модерни државно-правни поредак заснован на принципима уставности и законитости, с легитимитетом који проистиче из народне суверености, с ефикасном одговорношћу државних органа. Због свега тога, могло би се рећи да су створени пре свега политички и правни услови за уважавање и заштиту слободе свих појединаца. Уопште, све те и друге тековине показују и прави цивилизацијско-културни смисао овог највећег преврата у историји човечанства.

Француска револуција 1789. (с много разлога обележавана и као „Велика"), по свему судећи, представља највећи и најдалекосежнији социјално-политички преврат у свеколикој историји човечанства. Следствено томе, такав преврат је не само извршен у државно-правном поретку (тако називам јединство државе и права!) него је ударио свој печат и одговарајућим *тековинама* током протекла два столећа. Те тековине се међусобно разликују: има их које превасходно припадају самој Француској, али и таквих које се огледају у многим европским земљама, па и у читавом свету; неке су уследиле у препознатљивом, импресивном и, чак, фасцинантном облику, али неке су остале запретане и чак окривене у свеопштим збивањима наведеног раздобља; неке су имале велики и, чак, пресудан значај, али неке су привидно или стварно имале сразмерно мање домашаје; неке су својствене тоталитету друштва, политике, државе, права итд., а неке се ограничавају на поједине државно-правне институције, неке су биле само саставни део револуционарних збивања или постреволуционарног раздобља, али су неке постепено откривале своје епохалне димензије и трајне вредности, итд. Имајући све то у виду, покушаћу само да назначим неке од упечатљивих и свакако значајних таквих тековина.

1. Ова револуција управо зато сама по себи и у самој себи разоткрива, тако рећи, својеврсне сублимације у разним равнима, с оваплоћењима у многим ентитетима и моментима, с разнородним изгледима. Она је само један примерак, али и пример сливања општег историјског тока и посебно — појединачног историјског збивања. У њој се налази преломна тачка у развојним циклусима одређених цивилизацијско-културних формација. Она упечатљивије но ишта друго предочава и превазилажење друштвено-економских формација (како се то наглашава у марксистички оријентисаним истраживањима). Она сугестивно показује међусобне условљености друштвеног процеса и политичког чина. Она је доказ дејства објективних закономерности и субјективних људских прегнућа. Она је право мерило разграничења и повезивања „сфере ирационалности" и „сфере рационалности". Она потврђује правилности избијања дисконтинуитета у развојним континуитетима. Она се претворила у опориште на коме су саздане многе старе вредности, али и где су исковане заиста нове вредности. У њој се укрштају сви путеви и све странпутице дејствовања најразличитијих друштвених снага. Она је вододелница оног манихејског супротстављања Светлости и Мрака, Добра и Зла, Лица и Наличја друштва, људских група, појединаца. И, нарочито, свих људских творевина. А међу такве творевине спадају и *државно-правне творевине*, то јест извесне друштвено-духовне творевине.

У таквим реалним и идејним оквирима, али и с одговарајућим претпоставкама и последицама уследило је диференцирање и разликовање тзв. *грађанског друштва* и тзв. *(политичке) државе* (1). Иако је то искуствено већ било постигнуто у Енглеској, а касније филозофски промишљено у Немачкој — чак и поред одговарајуће духовне традиције у Француској — може се рећи да је баш то наметнула, утемељила и трајно обезбедила ова револуција. Иако с очигледним нејасноћама у концептуализацији због објективно постојећих неодређености, непостојања крутих граница, чак и због међусобних условљености и извесног прожимања ових ентитета — тиме је потврђено и омогућено моделовање *„новог поретка"* у друштву на рушевинама *„старог поретка"* („l' Ancien Régime"). Другим речима, уместо оронулог феудализма израстао је капиталистички друштвени поредак. Грубо говорећи, тако је уследило друкчије премапостављање друштва и државе, економије и политике, подручја индивидуалног и групног предузетништва, као и целокупног приватног живота и подручја политичке и јавне делатности. На темељима приватне својине примерене капитализму, која пружа највеће гарантије независности свих субјеката пре свега у економском животу, али исто тако у политичком и културном животу — израстала је целокупна друштвена надградња, а нарочито све оно што је сачињавало политичку сферу. Следствено томе, у материјалној производњи, на тржишту и у промету робе и услуга стварани су неопходни простори за испољавање иницијативе, сопствених интереса, конкуренције у способностима да се што више искористе постојећи услови за задовољавање сопствених интереса. Тиме је омогућавана „слободна игра снага", без неких грубих облика интервенције, контроле која би наметала некакве вештачке границе, спутавала постојеће „природне" токове. На дру-

(1) Вид.: Karl Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, у збирци: K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 3, Prosveta, Beograd, 1971, str. 67—72.

гој страни, ипак, јавни живот уопште, а посебно најуже подручје политике, обухваћени су оформљеним државно-правним поретком као начином обуздавања и контроле најмоћнијим средствима. Све је погодовало новој социјалној диференцијацији чији су резултати нове класе — пре свега класе капиталиста и супротстављене јој класе пролетера, односно радника — и разних слојева, професија и других друштвених група.

У ствари, тако је разарана унутрашња структура феудализма, с његовом економском подлогом, класном поделом на феудалце и кметове, али и још изразитијом сталешком поделом, степенованим устројством сизеренско-вазалских веза, окошталом хијерархијом на бази свакојаких привилегија, итд. Модерно друштво се конституисало у све три своје главне сфере — економској, политичкој и културној. У томе је посебно место имало политичко конституисање, односно створена *политичка конституција* као показатељ одређеног устројства моћи, власти и ауторитета пре свега у овој сфери, али и у остале две. Тако је израстао примеран политички систем, с неопходним структурисањем својих најважнијих елемената и њиховим ефикасним функционисањем (2).

2. Овакво конституисање модерног капиталистичког друштва пратили су и одговарајући облици, а пре свега политичке институције, политичког и правног стваралаштва. У социјалној филозофији и политичкој доктрини, а и у духовној атмосфери преовлађивали су погледи који су служили као својеврсна инспирација најважнијег политичко-правног стваралаштва. Велики мислиоци Монтескје и Русо су били претеча и готово учитељи најутицајнијих вођа и учесника у револуцији. Дајући владајућим идејама снагу и садржаје, који су одговарали извођењу револуције, ти предводници револуционарних акција су тако обликоване идеје „утрадили" и у све најважније документе политичког и правног стваралаштва. Уз све ово значајна је била и чињеница да су већ били познати такви велики документи какви су *Декларација независности* 1776. и Устав САД донет 1787. године.

У таквим околностима донета је епохална *Декларација права човека и грађанина* већ на почетку револуције, 26. августа 1789. године, сразмерно лако и готово уз пристанак врло различитих снага. Полазећи од начела природноправне доктрине о слободама, једнакости и правима свих људи, та *Декларација* је — и поред извесних противречности и самоограничења — постала истински образац свих каснијих сличних политичких докумената (3). Тако је, по општем мишљењу важећем и онда и данас, баш тај документ схваћен као својеврсни *катихизис* „новог поретка". Баш зато је и донета друга варијанта, нешто промењена и допуњена, *Декларације права човека и грађанина* 24. јуна 1793. године. Обе су сматране интегралним деловима нешто касније донетих одговарајућих уставних докумената (4).

С таквим идејним претпоставкама и садржином политичке доктрине уследило је и доношење уставних докумената. Први је донет већ у јесен 1789. године као потврда почетних резултата Револуције; други је уследио 1791. године као знак практично успеле револуције, победе

(2) Вид.: Albert Soboul, *Француска револуција,* Preveo Mile Joka, »Naprijed«, Zagreb, 1966, str. 11—86.

(3) Вид.: Ј. Борђевић, *Људске слободе и права,* Декларације и основни документи предговор, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1968, стр. 28—32.

(4) Вид.: M. Deslandres, *Historie constitutinnel de la France,* 3 vol. Paris, 1932—1937.

и успона нових политичких снага; трећи и најрадикалнији из 1793. донет је заједно с поменутом другом варијантом *Декларације*, као белег радикализма и револуционарног екстремизма. Не улазећи у многа питања, па ни у предочавање садржине ових уставних докумената, свакако се мора нагласити да су тиме ударени темељи *модерне европске уставности*, на видљив и симболичан начин пре свега у Француској, али и као својеврсни прилог оног уставноправног стваралаштва које се показало готово у свим европским земљама током прошлог века, па и касније. Мада сама писана форма устава није израз целокупне уставности, односно она не исцрпљује све оно што устав сачињава, несумњиво је да баш писани облик устава, у свом документарно-текстовном виду постаје најпогоднији и, чак, једини прикладан симболички израз постојеће уставности. Уосталом, то је највише одговарало карактеру и традицији европско-континенталног правног система.

3. Уз владајућу социјално-политичку доктрину *либерализма* и као њен аутентичан политичко-правни израз ти политичко-правни документи највишег ранга су представљали и својеврсне *пројекте* оног политичког система, односно начина владања који се сматра *модерном демократијом*. Модерном по својим временским одређењима, али *класичном* по свом карактеру, дометима и битним вредностима. Не потцењујући ни све остало, свакако се може тврдити да је баш то најзначајнија тековина француске револуције. При томе сматрам да се као темељи и битни конститутивни елементи такве демократије истичу прво појединац у обличју грађанина, а затим народ као политичко-правни субјект и потом изграђени механизам јавности.

Насупрот феудализму који је претпостављао постојање људске јединке само са својствима *поданика*, у крајњој консеквенци монарха као притежаоца највише моћи, власти и ауторитета — додуше у хијерархији сизеренско-вазалских односа који се завршавају с обесправљеном масом кметова — капитализам, либерализам и модерна демократија афирмишу човека-појединца првенствено као *грађанина*. Ослобођени свих раније стега, али и сталешких разлика које су биле политички и правно учвршћене — сви људи као такви, без обзира на свој социјални положај, задобили су једнак *политичко-правни статус*. То значи да су они само формално-правно изједначени, да су задобили „једнакост пред законом" независно од свог реалног положаја у друштву. Тако су стекли бар подједнаке могућности и шансе да учествују у све три главне сфере друштвеног живота (економској, политичкој и културној). А да би баш то имали, појединци су морали располагати с одговарајућим „слободама и правима". Политички-декларативно и уставно-нормативно истакнуте су претпоставке учешћа свих појединаца и група у економском, политичком и културном животу. Лична слобода, слобода кретања, економске делатности, удруживања, слобода свести и изражавања погледа, размене информација, слобода у свим облицима културног стваралаштва итд. — само су својеврсна подлога и окружење оних правих „параметара" модерне демократије. То су баш политичка права и слободе и права: учешће у изборима народних представника, па преко њих и могућност учешћа у доношењу најважнијих политичких и државно-правних одлука, у контроли рада државних органа и сл. Иако је у време револуције још постојао цензус, у самој Француској и касније у свим демократским земљама је отклањање и

тог последњег трага ограничавања људи због имовинског стања — изједначење људи као грађана и у том погледу се сматрало, дабоме с разлогом, елементарним условом функционисања механизма демократије. У томе, пак, средишње место припада баш изборном процесу као најефикаснијем облику утицаја народа на структурисање и функционисање државне власти. При томе највећи значај, али и вредност елементарне претпоставке има постојање *политичких партија* (5) као специфичних облика политичког удруживања и деловања политичких истомишљеника. Подразумева се, дабоме, вишепартијски систем, с најмање две партије које се смењују на позицијама власти, уз пропратно учешће и других партија. Иначе, класичан систем фигурира баш као многопартијски, сходно постојећој политичкој диференцијацији и фракционисању учесника у политичком процесу.

У самој револуцији стихијски и природно настали су разни клубови, читаве формације и блокови (жирондонци, монтањари, јакобинци, даље разни мање-више оформљени покрети итд.) — што је све дало наговештај каснијег правог партијског организовања.

Са статусом грађана, по правилу највећим делом или бар најутицајнијим делом сврстаних у одговарајуће политичке партије — сачињавају посебан политичко-правни субјект у виду *народа* (у значењу „demos" или „populus"). За француску револуцију је од најдалекосежнијег значаја што је претворила у реалност апстрактне филозофске замисли о грађанину и народу, с интензивним и разноврсним ангажовањем ових у изборима, у функционисању представничких тела самог народа, итд. Штавише, убрзо је тај одлучујући субјект више теоријски, али с настојањем и да се што више потврди и практично — претваран у „нацију" („nation") као својеврсно политичко-правно јединство. Дакле, не као етничка заједница на највишем степену развоја, како је касније утлавном конципирана и почела свуда да се реално показује. Уз све облике разуђености народа, па и његовог опстајања као својеврсне „масе", он је увек и свуда постао она тежишна компонента и елемент демократије. Својом реалношћу, могућностима и утицајима у политичком животу — народ не само да се самопотврђује него и битно условљава функционисање саме демократије. Зато, нема и не може бити демократије без конституисаног народа. Међутим, баш за то су неопходни разни економски, политички и културни предуслови, захваљујући којима народ и може дејствовати као политичка снага првог реда. То је искуствено проверено у свим демократским земљама (6).

У вези с таква два конститутивна елемента налази се и трећи као механизам *јавности*. У самој револуцији на буран и дотад непознат начин су изронили на јавну сцену разни облици којима је у великој мери смањена отуђеност носилаца моћи и власти од народа, њихова тајност, невидљивост за масе обичних људи. Пре свега, револуционарна збивања су се одвијала заиста пред очима свих људи укључених у „комуникацијску заједницу" сходно тадашњим могућностима. Рад свих највиших органа и тела револуције био је стално отворен и јаван, можда чак и превише. Ако је то огромно подстицало „револуционисање маса", свакако је имало и своја наличја у стварању напетости,

(5) Вид.: M. Duverger, *Les parties politiques*, Paris, 1951.

(6) Вид.: Џемс Брајс, *Савремене демократије*, превео с енглеског др Драгомир Икоић, књига 1—3, изд. Геца Кон, Београд, 1931—1933, стр. 719, 635, 463.

психолошке обраде и притиска на људе, преношења чак и морбидног фанатизма итд. Народ се претворио у узаврелу масу која је постајала стихијска снага. У свему томе огромни утицај су имали многобројни дневни листови, гласила појединих група и фракција. На хиљаде и десетине хиљада разних петиција, представки, повеља и сл. упућивано је углавном према политичком средишту. Све је то утицало на формирање *јавног мнења*. Уништени су сви облици раније контроле својствени средњовековној инквизицији или бар црквеном или државном надзору. *Слобода штампе* и говора првобитно није имала посебно изграђене границе, али је касније уследио супротан екстрем — баш то је постало разлог препознавања људи и њихових ставова према револуцији, позитивних и негативних подједнако. Зато, могло би се рећи да су тако учињени дотад незамисливи продори, што ће касније да послужи као незаобилазна основа за отклањање разних видова цензуре, притиска, репресије у сфери јавности. Сопственим оруђима јавност се борила и изборила за своје несметано функционисање. То је било од несагледивог значаја за сваку демократију (7).

И поред тога што се модерна демократија развијала, имала разне степене и достигнућа, појављивала се у разним условима — не поставши нигде „савршена" већ, напротив, у знатној мери формална, несумњиво је да само постојање наведена три ентитета, њихово функционисање даје основну и незаменљиву вредност тзв. класичној демократији. Она омогућава стварање *„одговорне владе"*: она ефикасно омогућава селекционисање политичких екипа које имају способности и уживају народно поверење; при томе се спречава њихово неконтролисано владање, а спречавају се монополи на власт и свака тежња за овековечавањем освојених позиција. Она омогућава драгоцено политичко *ривалство* и плодотворну *конкуренцију*. Тако је уз тржишну привреду створен „тржишни" политички механизам којег, по свему судећи, ништа не може заменити.

4. Модерно доба је донело *раздвајање цркве од државе* и баш то је дало снажан печат револуционарним збивањима. После вековне доминације цркве готово у свим областима друштвеног живота, наметања религијских догми, инквизиторске страховладе која је однела безбројне невине жртве, укорењености опсесивних облика сујеверја, огромних привилегија које су припадале пре свега високом свештенству које је иначе сачињавало један од најутицајнијих кругова племства, огромних злоупотреба цркве и религије итд. — револуционарни револт се од почетка усмерио против те силе „старог поретка". Најпре је у јавности 1789. отпочело раскринкавање масовних злоупотреба које су починили свештеници. Заоштравања су била неминовна због супротстављања цркве свему што је приредила револуција. У таквој ситуацији убрзо је донет тзв. цивилни устав свештенства, наметнута је дужност свим свештеницима да се закуну на верност Нацији, масовно су одузимана имања и црквe свештеника. Разни видови репресије кулминирали су с кампањом тзв. *дехристијанизације:* она је, практично, била усмерена против старих догми, али није смерала на увођење некаквог атеизма; стварана је нека врста „нове религије" у којој се у име разума прославља Највише Биће, уместо црквених светаца проглашавају се

(7) Вид.: Georg Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte,* Zweite Auflage, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1919, S. 366.

свештеницима хероји пали у револуцији; уместо црквених церемонија уведени су грандиозни спектакли; највећи удар је ипак представљало погубљење, хапшење и прогонство многих свештеника; рачуна се да је око двадесет хиљада свештеника рашчињено итд. Чак су многе цркве порушене, пљачкане, забрањивана су богослужења. Но, када је вихор прошао све се почело нормализовати. Али, тиме је одлучно наметнут процес раздвајања цркве од државе. Црква је потиснута на сопствено подручје. Тако оно што данас изгледа сасвим нормално представља једну од значајних тековина револуције, наравно с пропратним државно-правним последицама (8).

5. Што се тиче *државе* као посебне организације, карактеристичне су њене радикалне промене током једнодеценијског револуционарног збивања, али и касније. Сам пад Бастиље означавао је почетак рушења зграде државе.

С обзиром да је постојала апсолутна монархија у свом, рекло би се, најтипичнијем виду целокупна државна власт је била сконцентрисана у рукама краља Луја XVI. Практично то је значило да су моћ, власт, ауторитет и све што иде с тим били смештени у гломазне дворске институције. Оне су привидно биле мање под ударом него власт локалних феудалаца. Додуше, уставним променама 1785, а нарочито уставом 1791. најпре је створена *уставна монархија,* па је монархија докрајчена тек гиљотинирањем Луја XVI 21. јануара 1793. Погубљење краља као сваког другог смртника коначно је ужаснуло не само домаће племство већ и све европске дворове. Створена је коалиција готово свих европских држава за интервенционистички поход на Француску. Такав крај једног од дотад најмоћнијих краљева, чија је личност била неприкосновена и обоготворена јер је свој легитимитет заснивала на „божанском праву", коначно је истовремено потврдио тријумфални долазак *Републике,* која је проглашена 21. септембра 1792. Стога није чудо што су у револуционарним егзалтацијама ти догађаји оцењивани као „нова ера човечанства", која у потпуности оправдава увођење новог рачунања времена, календара итд. Наравно, сама промена облика владавине далеко је мањег значаја, што се уосталом потврдило и поновним увођењем монархије 1804. Но, тиме је заиста задат коначан ударац монархијском апсолутизму у Европи, па и раскрчен простор републиканизму.

Објективно је био значајнији процес успостављања облика средишњег *народног представништва,* па и локалног. У ствари, од сазивања Уставотворне скупштине, па преко Националне скупштине, Конвента и разних радних и извршних тела стварани су основи касније модерног *парламентаризма* у Француској и многим другим земљама. Тако се формирала, у ствари, *законодавна власт* као најважнија, демократски обликована, суверена и довољно одговорна. Упоредо с тим је рушен ранији управни апарат и стварана нова *администрација* у којој вршење службе није некаква привилегија већ професија заснована на степену стручности и компетенције. Потреба ефикасног функционисања целог апарата наметнула је централизам. У наредном веку, пак, у многим другим земљама су искуствено изналажене сразмере и потребе за децентрализацијом низа друштвених делатности. У складу с тим, наравно, првобитно импровизовано револуционарно *судство* је замењено

(8) Вид.: A. Soboul, *op. cit.* str. 266—272.

новим судијама, са неопходном стручном опремом, обезбеђењем ауторитета ових органа, утврђивањем инстанцијских степена, чврстих процедуралних гарантија итд. При томе, главни организациони и функционални принцип је био *принцип — независности судства.*

Такво уобличавање државне организације је, у ствари, означавало и афирмацију *принципа поделе власти* истакнутог у виду доктринираног идеала од стране Монтескјеа, а практично већ дуго примењиваног у Енглеској. Изузев у кратком раздобљу диктатуре јакобинског Конвента, тај принцип је инспирисао изградњу апарата свих модерних држава. Тако је утемељиван утицај разних делова друштва, али такође структурално и функционално усавршаван тај апарат. Мада није било могућно до краја или у неком „чистом облику" спровести исти принцип, несумњиво је баш он постао елементарна нужност организовања иоле демократске државе.

У склопу свега тога, наравно налази се и питање државног насиља уопште и *револуционарног терора* посебно. Ако је ишта откривало особености револуције, онда је то свакако појава разобручености и неконтролисаног насиља. Страхоте револуције се оправдано с тим повезују. У свим одлучујућим фазама извођења револуције, најоштријим биткама основних и пратећих снага пресудну улогу су имали облици спонтаног и организовано усмераваног насиља. Први грађански рат је вођен свим расположивим средствима, с идеолошким фанатизмом, тежњама за освајањем или одбраном политичких позиција, с анималним нагонима, експлозијом заслепљености и мржње, бесомучним залагањем за најразличитије интересе. У правој оргији насиља падале су на десетине и стотине хиљада жртава из свих слојева друштва, па и из оних у име којих и за рачун којих је и извршавана револуција. Та стравична „машинерија смрти" је у свом жрвњу млела пре свега саме вође револуције и њене најистакнутије актере. Револуција је пре свега „јела своју децу", а технолошки проналазак — гиљотина, само је симболизовала све те страхоте. После климакса „црвеног терора" следио је сличан „бели терор" контрареволуције. Стога није ништа чудно што је револуција баш тиме изазивала ужасан страх свуда где се за њу чуло. Али, по свему судећи, и то је знатно допринело избијању само бледих имитација револуције, а много више реформи у наредном веку. Та „поука" је, можда, једна од *најдрагоценијих тековина* буржоаске цивилизације (9).

6. У складу с тим у самој револуцији је рушен стари правни поредак, а истовремено стваран нови. У ствари, ново *право* са свим својим обележјима је на почетку само наговештено да би ускоро и тек касније показало све своје садржинске и формалне одлике.

Свакако је традиција римског права знатно утицала, наравно и на тлу одговарајућих обичаја, захваљујући изведеним организационим променама и чак откривеним могућностима штампе — наглом продору *писаног права.* Талас револуционарних декрета је откривао правце, главна подручја правне интервенције, значај друштвених односа и све друго што предодређује улогу „писаног права". Мада су вође револуције биле страсни проповедници „природног права" и „револуционарне правде", непрестано су трошили безмерну енергију у припремама уставних и

(9) Вид.: Carl J. Friedrich and Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy,* 1957.

законских текстова, спектакуларно се надметали у страсним и надахнутим говорима у законодавним телима. У тим реторичким биткама су се огледале све снаге, све фракције, сви актери практичних битака. Тако је стваран читав један механизам законодавства који ће касније преузети огромне задатке. Својим квантитетом пре свега, али и квалитативним обележјима тзв. законско право се показивало као једини или бар најпоузданији облик изражавања тзв. позитивног права. То је имало несагледиве последице за правну праксу, па и за правну науку модерног доба.

На тај начин су техничке погодности, а посебно законодавна процедура, били на линији максималног уздизања ауторитета устава, закона и других аката. При томе, особито је томе доприносила доктрина и пракса истицања тезе да су законодавци само носиоци и тумачи народне воље, суверености грађана и народа. Тако је уместо раније фетишизације монархове воље уследио фетишизам народне воље и техничко обликовање *уставности* и *законитости*. То су постали главни руководни принципи, праћени и изградњом сложених механизама за њихову заштиту. Примат закона је постепено задобио заиста значај и вредност једног мерила које омогућава среће ност огромног правостваралаштва, хијерархије свих аката, па и спречавање и отклањање свих облика противправности и незаконитости, односно произвољности пре свега државних органа.

У том правцу су се као врхунски домет показивале *кодификације*. Тек што су се смириле револуционарне битке, а друштвена и политичка ситуација достигле известан степен стабилности, један војнички геније Наполеон Бонапарта своју императорску величину потврђује, рекло би се и понајвише, наредбом да се што пре и што квалитетније изврши кодификација на подручју грађанског права. Тако је 1804. донет један од најславнијих законских аката у историји — *Code civil*. Као маестрално остварење он је имао и још увек има несагледив утицај на одговарајуће законодавство у читавом свету (10).

7. На основу свега поменутог може се констатовати да је револуција била само својеврсни наговештај. Постреволуционарни период је пружио снажне утемељивачке подухвате, а касније развој довео до формирања заиста *модерног државно-правног поретка* — како у самој Француској тако и у осталим земљама у Европи и у свету. Тај процес је нарочито видљив од средине прошлог века до данас (11).

У ствари, тако је постепено израсла једна цивилизацијско-културна творевина у сфери политике, али намењена остваривању не само класних већ и друштвених интереса. И управо зато је она својим организационим и институционалним облицима све више показивала међусобну повезаност државе и права у целини, па и у конкретним испољавањима једног и другог. Основна сврха свега тога је да се државни властодршци подреде правном регулисању, да не користе моћ заповедања — у коришћењу правних прописа као свог пуког инструмента. Својеврсним самообавезивањем и институционализацијом, држава се поставља у правне оквире, попут свих осталих субјеката. Тако је усавршавана тзв. *правна држава као* једино примерен облик демократски уре-

(10) Вид.: R. Savatier, *L'art de faire les fois*. Bonaprte et la Code civil, Paris, 1929, p. 47.

(11) Вид.: Herman Finer, *Der moderne Staat*, Theorie und Praxis, Band I—III, Ring Verlag, Stuttgart und Düsseldorf, 1958, S. 416, 545, 540.

ћеног друштва. При томе, битно је да се држава ослободила не само надправних моћника него и туторства фактичких сила: попут цркве у средњем веку таква може бити нека политичка партија која је припрабила монополски положај и онемогућила постојање ма какве опозиције. Као што се зна, управо се то догодило у тзв. социјалистичким земљама па су разумљиви актуелни захтеви за стварањем баш те „правне државе" као супротности тзв. партијској држави.

Самим тим је, такође, потврђиван и значај демократичности ове творевине. Тако се показало да су првобитни опсесивни захтеви у револуцији — да све буде утемељено на вољи народа — у ствари представљали и истицање *народне суверености* као једног темеља и извора легитимности државне власти. Зато је демократија и као организационо-формална структура, а поготово као одређено фактичко-садржинско достигнуће — апсолутна неопходност модерне политичке заједнице. Самим тим су и сва демократска права и слободе грађана заиста безусловна потреба и право мерило развијености модерне политичке заједнице. Зато, свако фактичко и формално сужавање тих права и слобода представља најпоузданији знак одступања од концепта и праксе поменутог државно-правног поретка.

Сходно томе, овакав поредак означава и постојање ефикасног *система одговорности* властодржаца. Револуција је инаугурисала готово свирепе форме одговорности, али је важно што је и касније тај принцип задржао своје пуно важење. Захваљујући демократским формама онемогућена је свака трајна узурпација власти. Њихова стална зависност од народне воље проверава се на изборима (12).

8. Под катаклизматичким ударом револуције срушила се зграда феудализма, а посебно његовог државно-правног поретка. Баш због силине тог потреса сигурно су се морале осећати трајне последице и на потоњем развоју у свету. Ма како то парадоксално изгледало, баш то је много допринело реформским и еволутивним кретањима других земаља. Најважније је да су на тај начин створени одређени простори слободе човека и народа. Ти простори су касније само проширивани. Зато би се могло рећи да је револуцијом извршен први коперникански обрт у политичком организовању глобалног друштва. Категорије „човек" и „грађанин" су служиле — а и данас служе — за идејну и практичну афирмацију људског достојанства пре свега, али и људског изгледа и садржаја политичких институција. Утолико и славна *Декларација о правима човека и грађанина* представља својеврсни „зов слободе". Као идејна, па и идеолошка творевина, дабоме, она је неминовно открила све своје вредости и ограничености. И поред извесног патетичног тона и утопијских нагласака — или, можда баш зато — прокламоване идеје су од почетка, заувек и свуда, могле добити снажан одјек у душама свих оних који су заокупљени стремљењем ка стварању бољег света. Оне имају несагледиву мотивациону снагу уопште, а нарочито у моделовању државно-правних институција. Такве идеје и такве институције су умногоме потискивале тамне, па и мрачне стране у револуционарним збивањима. Као епохално достигнуће, оне су постале трајна тековина Француске и света. У томе је, чини ми се, онај најдубљи цивилизацијско-културни смисао и револуције, а нарочито оног плодоносног стабла чији су корени у том прекретничком раздобљу светске историје.

(12) Вид.: James Hogan, *Election and Representation*, 1945.

Dr. Stevan Vračar
Professor at the Faculty of Law in Belgrade

STATE AND LEGAL ACHIEVEMENTS OF THE FRENCH REVOLUTION

Summary

While pointing out at the general significance of the French Revolution, the author emphasizes its contributions to direct and subsequent modelling of state and legal institutions. Particularly important in this respect is the value of the declaration of rights and of constitutional documents, which applies both to France and to other countries. In such a way the foundations of modern democracy have been built, as well as its component elements, and first of all — the „citizen" „people", „general public". Owing to these elements, contemporary state has been developed, too, the leading principle being the division of power. Modern law rests on a developed legislation, while great attempts at codification have contributed to establishing a coordinated legal system. This is why contemporary state and legal order is based on the principles of constitutionality and legality, with a legitimacy which emanates out of people's sovereignty, followed by an efficient responsibility of the state bodies and agencies. On the basis of the above, one may say that first of all political and legal conditions have been created for honouring and protecting freedom of all individuals. In general, all these and other achievements poin out at the genuine civilizational and cultural meaning of that greatest revolution in the history of mankind.

Stevan Vračar,
professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LES ACIQUIS RÉALISÉS PAR LA RÉVOLUTION FRANÇAISE SUR LE PLAN DES INSTITUTION ME L'ETAV ET JURIDIQUES

Résumé

Après avoir souligné l'importance générale de la Révolution française, l'auteur insiste tout particulièrement sur ses contributions à l'élaboration directe et ultérieure des modèles des institutions de l'Etat et juridiques. Il souligne tout particulièrement la valeur de la Déclaration sur les droits de l'homme et du citoyen et des documents constitutionnels aussi bien pour la France que pour les autres pays. C'est ainsi qu'ont été jetées les bases de la démocratie modern et instaurés les éléments qui la constituent, à savoir avant tout le citoyen, le peuple et la publicité. Cela a permis d'édifier l'Etat moderne en appliquant le principe de la division du pouvoir. Le droit moderne s'appuie sur une législation développée et les grandes entreprises de codification ont contribué à l'édification d'un système juridique harmonieux. C'est pourquoi le système d'Etat et juridique moderne repose lui aussi sur les principes de la constitutionnalité et de la légalité, de la légitimité qui découle de la souveraineté du peuple et de la responsabilité des organes de l'Etat. C'est pourquoi on peut dire que des conditions avant tout politiques et juridiques ont été créées pour le respect et la protection de la liberté de tous les individus. D'une maniére générale, toutes ses conséquences. Le tournant vers la liberté qui se substitue à la et culturel de cette Révolution qui a été le plus grand bouleversement dans l'historie de l'humanité.

UDK — [321 + 340.1](44)

др Данило Н. Баста,
ванредни професор Правног факултета у Београду

ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА И ПРАВНА ФИЛОЗОФИЈА

Настанак модерне правне филозофије, чији су утемељивачи Кант, Фихте и Хегел, неодвојив је од француске револуције. Тај однос није само хронолошки него и, што је пресудно, супстанцијалан, што значи да је модерна правна филозофија произишла из горуће проблематике коју је наметнуло збивање француске револуције. Његов се модернитет и састоји у томе што је принцип слободе ове револуције, уздигнут до свеопштег права, преузео, учинио својим темељем и својом материјом, те развио до његових консеквенција. Заокрет ка слободи, која ступа на место природе, значио је отварање нове повесне перспективе права: његово тло постаје слобода, а она сама њен органон. Тако су се француска револуција и правна филозофија нашле на заједничком послу: на припремању и заснивању политичке и правне егзистенције модерног човека под водећим принципима слободе као универзалног права. — По начину свога формирања, по унутрашњем стуктурисању своје проблематике, по свом бићу и општем карактеру, модерна правна филозофија припада повесном хоризонту француске револуције. То јој је и омогућило да у себи садржи правну и политичку истину те револуције.

„Немачка филозофија државе и права једина је *немачка историја* која стоји *al pari* са *службеном модерном садашњицом"* (1). Овај познати Марксов суд из *Прилога критици Хегелове филозофије права,* исказан тако аподиктички да не оставља никаквог места сумњи или колебању, уједно је највећа похвала која се могла изрећи немачкој правној филозофији. Тој је филозофији, наиме, одато признање да се налази на истој равни повесно-епохалног збивања на којој и француска револуција. Јер, израз *„службена* модерна садашњица" не може се друкчије схватити него као повесни хоризонт и повесно мерило што их је успоставила француска револуција. Нова политичка и правна стварност, онаква какву је омогућила и успоставила француска револуција, то је та службена модерна садашњица о којој говори Маркс. Стојећи al pari са том садашњицом, немачка се филозофија државе и права налази, дакле, у хоризонту отвореном револуционарним збивањем у Француској, она удовољава мерилу које је поставила француска револуција.

(1) Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung,* у књизи: *Karl Marks, Die Frühschriften,* hrsg. von Siegfried Landshut (Alfred Kröner, Stuttgart, 1971), стр. 214.

Независно од критичке интонације и критичког смисла наведеног Марксовог става, што недвосмислено показује читав контекст у којем је изречен (2), очигледно је да Маркс немачку правну филозофију види у најтешњој вези с француском револуцијом, да она прва неодвојиво припада овој другој, штавише, да обе чине јединствен повесно-духовни оклоп. Иако у првом реду има на уму Хегелову спекулативну правну филозофију, коју означава као „најугледнији, најуниверзалнији, до *науке* подигнут израз" (3) немачке политичке и правне свести, Марксова реч се ипак не односи само на њу већ свакако важи и за остале велике представнике немачке филозофије државе и права с краја осамнаестог и почетка деветнаестог века — Канта и Фихтеа пре свих. Уосталом, сâм је Маркс Кантову филозофију у целини окарактерисао као „*немачку* теорију француске револуције" (4), док је Фихтеа изричито уврстио међу оне нововековне политичке мислиоце који су „почели да државу посматрају људским очима и да њене природне законе развијају на основу ума и искуства, а не на основу теологије" (5).

Маркс је, према томе, био сасвим начисто с тим да немачка правна филозофија делом својих знаменитих представника има епохалан карактер и значај, утолико пре што је саставни део повесног збивања које је започело француском револуцијом. Више од тога: та је филозофија и сам *чинилац* овог збивања, будући да се у њој рефлектују и доводе до израза политичка и правна супстанција тог чиниоца. Повесни исходи француске револуције на тлу политике, права и државе, свеколики преображаји које је та револуција изазвала у политичким и правним институцијама, нова основа на коју је поставила државу и право, а тиме и човекову политичку и правну егзистенцију уопште — нашли су свој израз и овоју истину, али, разуме се, и своју критику у правној филозофији немачког идеализма. Зато је сасвим извесно да се та филозофија — онако како је садржана у главним правнофилозофским делима Канта, Фихтеа и Хегела (тј. у *Метафизици морала, Основи природног права према принципима учења о науци* и *Основним цртама филозофије права)* — не може ни читати, а камоли потпуно разумети без узимања у обзир француске револуције. Али и обрнуто: француска револуција, поготово кад је реч о коренитим променама које је предузимала и крупним дилемама које је изазивала на подручју државне организације и правног поретка, не може се у својој епохалности до краја разумети без немачке правне филозофије. Између француске револуције и немачке правне филозофије постоји однос узајамности: једна другу претпоставља и једна на другу упућује.

Пре него што о том односу буде више речи, пре него што се он изблиза расветли, особито с обзиром на његов темељ и услов могућности, неопходно је скренути пажњу на једну другу, мада историјску, супстанцијалну повезаност. Њој ће нас, на начин крајње илустративан и из сасвим неочекиваног угла, приближити речи једног немачког књижевника, Фридриха Мелхиора фон Грима. Овај пријатељ француских

(2) Нешто пре тога става, Маркс, нпр., каже: „Ми смо *филозофски* савременици садашњице а да нисмо њени *историјски* савременици. Немачка филозофија је *идеално продужење* немачке историје". *Исто*, стр. 214.

(3) *Исто*, стр. 215.

(4) Види: Карл Маркс, *Филозофски манифест историјске правне школе*, у књизи: К. Маркс — Ф. Енгелс, *Дела*, том I (Просвета — Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1968), стр. 261.

(5) Види: Карл Маркс, „Уводни чланак броја 179. листа 'Kölnische Zeitung'", *нав. дело*, стр. 257.

просветитеља осамнаестог века, који је живео у Паризу пре и за време француске револуције, оставио је једно занимљиво уведочанство. Каже да је био врло изненађен видевши како у ондашњој Француској извесни правнофилозофски појмови, које је упознао за време студија у Лајпцигу и који су живели свој апстрактан књишки живот у уџбеницима права, одједном започињу нови живот. Појмови као што су закон, правна једнакост, воља народа и сл., по себи сувопарне теоријске конструкције правне мисли, преко ноћи добијају огроман практично-политички значај.

Грим је имао у виду темељне појмове природног права, тако да је нови живот тих појмова био нови живот нововековног природног права у целини. Својим уведочанством он је, у ствари, изразио пресудан, далекосежан и суштински однос између природног права и француске револуције. Тај однос, та нераскидива, заувек успостављена повезаност, ни два столећа после француске револуције не престаје да изазива живо интересовање, и то не само у круговима оних који се баве правном и политичком филозофијом, него и код оних који се баве историјом француске револуције или, пак, историјом социјалних идеја уопште. Мора бити да је тај проблем, поред тога што је историјски и истраживачки толико привлачан, у исти мах и, барем до извесне мере, загонетан, а можда и трајно актуелан.

„Нови живот" природноправних појмова о којем говори Грим изазива нека, наизглед, сасвим једноставна питања. Рецимо: Зашто је баш природно право почело свој „нови живот" уочи и током француске револуције? Каква је то унутрашња моћ, какав је то иманентан потенцијал лежао у самом природном праву који се развио до те мере да му је омогућио „нови живот"? У чему се састојала та *vita nuova* природног права? Шта је то у самој теорији нововековног природног права, у самом његовом језгру, што се могло испољити и потврдити, што се могло „употребити" као поуздана легитимацијска основа француске револуције? С каквим разлозима су се први људи револуције, њени вође (6), могли позивати на начела и појмове природног права да би оправдали свој подухват, рушење старог режима и успостављање новог поретка ствари?

Ма колико ова питања изгледала једноставна или су заиста једноставна, она у сваком случају подразумевају и упућују на врло сложену и значајну проблематику. Она нас заправо суочавају с једним одсудним повесно-духовним збивањем с краја осамнаестог столећа, у чијем је знаку читав потоњи свет и у којем је рационално природно право новог века одиграло незаменљиву улогу. Да би се та улога могла објаснити и схватити, неопходно је, разуме се, имати макар и летимичан увид у теорију нововековног природног права, нарочито у једну његову особину која га понајвише одваја од класичног природног права и омогућава му да буде названо „нововековним". На то својство се мисли када се каже да нововековно природно право има *револуционаран карактер*. Наиме, сасвим основано се сматра да појам револуције сам по себи, логиком ствари, следи из принципа модерног, нововековног, природног права. Револуција је његова скривена суштина и иманентна сврха, његова „душа", не увек лако видљива, али свагда лако препознатљива.

(6) Упор.: Слободан Јовановић, *Вође француске револуције* (Геца Кон, Београд, 1920).

Време француске револуције било је херојско доба нововековног природног права, доба у којем је оно доспело до свог испуњења и повесног довршења. Ово испуњење је истозначно с обелодањивањем његове унутрашње суштине, са самопоказивањем и самоизражавањем најдубљег телоса. На светлост дана излази његово скровито језгро. Испуњење нововековног природног права није ништа друго доли његово консеквентно претварање у теорију револуције. Рационално природно право не само да постаје револуционарно, већ оно у исти мах постаје право и мисао револуције, заснивање права на револуцију, потврђивање револуције као природног права. Своју легитимност француска револуција је и могла наћи у универзалним и евидентним начелима природног права баш због тога што је у њима револуција већ била садржана. Из тих је начела она следила као нешто што се разуме само по себи. Зато није ни претерано ни парадоксално ако се каже да се француска револуција, пре него у историјској стварности и политичкој пракси, у неку руку већ била одиграла у природноправној теорији, а не само да је у овој била „припремљена". Када Робеспјер посеже за Русоом, тражећи у њему ослонац, онда, наравно, није посреди тек обично враћање једном знаменитом политичком и правном мислиоцу. У питању је нешто много више и значајније: тај чин има значење неопорецивог признања да је Револуција почела раније, да је, рецимо, *Декларација о правима човека и грађанина* само исписана и донета 1789, а да је прави датум њеног рођења — година 1762, година објављивања Русоовог *Друштвеног уговора*. Ако су народна суверености и неотуђива права човека и грађанина она два неоспорна достигнућа француске револуције, онда се мора рећи да су обе те тековине, које у политичком и правном смислу обележавају почетак Модерне, непосредно произишле из нововековног природног права или, одређеније речено, из оне његове трансформације коју је оно доживело код Русоа и са Русоом.

Да је природноправна и политичка мисао осамнаестог века извршила пресудан утицај на француску револуцију, у првом реду на њен дух и карактер, то истиче и један од најпроницљивијих аналитичара демократије и света политике уопште — Алексис де Токвил. На самом почетку треће књиге свог изванредног дела о старом режиму и револуцији из 1856. године, у глави с необичним насловом „Како су писци средином осамнаестог века постали први политичари земље и које су последице из тога произишле", он говори о томе како је „литература" предреволуционарног времена постепено и сигурно обузела људе и постала прворазредан чинилац политичког живота. Не увек без претеривања, али ваздa с јетком иронијом којом одише ово његово дело, Токвил иде дотле да целокупну политичку филозофију осамнаестог столећа, без обзира на међусобне разлике њених представника, своди на једно полазиште и једну једину кључну мисао: да друштво и државу треба заснивати на једноставним законима изведеним из ума и природног права (7). На тој основи је „литерарна политика" постигла да се изнад стварног друштва изгради једно „имагинарно друштво у којем је све изгледало просто и координисано, уједначено, праведно и уму са-

(7) Упор.: Alexis de Tocqueville, *Der alte Staat und die Revolution* (DTV, Münschen, 1978,) стр. 142.

ображено" (8). Читајући писце с таквим идејама, међу којима је једнакости припадало високо место, француски народ је, по Токвиловом уверењу, усвојио њихове склоности и погледе, да би, када је дошао час делања, када је избила револуција, „све обичаје литературе пренео у политику". За Токвила је извесно да су „ужасан призор" и „особен дух" француске револуције проистекли из примене књишких апстракција, сасвим удаљених од реалног живота и политичке праксе. Токвил закључује: „Ако се студира историја наше револуције, види се да је она била вођена у истом оном духу који је створио толике апстрактне књиге о влади: исти укус општих теорија, потпуних система законодавства и тачне симетрије у законима; исто презирање онога што стварно постоји; исто поверење у теорију; иста љубав према оригиналном, смисленом и новом у институцијама; исто задовољство да се читаво уређење одједном изнова створи према правилима логике и према једном јединственом плану, уместо покушаја да се у деловима побољша" (9).

Врло значајну и пажње вредну, ову Токвилову критику политичких апстракција и теорија које су утицале на француску револуцију овде морамо изоставити. У овој прилици је много значајније оно што и та критика потврђује као несумњиво: да, наиме, природно право и француска револуција чине неразлучно јединство. Не само да се једно од другог не могу одвајати него се једно без другог не могу ни разумети. То је на свој особен начин посведочио и Алексис де Токвил, који зацело није био склон ни природном праву ни француској револуцији.

Разуме се да има и других поузданих сведока. Међу њима нипошто не би требало заобићи једног новијег истраживача и изванредног познаваоца француске духовности осамнаестог века — Бернарда Гротусена. У својој књизи о филозофији француске револуције он на многим местима говори о природном праву, посебно настојећи на универзалности и евидентности његових начела, што је за собом повлачило далекосежне последице, не само теоријске. „Ако су начела природног права универзална, онда су она и неотуђива, и никакав уговор их не може изменити. А тако Револуција схвата и *Декларацију људских права*" (10). Гротусен наглашава још један важан моменат: практичан и револуционаран карактер којег принципи природног права стичу током Револуције. „За време француске револуције принципи природног права добијају сасвим нов значај. Радило се о томе да се измени жива стварност, да се принципи природног права остваре у пракси... Принципи природног права постали су револуционарни захтеви" (11).

Конзервативни критичари природног права (какав је, примера ради, био Фридрих Јулијус фон Штал) као и његови неутрални аналитичари, ватрени поборници природног права па и његови позитивистички оспоравatељи — сви се они слажу да је рационално природно право, доследно развијено до својих крајњих консеквенција, било једино „средство" оправдања француске револуције, да је постало искључиви извор њеног легитимитета. Та се околност мора имати у виду како би се могла схватити друга, подједнако значајна страна ствари: да је фран-

(8) *Исто*, стр. 148.
(9) *Исто*, стр. 149; упор. и стр. 201.
(10) Bernhard Groethuysen, *Philosophie der Französischen Revolution* (Luchterhand, Neuwied und Berlin, 1971), стр. 186.
(11) *Исто*, стр. 186, 187.

цуска револуција, поред тога што је била политичка, у исто време била и *правна револуција*, што ће рећи да је била револуција у праву и револуција права. Она је из темеља преокренула зграду права, поставивши је на нову основу. То се највише и најбоље огледа у чињеници да је универзализовала и афирмисала правни субјективитет човека, да је објавила једнакост свих грађана пред законом, да је *Декларацијом о правима човека и грађанина* у средиште правног поретка, тачније као његову окосницу, меру и границу, поставила неприкосновена људска права, чиме је слободу појединца унела у право, уздигавши је чак до његове регулативне идеје (12). Она је повукла и учврстила разлику између права и закона, јер је закон само израз и средство за остварење права. Будући да је била усредсређена на правно ослобођење човека као човека, а не тек као припадника француског народа, француска револуција је право пренела на тло космополитизма па је у том погледу имала општељудски карактер (13). Волтер је још 1737. године писао: „Човечанство је принцип мог мишљења". С обзиром на право, тог принципа се доследно држала и француска револуција.

Иако је једним делом већ било речи о односу француске револуције и правне филозофије, размотримо га сада нешто ближе и одређеније, поготово с обзиром на његов темељ, на оно што га је омогућило у његовој супстанцијалности. При том ћемо — у најопштијим обрисима, разуме се — *узети у обзир три најзначајнија представника* правне филозофије с краја осамнаестог и почетка деветнаестог века — Канта, Фихтеа и Хегела — за чија се имена с пуно разлога везује конституисање и уобличавање модерне правне филозофије као филозофијске дисциплине. Чињеница да се ова дисциплина дефинитивно оформила поткрај осамнаестог века (14), дакле, управо у раздобљу повесног збивања француске револуције, није тек обична спољашња околност или случајна подударност без већег значаја и домашаја. Напротив, већ та чињеница, наоко неважна и споредна, сама по себи указује на нешто што је за правну филозофију, на самом њеном настанку, у часу њеног рођења, постало пресудно, што је извршило крупан утицај и оставило неизбрисив печат на њену унутрашњу структуру и њен општи карактер.

Да би се на то „стање ствари" бацило више светлости, да би се оно раскрило и разумело, неће бити згорег да се методски пође од једног фундаменталног проблема пред којим је стајао Жан-Жак Русо. (Ово утолико пре што су сва три поменута правна филозофа, упркос критичким резервама, имала високо мишљење о Русоу, будући с њим

(12) О значају француске револуције са становишта права упор.: Борђе Тасић, *Француска револуција. Њен правнополитички и социјални значај*, у: *Књига о Француској* (Друштво пријатеља Француске, Београд, 1940), стр. 138—143, нарочито стр. 139.

(13) Декларација од 1789. није — ни називом, ни садржајем, ни смислом — Декларација о правима становника Француске, већ Декларација о правима човека и грађанина! Она се обраћа свим припадницима људског рода, апстрахујући њихова посебна својства. — Опште правно становиште француске револуције није, наравно, промакло ни оштровидном Токвилу: „Она (француска револуција — Д. Б.) није само истраживала шта је посебно право француског грађанина, него шта су у политичким стварима опште дужности и права људи". *Нав. дело*, стр. 29.

(14) Тада је, по свој прилици, настао и израз „филозофија права". Рудолф Штамлер, чија је акрибија залога поузданости, каже да га је први употребио Хуго 1797. године у наслову једне своје књиге. Види: Rudolf Stammler, *Lehrbuch der Rechtsphilosophie* (Walter *de Gryter & Co., Berlin und Leipzig, 1922)*, стр. 1, напомена. — Не треба, иначе сметнути с ума да је овде реч о коначном дисциплинарном формирању правне филозофије, чија је проблематика, наравно, историјски далеко старија и сеже до самих почетака европске филозофије, до предсократовских мислилаца.

у блиском односу). Он се у *Друштвеном уговору* сучелио са следећим проблемом: „Наћи један облик удруживања који би бранио и штитио свом заједничком снагом личност и добра сваког члана друштва, и кроз који би свако, удружен са свима, ипак слушао само себе, и тако остао исто толико слободан као и пре" (15).

Више од две деценије пре француске револуције, што само говори о томе да је она била дуго припремана и да јој је претходила „револуција духа", Русо је изнео на светлост дана не само овој властити него и њен сопствени основни проблем, *проблем могућности аутономне политичке заједнице чији је водећи принцип слобода појединца, неприкосновена и неокрњена.* Како је могућ политички поредак који се не оглушује о грађанина и његову слободу, него је, штавише, штити; поредак који је, према томе, истовремено и поредак слободе — то је било питање које је снажно покретало Русоову политичку мисао и чије је решење нашао у идеји друштвеног уговора. Али је то у исти мах био и задатак који је на себе преузела француска револуција. При том одлучујући значај има настојање, које, дакако, није лишено замки апоретике, да се слобода учини окосницом и водећим принципом политичког поретка. Као што ће се одмах видети, тим путем су у правној филозофији кренули Кант, Фихте и Хегел. Њихова је непролазна заслуга што су начело слободе, сасвим у духу француске револуције и из хоризонта што га је отворило и омогућило њено повесно збивање, конзеквентно пренели на тло права, учинивши га средишњим и животним принципом саме правне филозофије. Стога су дух и хоризонт француске револуције незаобилазна претпоставка за разумевање не само правне филозофије ове тројице мислилаца него и модерне правне филозофије уопште.

Без обзира на спорове који се воде о појединим питањима Кантове трансценденталне правне филозофије (при чему се, примера ради, може подсетити на његово изричито оспоравање права на отпор, односно побуну), једва да би неко још био спреман да оспори темељ на којем она почива и општи карактер који има. И једно и друго, и онај темељ и овај карактер, односе се на слободу као принцип који прожима читаву Кантову правну мисао. Средишња перспектива правне филозофије коју је Кант изградио у облику „метафизичких почетних основа правне науке" јесте перспектива слободе. Разуме се, слободе појединца која може постојати са слободом свих других у правној и државној заједници. Тиме је у први план избило питање о условима могућности такве заједнице, што је за собом повлачило и проблем, све друго пре него лако решив, сједињења или измирења слободе и принуде на тлу права.

Кант је слободу сматрао једином урођеном, дакле, природним правом које човеку припада изворно, на темељу саме његове човечности (16). Пошто на једнак начин исконски припада сваком човеку, таква слобода, како се не би извргла у дивљу и необуздану, може и мора постојати само заједно са слободом сваког другог према неком

(15) Жан-Жак, Русо, *Друштвени уговор. О пореклу и основима неједнакости међу људима* (Просвета, Београд, 1949), стр. 17. — „Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé et par laquelle chacun, s'unissant à tous, n'obéisse pourtant qu'a lui-même, et reste aussi libre qu'auparavant". Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social* (Editions G. Ratier, Paris, s. a.), стр. 22.

(16) О томе и ономе што следи упор.: Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, у: *Werke in zwölf Bäden*, Band VIII (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1968), стр. 345, 337.

општем закону. У томе се састоји неопходан услов правне егзистенције слободе као „независности од приморавајуће самовоље (Willkür) неког другог". Стога је право, према Канту, истоветно са скупом услова под којима се самовоља једнога може сјединити са самовољом другога по неком општем закону слободе. То је Кантов трансценденталан, а ргіогі из ума изведен појам права. Да тако одређено право омогућава правну заједницу као „добро уређену слободу" (17), то је очигледно само по себи.

Слободу као принцип и темељ права не нарушава ни принуда. Напротив, Кант је показао да је принуда само друга страна права као слободе. По његовом мишљењу, ту нема никакве антиномије. Да се слобода и принуда налазе у складу и да зато подједнако и суштински припадају праву, Кант је доказивао на следећи начин (18). Ако нечија радња или нечије стање може према неком општем закону да постоји заједно са слободом свакога, онда му неправо чини онај ко га у томе спречава, јер та препрека или тај отпор не могу да постоје са слободом према општим законима. Свако неправо је, дакле, очигледна препрека слободе према општим законима. Штавише, извесна употреба слободе се и сама може појавити као таква препрека. А одатле, према Канту, следи да је принуда која се тој препреци супротставља, принуда која је спречавање неке препреке слободе, сасвим у складу са слободом према општим законима, тј. са правом. Слобода која је суштина права претпоставља принуду, а принуда нема друге сврхе и другог оправдања неголи да поново успостави и одржи окрњену закониту слободу. Отуда Кант може да каже да право и овлашћење да се принуди значе исто, те да појам права непосредно одреди и као могућност повезивања опште узајамне принуде са слободом свакога.

Посматрана и са становишта принуде, односно улоге коју јој Кант придаје, његова правна филозофија не напушта подручје слободе, потврђујући ову као водећи принцип и чворну тачку права и човекове правне егзистенције. У овом погледу је Кант остао сасвим доследан. Нешто друго није се ни могло очекивати од мислиоца који је, извршио критику практичког ума, читавој практичкој филозофији отворио нове могућности.

Кантовим смером, али властитим путем, ишао је и Фихте, при чему нема ничег парадоксалног у томе што је своју правну филозофију израдио и објавио пре Кантове (19), будући да је себе увек сматрао настављачем и довршитељем Кантове критичке филозофије, особито усвојивши њену идеју моралне слободе и учење о примату практичког ума. Поред тога, духовно-повесни оквир Фихтеовог правног мишљења чине Монтескје и Русо, чије је списе брижљиво проучавао, као и француска револуција, чије је принципе, са становишта природног права, 1793. одважно узео у одбрану од немачког конзервативизма и његових теоријских представника.

Фихтеова правна филозофија, онако како је садржана у *Основи природног права*, сва је у знаку слободе. Тачније речено: у знаку утвр-

(17) Тако гласи наслов једне новије, у сваком погледу пажње вредне интерпретације Кантове филозофије права и државе. Упор.: Wolfgang Kersting, *Wohlgeordnete Freiheit*. Immanuel Kants Rechtsund Staatsphilosphie (Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1984).

(18) Упор.: *нав. дело*, стр. 337—340.

(19) Први део Фихетове *Основе природног права према принципима учења о науци* — списа у којем су изложене основне поставке његове правне филозофије — објављен је 1796, док је Кантова *Метафизика морала* изишла 1797. године.

бивања услова под којима је могућа „синтеза слободе више појединаца", тј, под којима је могућа правна заједница као заједница слободе. Све што је предузео у правној филозофији, а поглавито дедукција појма права коју је строго извео из принципа свога учења о науци, било је усмерено ка том циљу. „Како је могућа заједница слободних бића као таквих?" — овако је сâм Фихте формулисао стожерно питање своје правне филозофије у којој се — није наодмет да се то помене — одиграла трансформација природног права у умно право.

Овде није ни могуће ни потребно да се прате све деонице пута којим је Фихте ишао изводећи појам права и тражећи одговор на своје основно питање (20). Па ипак, треба указати на главне моменте његове дедукције. Фихте је пошао од делатног и практичног *Ја*, од оног *Ја* за које је „практичка моћ његов најдубљи корен" (21). Том практичком умном бићу суштински припадају хтење и слободна делатност. Постављањем своје моћи слободног делања, оно поставља и одређује чулни свет изван себе. У исто време, умно биће не може себи да припише слободну делатност у чулном свету а да је исто тако не припише и другима, тј. да изван себе не претпостави и друга умна бића. Иако је пошао од *Ја* као изворне самосвести, Фихте је већ на овом степену дедукције дошао до појма човека као рода а не као појединца. Умно биће се не може мислити без других умних бића која су — Фихте чини и тај значајан корак — услов његове самосвести, оно је увек већ с тим другим умним бићима у одређеном односу. Сам овај однос Фихте назива правним односом.

Основна ситуација постојања више слободних и делатних умних бића још не значи њихову правну заједницу. Зато искрсава питање о условима могућности такве заједнице. Према Фихтеовој дедукцији, она може настати једино путем самоограничавања слободе или, што је исто, путем узајамног признавања умних бића. Фихте каже: „Међусобни однос слободних бића јесте однос узајамног деловања путем интелигенције и слободе. Ниједно слободно биће не може признати друго слободно биће ако се оба узајамно не признају: и ниједно се не може према другоме понашати као слободно биће ако се оба узајамно тако не понашају" (22). За Фихтеа правна заједница може да настане само тамо где се умна бића узајамно признају. Као заједница узајамног признавања, правна заједница је заједница слободе. Није, дакле, реч само о томе да је право могуће *у* заједници. Треба добро уочити да је код Фихтеа реч о нечему вишем од тога: право је могуће *као* заједница умних бића. Или: заједница слободних бића *јесте* правна заједница.

Остављајући по страни сва остала питања Фихтеове правне филозофије и задржавајући се само на ономе што је њено (овде изложено) језгро можемо закључити да је и она, баш као и Кантова, проблем права решавала с обзиром на принцип слободе. Извести и доказати право као могућност заједничког постојања слободе више умних бића — то је била њена највиша сврха. Ту је сврху Фихте постигао и тим чином ушао у ред твораца модерне правне филозофије.

---

(20) О томе сам детаљније писао у чланку „Појам права код Фихтеа", „Анали Правног факултета у Београду", бр. 2 (1985), стр. 193—202.

(21) J. G. Fichte, *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre*, у: *Fichtes Werke*, hrsg. von I. H. Fichte (Walter de Gruyter und Co., Berlin, 1971), стр. 21.

(22) *Исто*, стр. 44.

Познате су разлике које постоје између Хегелове правне филозофије, на једној, и Кантове и Фихтеове, на другој страни; те разлике одиста нису незнатне. Исто тако, знана је Хегелова, каткад сувише оштра, критика Кантовог и, нарочито, Фихтеовог филозофско-правног становишта. Па ипак и упркос томе, сама Хегелова правна филозофија се, суштински узев, никако не може одвајати од Кантове и Фихтеове. Та суштинска тачка њихове супripадности односи се на заједничко порекло из новог, епохалног искуства што га је на тлу права — а то у исто време, наравно, значи и државе, политике итд. — обелоданила и одлучно потврдила француска револуција. Рефлектовање тог искуства, његово појмовно-критичко прерађивање и правнофилозофско структурисање — све то као правне филозофе обједињује Канта, Фихтеа и Хегела. Што их, пак, разликује, то су различити начини и путеви тог рефлектовања, односно прерађивања и структурисања. Може се и овако рећи: правним филозофијама ове тројице мислилаца немачког идеализма заједничка је сама повесна материја од које су саздане, док се разликују само по начинима на које је та материја у њих „ушла" и у њима остала „присутна". Да се ти начини нипошто не смеју занемаривати или пренебрегавати, јер управо од њих највећим делом зависи самосвојност ових правних филозофа, то се разуме само по себи и нема потребе да се посебно наглашава.

Све је друго пре него случајно што баш у предговору *Филозофије права* Хегел изриче став да је филозофија *„своје време мислима обухваћено"* (23). Тиме филозофија уопште, и правна филозофија посебно, постаје повесна, окреће се повесном свету и животу. Њен је задатак да појми оно што јесте, јер оно што јесте — јесте ум. Хегел се бескомпромисно супротставља сваком виду правне филозофије која свој предмет дедукује из неког првобитног принципа, он беспоштедно одбацује апстрактно, дакле беживотно и неповесно, конструисање права и државе какви „треба" да постоје. Повезавши филозофију права с повесношћу, са стварном повешћу која, дакако, за Хегела није мртва чињеница већ „дух", он је ову дисциплину, филозофску науку о праву, схватио као појмовно сазнавање права и државе у ономе што они јесу, а то је за њ' значило: у њиховој супстанцијалној умности. Само ако се то држи пред очима, неће се наћи ничег необичног и неочекиваног у томе што своју правну филозофију Хегел одређује као „покушај да се *држава појми и прикаже као нешто што је у себи умно*" (24). Као што се само под тим условом уопште могу разумети Хегелова спекулативна одређења државе као „обичајног универзума", „стварности обичајне идеје" (§ 257), „стварности супстанцијалне воље" (§ 258), „стварности конкретне слободе" (§ 260), „прожимања супстанцијалног и посебнога" (§ 261) и сл. (25).

Без односа према стварном повесном свету, према правним и политичким проблемима времена, правна филозофија осуђује себе на праз-

(23) Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissencshaft im Grundrisse*, у: Theorie-Werkausgabe, Band VII (Suhrkam, Frankfurt am Main, 1973), стр. 26.

(24) *Исто*, стр. 26. — Да се овде уз „државу" може додати и „право", не треба посебно помињати.

(25) Литература о проблему државе код Хегела дословно је непрегледна. Од новијих тумача свакако треба упутити на Ерика Вајла. Упор.: Eric Weil, *Хегел и држава* („Веселин Маслеша", Сарајево, 1968). Прво издање ове књиге изишло је 1950. године. Од старијих тумача ваља, примерице, скренути пажњу на Франца Розенцвајга. Упор.: Franz Rosenzweig, *Hegel und der Staat* I—II (R. Oldenbourg, München und Berlin, 1920).

но резоновање лишено дубље сврхе и оправдања. Повесна стварност — наравно, не као пука фактичност датог, већ као „објективни дух", као јединство појма и постојећега — за Хегела је једини животни елемент правне филозофије. У тој стварности, у повесно-политичко-правној садашњици, налазе се сва њена питања и сви њени проблеми. За Хегела није било никакве сумње да је француска револуција онај светско-повесни догађај што је меродавно одредио проблематику повесне стварности коју правна филозофија има да појми или чак разреши. А средишње питање те проблематике било је питање слободе и њеног политичког и правног остварења. Светско-историјски значај француске револуције, који је свој израз нашао и у Хегеловој филозофији права и у његовој филозофији повести, лежао је у томе што је принцип слободе поставила као универзално право (26). Слобода човека у његовом људском бивству постаје искључиви темељ права. Француска револуција је учинила да човек буде схваћен и признат по својој општости, по ономе у чему су „сви идентични". С оне стране свих партикуларних одредаба, његов политички и правни субјективитет условљен је само тиме што он важи као човек. Само с француском револуцијом у позадини могу се читати ове Хегелове речи из § 209. *Филозофије права:* „*Човек важи тако зато што је човек,* а не зато што је Јеврејин, католик, протестант, Немац, Италијан итд.".

Испоставља се да је Хегелова правна филозофија — филозофија слободе, и то слободе коју је на дневни ред епохе ставила француска револуција. Међутим, одмах треба додати да је Хегелов однос према слободи француске револуције био двострук: он ју је, додуше, преузео као принцип новог света, али је истовремено увидео да је у погледу слободе француска револуција застала на пола пута, тј. да није успела да реши сâм проблем слободе, која је, због апстрактности и непосредованости, омогућила терор, остала негативна и преобразила се у „фурију ишчезавања". Стога је Хегел себи поставио задатак да, управо својом правном филозофијом, разреши проблем слободе, те тако ову повесно заснује и осигура као темељ нове епохе света и новог облика људског бивствовања. Утолико се његова правна филозофија појављује као филозофија постављеног а нерешеног проблема слободе француске револуције.

Не треба пропустити да се нагласи још један важан моменат. Реч је о томе да Хегелова правна филозофија, упркос свом наслову, није ограничена на уско подручје права. Настала из сусрета са принципом и проблемом слободе француске револуције, а то уједно значи са новом епохом, новим светом и новим друштвом што их је та револуција инаугурисала, она је више од филозофије права у уобичајеном смислу речи, она је заправо филозофско поимање основних структура и установа тог новог, по свом бићу грађанског начина човековог живота — од апстрактног права (с питањима својине, уговора и неправа) преко моралности до средишњег дела посвећеног обичајности (где су обухваћени и обрађени проблеми породице, грађанског друштва као

(26) Упор. о томе изврсну расправу Јоахима Ритера „Хегел и француска револуција" из 1956. године која је битно променила слику о Хегелу и зато с правом обезбедила себи високо место у савременим тумачењима Хегелове филозофије, пре свега правне и политичке. Упор.: Joachim Ritter, Hegel und die französische Revolution, у његовој књизи: *Metaphysik und Politik.* Studien zu Aristoteles und Hegel (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1969), стр. 183. и даље, а нарочито стр. 196, 199, 201, 206.

система потреба и, најзад, државе) (27). Зато није ни неосновано ни претерано ако се каже да је Хегелова филозофија права филозофска аналитика грађанске епохе и њој примереног облика људског постојања. А управо се у томе разоткрива и потврђује њена дубока — суштинска и животна — повезаност с повесним збивањем француске револуције.

Све што је речено пружа могућност да се на крају изложи Фацит. Примери Канта, Фихтеа и Хегела — чије су правне филозофије овде методски узете у обзир само онолико колико је било неопходно да би се показала њихова суштина — несумњиво потврђују да је настанак модерне правне филозофије неодвојив од француске револуције. Тај однос није само хронолошки него и, што је пресудно, супстанцијалан, што ће рећи да је модерна филозофија непосредно произашла из горуће проблематике коју је наметнуло збивање француске револуције. Њен се модернитет и састоји у томе што је принцип слободе ове револуције, уздигнут до свеопштег права, преузела, учинила својим темељем и својом материјом, те развила до његових консеквенција. Заокрет ка слободи, која ступа на место природе, значио је отварање нове повесне перспективе права: његово тло постаје слобода, а оно само њен органон. Тако су се француска револуција и правна филозофија нашле на заједничком послу: на припремању и заснивању политичке и правне егзистенције модерног човека грађанске епохе под водећим принципом слободе као универзалног права.

По начину свога формирања, по унутрашњем структурисању своје проблематике, по свом бићу и општем карактеру, модерна правна филозофија — чији су меродавни творци Кант, Фихте и Хегел — припада повесном хоризонту француске револуције. То јој је и омогућило да у себи садржи правну и политичку истину те револуције, једине чије светскоисторијско значење не припада подручју сумње.

Dr. Danilo Basta
Associate Profesor at the Faculty of Law in Belgrade

FRENCH REVOLUTION AND LEGAL PHILOSOPHY

Summary

Creation of modern legal philosophy, whose founding fathers are Kant, Fichte and Hegel, can not be separated from the French Revolution. This relationship is not only chronological, but substantive, which means that modern legal philosophy emerged out of a very important discussion of problems imposed by the events connected with the French Revolution. Its modernity consists in taking over the principle of freedom proclaimed by the Revolution and raised to the level of a general right, while making it its foundation and its matter and elaborating the relevant consequences. A turn towards freedom, which takes the place of nature, means the opening of a new historical perspective of law: its ground becomes the freedom, while the law itself becomes its organon.

(27) Однос права, моралности и обичајности код Хегела ближе разматра и потпуније осветљава Bruno Liebrucks, *Recht, Moralität und Sittlichkeit bei Hegel*, у књизи: *Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie*, Band 2, hrsg. von Manfred Riedel (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975), стр. 13—51.

In such a way French Revolution and legal philosophy have found themselves in a joint job: namely preparing and establishing political and legal existence of a modern man under the leading principle of freedom as an universal right. In the way of its formation, in its internal structuring in exposition of problems, in its very being ang general character, modern legal philosophy belongs to the historical horizon of the French Revolution. This has made possible, also, that it contains the legal and political truth of that Revolution.

Danilo Basta
professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE ET LA PHILOSOPHIE JURIDIQUE

Résumé

La création de la philosophie juridique moderne dont les fondateurs sont Kant, Fichte et Hegel, est inséparable de la Révolution française. Ce rapport est non seulement chronologique, mais il est, ce qui est d'une importance primordiale, substantiel, ce qui veut dire que la philosophie juridique moderne a découlé de la problématique brûlante imposée par la réalisation de la Révolution française. Sa modernité réside justement dans le fait que le principe de la liberté proclamé par cette révolution, érigé au niveau du droit général, a été repris par la philosophie moderne du droit, qui en a fait sa base et sa matière et qui l'a développé dans toutes ses conséquences. Le tournant vers la liberté qui se substitute à la nature a signifié l'ouverture d'une nouvelle perspective historique du droit: la liberté devient le terrain du droit, alors que le droit n'est plus désormais que l'organe de cette liberté. C'est ainsi que la Révolution française et la philosophie juridique se sont retrouvées réunies autor d'une même tâche: la préparation et l'instauration de l'existence politique et juridique de l'homme moderne, sous le signe du principe majeur de la liberté en tant que droit universel. — De par le mode de sa formation, de par la structuration interne des problèmes qu'elle étudie, de par son être et de par son caractère général, la philosophie juridique moderne appartient à l'horizon historique de la Révolution française. Cela lui a permis, par ailleurs, d'englober la verité juridique et historique de cette Révolution.

UDK — 342.7„1789“

др Павле Николић,
редовни професор Правног факултета у Београду

ДЕКЛАРАЦИЈА О ПРАВИМА ЧОВЕКА И ГРАЂАНИНА ОД 1789. КАО АКТ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Француска Декларација права човека и грађанина од 1789. представља у историји људског друштва један акт цивилизације.

Основна инспирација творца Декларације се налазила у филозофији XVIII века и у целокупном духовном покрету тога времена. Универзалност те филозофије (и мисли уопште), њена радикалност, окренутост прогресу у људском друштву и њен демократизам посебно, заорали су дубоку бразду из које је никла и сама Декларација. Зато она и није била само један законски текст у низу сличних, нити само скуп права које држава гарантује. Она је била много више и суштински другачија од тога. Због тога је у теорији и закључено да је Декларација била „најмаркантнији факт у историји стварања републиканских и демократских идеја“. У ствари посредством Декларације су најблиставије идеје Locke-a, Montesquieu-a и Rousseau-a, али и других великана филозофске мисли с краја XVII и у XVIII веку нашле свој пут у стварни живот, не само тога времена. Декларација практично, прокламује начела од универзалног значаја и трајне вредности и тиме се, иако донета у једној земљи и у једном времену окреће свету и будућности.

Француска Декларација права је имала не само огроман одјек у широкој светској јавности, већ је остварила и велики утицај на развој уставности у свету и политичку праксу, али и на правну и политичку теорију и мисао уопште. Она је постала (и остала), како је речено у теорији, „темељ модерног уставног права“ и део демократске политичке мисли и филозофије демократије као такве. Због свега тога, она и јесте један АКТ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ.

I

Вредност и значај једног уставног или другог правног односно политичког документа мере се, пре свега, његовим значењем и улогом у историји земље у којој је донет, али и јачином његовог утицаја на уставне и сличне документе у другим државама, па и на правну и политичку теорију и мисао уопште.

Тако гледано, француска *Декларација права човека и грађанина* усвојена у Националној скупштини 26. августа 1789. године представља у историји људског друштва један *акт цивилизације.*

Уклесана у мраморну плочу која се чува у париском музеју Carnavalet, *Декларација права човека и грађанина* није, нити је икада

била, само вредан музејски експонат који би подсећао на славна времена борбе људи и народа у Француској за једно ново доба и једно боље друштво. Судбина и карактер *Декларације* су били предодређени временом у коме је донета и садржином њених прокламација, али и хтењем самих њених твораца.

У бурним расправама које су се водиле под сводовима Националне скупштине (која се 9. јула прогласила Уставотворном скупштином) легендарни Lafayette је био први који је предложио доношење једне декларације права човека и грађанина која би претходила уставу (1). Ову идеју су заступали најауторитативнији чланови Националне скупштине која је и одлучила 4. августа 1789, готово једногласно, да на чело устава буде стављена једна декларација права (2).

Творци *Декларације* су хтели да та декларација буде нешто друго и нешто много више него што су чланови обичног закона, па и устава. Тако је Lally-Tollendal рекао у Скупштини: „Треба направити једну декларацију права свих која би била, да се тако каже, један друштвени пакт, један универзални уговор" (3), а млади Barnave је узвикнуо да декларација мора постати „национални катихизис" (4). Речи посланика Duporta упућене члановима Скупштине на седници 18. августа су изразиле прави смисао хтења већине у скупштини: „... ви сте хтели напослетку једну декларацију која одговара свим људима, свим нацијама. Ево обавезе коју сте преузели у присуству Европе; не треба страховати да се овде кажу истине свих времена и свих земаља" (5). Према речима Dupont de Nemoursa „*Декларација* права је основни закон наше нације и других нација који мора вековима трајати" (6).

II

Декларација права човека и грађанина од 1789. није први документ те врсте који се појавио у историји људског друштва, па њен значај и не произлази из тога. Њој су претходиле познате америчке декларације, али и други, слични документи из ранијих времена (повеље и билови у Енглеској, и сл.), па се известан утицај ових декларација и докумената морао да одрази и на француску *Декларацију* од 1789. (7).

Међутим, у теорији је с правом речено да енглески средњовековни документи нису били инспирисани веровањем у постојање природних права човека којима би се ограничавала власт државе, већ да су имали само за циљ ограничење власти краља, заштиту појединца од краљеве арбитрерности и признање овемоћи парламента, док су декларације права (америчке, па и француске) имале за циљ да правом

(1) Вид.: Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, Ancienne Librairrie Fontemoing et Gie, Paris 1923, том трећи, стр. 560.
(2) Вид.: Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, том трећи, стр. 567.
(3) Наведено према: Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, том трећи, стр. 559.
(4) Наведено према: A. Esmein, *Elements de droit constitutionnel français et compare*, Recueil Sirey, Paris 1927, том први, стр. 593.
(5) Наведено према: A. Esmein, *Elements de droit constitutionnel français et compare*, том први, стр. 594.
(6) Вид. код: Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, том трећи, стр. 563.
(7) Вид.: A. Aulard, *Histoire politique de la revolution française*, Librairie Armand Colin, Paris 1921, стр. 21—22.; Gérard Conac, *L'influence des declarations americaines et de la constitution des Etats-unis dans l'historie constitutionnelle française*, у књизи: *Droit constitutionnel et droits de l'homme*, Economica — Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1987, стр. 423. и д.

ограниче власти државе законодавца (Duguit) (8). То онда несумњиво умањује јачину и домашај утицаја енглеских повеља и билова на *Декларацију* од 1789, као што и чињеница да бројне идеје које су прокламовале америчке декларације и које је касније прихватила и сама француска *Декларација*, понекад и у истим формулацијама, нису поникле на тлу Америке већ у Европи, посебно и у самој Француској, мења значење утицаја америчких декларација на ову од 1789. године (9).

Основна инспирација творца *Декларације* права човека и грађанина који су заседали у Националној (Уставотворној скупштини у лето 1789. године налазила се у филозофији XVIII века, тог „века светлости", и у целокупном духовном покрету тога времена (10). Универзалност те филозофије (и мисли уопште), њена радикалност, окренутост прогресу у људском друштву и њен демократизам посебно, заорали су дубоку бразду из које је никла и сама *Декларација* права човека и грађанина. Зато она и није била само један законски текст у низу сличних, нити само скуп одређених права које држава гарантује. Она је била много више и суштиноки другачија од тога. Због тога је Aulard с правом закључио да је *Декларација* права најмаркантнији факт у историји стварања републиканских и демократских идеја (11).

III

Декларација права човека и грађанина од 1789. садржи, у суштини, две врсте одредаба.

С једне стране, то су одредбе којима Национална скупштина „признаје и објављује" одређена, рекло би се, фундаментална права човека и грађанина. Сама *Декларација* квалификује та права као природна, неотуђива и света (и незастарива) и она припадају појединцу у његовом двоструком својству — човека и грађанина. То су права и слободе која се односе на његову „физичку слободу", али и „политичку слободу" (12).

Тако, *Декларација* прокламује серију личних права и слобода усмерених на заштиту личности човека као људског бића. Полазећи од прокламације да се људи рађају и остају слободни и једнаки у правима и да се слобода састоји у томе што се може чинити све што не шкоди другоме (а то се одређује законом), као и да се само законом могу забранити поступци штетни по друштво, *Декларација* утврђује, поред безбедности и отпора угњетавању, и законитост хапшења, притварања, оптуживања, законитост кажњавања, презумпцију невиности, итд. Међутим, *Декларација* прокламује и политичка права која у новом друштву постају основ учешћа грађана у вршењу власти — право грађана да лично или преко својих представника учествују у доношењу закона, слобода мишљења и савести, слобода изражавања, подједнака приступачност свих положаја и јавних служби грађанима у скла-

(8) Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, том трећи, стр. 558.
(9) Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, том трећи, стр. 574—576.
(10) Вид.: Claude-Albert Colliard, *Liberés publiques*, Dalloz, Paris 1982, стр. 54. Вид. и: A. Esmein, *Elements de droit constitutionnel français et compare*, том први, стр. 591. и д.
(11) A. Aulard: *Historie politique de la revolution française*, стр. 39.
(12) Jean Gicquel, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Montchrestien, Paris 1987, стр. 111—112. Прецизније наведено, Gicquel ове слободе назива: la liberté physique ou liberté — autonomie односно la liberté politique ou liberté — participation.

ду с њиховим способностима, итд. Посебно је утврђена својина као неприкосновено и свето право.

С друге стране, *Декларација права човека и грађанина* од 1789. садржи и одредбе којима се прокламују одређени принципи политичког система и тиме, у почетку саме револуције и као израз те револуције, ствара основе нове државе и новог политичког система. Темељ тог новог система чини национална суверености, а у вези с тим и идеја Jean-Iacques Rousseaua о закону као изразу опште воље. Затим, то је принцип поделе власти, али су то и други принципи: принцип законитости формулисан у више димензија, принцип одговорности јавних службеника.

IV

Оваква садржина *Декларације права човека и грађанина* од 1789. даје основа да се закључи како је у теорији (13) то и учињено, да она изражава „филозофију индивидуалистичке, егалитарне и либералне демократије". Тако су посредством *Декларације* најблиставије идеје Lockea, Mogtesquieua и Rousseaua, али и других великана филозофске мисли с краја XVII и у XVIII веку, нашле овој пут у стварни живот, не само тога времена. Њихове идеје о правима и слободама, о националној суверености, о закону као изразу опште воље, о подели власти и сл. *Декларација* је претворила у начела једног новог, хуманизираног и демократског друштва и либералне и правне државе. Управо је то и био пут развоја који се кроз револуцију отварао пред младом буржоаском државом, и то не само у Француској. Зато је у теорији с разлогом и речено да је *Декларација* „почетак једне нове ере" (14).

Декларација, у ствари, прокламује начела од универзалног значаја и трајне вредности и тиме се, иако донета у једној земљи и у једном времену, окреће свету и будућности. Један од твораца *Декларације,* Desmeuniers је на седници 3. августа 1789. рекао: „*Декларација* ће садржавати истинске принципе човека и грађанина. Она ће бити једна декларација права, то ће рећи — декларација принципа применљивих на све облике владе" (15).

V

Изгласана две године пре усвајања првог француског Устава од 3. септембра 1791. године, *Декларација права човека и грађанина* бива стављена на почетак његовог текста, чинећи с њим тако јединствену целину. Међутим, укидање овог Устава 10. августа 1792. није значило престанак живота *Декларације,* па она и не пада у заборав као Устав на чијем челу је стајала.

У целини, или са делимичним променама, *Декларација права човека и грађанина* од 1789. је наставила овој живот до данашњих дана.

(13) Joseph Barthélemy et Paul Duez, *Traite de droit constitutionnel,* Librairie Dalloz, Paris 1933, стр. 194.

(14) Maurice Duverger, *Institutions politiques et droit constitutionnel,* Presses Universitaires de France, Paris 1965, стр. 420.

(15) Наведено према: R. Carré de Malberg, *Contribution a la theorie generale de l'etat,* Recueil Sirey, Paris 1922, том други, стр. 581.

Сви касније донети уставни у Француској (осим оног од 1875) позивали су се на ову *Декларацију* или бар указивали на права и принципе које је она прокламовала (16), да би данас важећи Устав Француске Републике од 1958, у својој преамбули изричито изразио своју привржености правима човека и начелима националне суверености како су били утврђена у *Декларацији* од 1789.

VI

Француска *Декларација права човека и грађанина* од 1789. је имала не само огроман одјек у широкој светској јавности, већ је остварила и велики утицај на развој уставности у свету и политичку праксу, али и на правну и политичку теорију и мисао уопште. Она је постала (и остала), у ствари, како је у теорији основано закључено, „темељ модерног уставног права" (17) и део демократске политичке мисли и филозофије демократије као такве.

Утицај који је *Декларација права* у току протекла два столећа вршила на развој уставности у Француској, али и ван граница Француске, био је како непосредан, тако и посредан. Ако је, по природи ствари, тај утицај на уставне и друге документе, који су се доносили убрзо после доношења саме *Декларације*, био више непосредан, са настајањем све веће временске дистанце, такав непоосредан утицај је морао да слаби и да постаје све више посредан. Међутим, утицај *Декларације права* на уставне и друге акте није морао да буде непосредан да би био снажан и велики. Као декларација принципа (и идеја) француска *Декларација* од 1789. је вршила утицај и онда када други правни и политички акти нису буквално преузимали њене формулације. Они су у њој, заправо — у многим њеним идејама и начелима, налазили своју почетну, па и основну инспирацију. Све то и јесте последица самог карактера *Декларације*, њене садржине и духа који је прожима, због чега су је њени савременици назвали „ново политичко кредо" (18), да би и данас у теорији, иако можда претерано, она била квалификована као „политичко јеванђеље модерног света" (19).

Тако се и остварио сан њених твораца да напишу, како је већ наведено, „једну декларацију која одговара свим људима, свим нацијама", и која ће „вековима трајати". Зато *Декларација права човека и грађанина* изгласана у Националној скупштини 26. августа 1789. и јесте један *акт цивилизације*.

(16) Вид.: Léon Duguit, *Traite de droit constitutionnel*, том трећи, стр. 560, 570.
(17) Claude-Albert Colliard, *Libertes publiques*, стр. 58.
(18) Вид.: A. Esmein, *Elements de droit constitutionnel français et compare*, том први, стр. 594.
(19) Maurice Duverger, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, стр. 421. Вид. и: Joseph Barthélemy et Paul Duez, *Traite de droit constitutionnel*, стр. 64.

Dr Pavle Nikolić,
Professor at the Faculty of Law in Belgrade

DECLARATION OF RIGHTS OF MAN AND THE CITIZEN OF 1789. AS AN ACT OF CIVILIZATION

Summary

French Declaration of Rights of Man and the Citizen of 1789. is an act of civilization in the history of makind.

Basic inspiration of the creators of the Declaration is found in the philosophy of XVIII century and in the entire spiritual movement of the times. The universal character of that philosophy (and of thinking in general), its radical nature, its progressive orientation in the society, as well as its democratic element, have prepared the soil giving rise to the Declaration. This is why it was not just another piece of legislation or a collection of rights guaranteed by the State. It has been much more than that and much more different. This is why it has been concluded in theory that the Declaration has been „the most conspicuous fact in the history of creation of republican and democratic ideas". In fact, the Declaration has been an expression of the best ideas of Locke, Montesquieu, Rousseau and other great philosophers of the XVII and XVIII centuries, an expression materializing those ideas both for the present and the future. The Declaration practically proclaims the principles of universal importance and of permanent value, thus becoming oriented towards the entire world and towards the future, in spite of the fact that it has been enacted in one country only.

The French Declaration of Rights found an enormous echo in the general world public; it effected great influence in the sphere of development of constitutionality in the world, but also and the sphere of political practice, legal and political theories and ideas in general. It has become, as noted in the theory, „a foundation of the modern constitutional law", and a part of democratic political thinking and philosophy of democracy as such. These are the reasons of its being an act of civilization.

Pavle Nikolić
professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LA DÉCLARATION DES DROITS DE L'HOMME ET DU CITOYEN DE 1789. EN TANT QU'ACTE DE CIVILISATION

Résumé

La Déclaration française des droits de l'homme et du citoyen de 1789. représente un acte de civilisation dans l'histoire de la société humaine.

Les auteurs de la Déclaration ont puisé leur principale inspiration dans la philosophie du XVIII$_e$ siècle et dans le mouvement spirituel global de cette époque. L'unversalité de cette philosophie (et de cette pensée en général), son caractère radical, son orientation vers le progrès dans la société humaine et surtout son caractère démocratique ont tracé la voie qui a abouti à la Déclaration. C'est pourquoi elle n'a été ni un simple texte juridique semblable à tant d'autres, ni un simple ensemble des droits garantis par l'Etat. Elle a été beaucoup plus que ça et son essence a été tout à fait différente. C'est pourquoi on a conclu dans la théorie que la Déclaration a été „le fait le plus marquant dans l'histoire de la création des idées républicaines et démocratique". En effet, c'est à travers la Dé-

claration que les idées les plus brillantes de Lock, de Montesquieu et de Rousseau, mais aussi des autres grands de la pensée philosophique de la fin du XVII$_e$ siècle et du XVIII$_e$ siècle ont trouvé leur voie vers la vie réelle, non seulement de cette époque mais aussi des époques ultérieures. La Déclaration proclame pratiquement les principes d'une importance universelle et d'une valeur durable et c'est ainsi qu'elle se trotourne vers le monde et vers l'avenir, bein qu'elle ait été crée dans un pays déterminé et à une époque déterminée.

La Déclaration française des droits de l'homme et du citoyen a eu un énorme écho dans la vaste opinion mondiale, et elle a eu aussi une grande influence sur le développement de la constitutionnalité dans le monde et sur la politique et sur la théorie jurdique et politique et sur la pensée en général. Elle lest devenue (et elle est réstée), comme il l'a été dit dans la théorie, „la base du droit constitutionnel moderne", et la partie intégrante de la pensée politique démocratique et de la philosophie de la démocratie. C,est pourquoi cette Déclaration représente un acte de civilisation.

UDK — 342.7(44:73)

др Војислав Становчић,
редовни професор Факултета политичких наука у Београду

ДЕКЛАРАЦИЈЕ О ПРАВИМА И СЛОБОДАМА У АМЕРИЧКОЈ И ФРАНЦУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

Разматра се какав је био и којим је путевима вршен утицај између америчких и француских просветитеља и револуционара у схватањима човекових права и карактера владе, какав је био утицај појединих докумената и зашто су били толико различити исходи напора који су били надахнути сличним циљевима.

I

Декларације о правима и слободама које су прокламоване америчком и француском револуцијом у другој половини XVII века спадају без сумње у достигнућа од најкрупнијег значаја за модерну цивилизацију и посебно за њено право (1). Изворне инспирације револуционара у обе земље су биле врло сличне, а начини уставног уобличавања или „конституционализације", гарантовања и остваривања њихових идеја веома различити. Декларације права и устави имали су судбине које су се међусобно разликовале калико и токови и карактер ових двеју револуција. Оне су додуше имале доста заједничког, али и онога по чему су се разликовале (2). Овим револуцијама, како каже Бертранд Расл (Russel), демократија по први пут постаје важна политичка сила, „јер је власт готово свих великих држава била аристократска све до америчке и француске револуције" (3). У њима су дошле до изражаја идеје које су се развијале током једног дужег периода и које су тежиле да човекова права и слободе учине темељем сваког политичког система, а да власт ставе у службу човекових права као примарнијих од саме државне организације. Уместо логике „државног

(1) Текстове једног броја ових докумената в. у: Ј. Борђевић (ур) *Људске слободе и права*, Београд, Савез удружења правника Југославије, 1968; и Љубица Кандић, *Одабрани извори из опште историје државе и права*, Београд, „Савремена администрација", 1988. Текстове француских декларација и устава донесених у време Револуције и касније в. код: Maurice Duverger, *Constitutions et documents politique*, Paris, Presses universitaires de France, 1957. Текстови америчких декларација и докумената уставног карактера дати су у више зборника; један од најпотпунијих је приредио Francis N. Thorpe, *The Federal and State Constitutions, Colonial Charters, and Other Organic Laws* (нарочито томови III и VII), Washington, Government Printing Office, 1909.

(2) Једно упоређење ових двеју револуција са указивањем на сличности и разлике покушали смо дати у раду *Америчка и француска револуција*, прилогу за научни скуп посвећен француској револуцији, који је организовао Институт за међународни раднички покрет, јуна 1989.

(3) Б. Расл, *Историја западне филозофије*, Београд, „Космос", 1962, стр. 475. и 737.

разлога" *(rasion d'ētat),* ове револуције и њихове програмске декларације следе логику човекових права. Та се права не третирају као подарена, октроисана, као дар власти којој је остављено на вољу да ли ће их поштовати, сужавати или укидати, него се схватају као природна и неотуђива од човека, и истовремено као један од најважнијих чинилаца ограничавања власти. Од ових револуција, права и слободе постају један од критерија за оцену и класификацију политичких режима. То значи да се владе почињу просуђивати према томе колико су у функцији заштите човекових права. Оваква улога права и слобода све је више истицана у нашем веку због ђавих искустава с ауторитарним и тоталитарним системима и режимима. Зато су, на пример, права и слободе били у основи Атлантске повеље (1941) и западне антихитлеровске коалиције, а после победе над фашизмом, у нови француски устав 1946. стављена је као његова преамбула *Декларација права човека и грађанина* из 1789. Та је *Декларација* затим узета као преамбула за устав француске Пете републике од 1958. године.

Ова новија пракса у Француској показује како један историјски документ о правима и слободама грађана добија надуставни карактер. Тако га третирају и француски правници и политиколози. На још једном примеру ћемо показати од каквог су данас значаја идеје права и слобода грађана, које су (ус)постављене у револуцијама XVIII века. Наиме, током дужег развитка, расправа и спорова око тих идеја, њиховог утицаја на друштвене покрете и, свакако, њиховог допуњавања и усавршавања, оне су у нашем столећу унесене и у Атлантску повељу, Повељу Уједињених нација, у Општу декларацију о правима човека, а затим и у пактове о правима човека. Данас су многе земље, посебно Совјетски Савез и државе Источне Европе, после дугог отпора и заклањања иза „државног суверенитета" и третирања права и слобода грађана као унутрашње ствари сваке земље, прихватиле да су права и слободе елеменат међународног правног поретка, те да је њихово кршење истовремено нарушавање међународних обавеза држава. Тако се једна идеја од великог цивилизацијског значаја постепено уводи у живот.

Либерализам је она политичка идеологија која је у XVIII веку као основ устава понудила један у људској историји нови концепт човекових права (4). Либерална идеологија је већ у XVIII веку у врх политичких вредности ставила човекову слободу, док је, на пример, у исто време и касније, социјализам стављао једнакост, а конзервативизам стабилност поретка, ауторитета и традиције. Како констатује француски политиколог Морис Диверже (Duverger), за кратко време крајем XVIII века, либерална идеологија је подстакла две револуционарне експлозије — у Америци и Француској (5). У току ове две револуције су не само формулисане у релативно целовите декларације које однос власти и грађанина мере критеријумом људских права, него је покушана и коституционализација ових права. У две земље је у раз-

(4) Историја либерализма као концепције и покрета у европској и светској историји изузетно је значајна. О томе је написан велики број радова. Овде ћемо поменути неколико студија које синтетски дају сажету представу о тим процесима: Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism,* енгл. превод 1927; John Dewy, *Liberalism and Social Action,* 1935; Harold Laski, *The Rise of European Liberalism,* London, George Allen and Unwin, 1936; и *The Decline of Liberalism,* 1940; Benedetto Croce, *History as the Story of Liberty* (1938; енгл. превод. 1941).

(5) Maurice Duverger, *Јанус, Два лица Запада,* Загреб, „Глобус", 1980. стр. 40.

личитој мери и на различите начине покушана и институционализација политичког друштва која би учинила грађанина активним субјектом у политичким процесима у којима та права тек и добијају пуни смисао. Маркс је писао да су Северноамериканци и Французи „проналазачи људских права". Он каже да су то делимично политичка права, тј. права која се остварују у заједници с другима и да је управо то суделовање у политичкој заједници, у држави, оно што чини њихову садржину (6).

У реченом је и велика разлика између права унетих у декларације крајем XVIII века и веома значајног напредовања на томе плану током дужег претходног раздобља у европској и енглеској историји у којој је један век раније донето неколико мање спектакуларних, али пионирских аката који су претходили и подстакли она која су век касније продрмала Америку и Европу. Ми, наравно, имамо у виду монархомашке списе калвинистичке реформације који оживљавају уговорну теорију владе (по пристанку), затим документа из енглеске борбе против краљевог апсолутизма — *Habeas corpus* из 1679, Декларацију о правима коју је потписао Вилијем III, и која је затим преокренута у *Bill of Rights* из 1789, па „Акт о ограниченју круне" из 1701. и др. Треба подсетити да свима овима претходе многи други акти укључујући и „Петицију о правима" (1628) и као историјски светионик у питањима људских права — „Велика повеља слобода" из 1215. Сви су ови документи кораци у напредовању ка постављању проблематике људских права на начин на који су то учиниле револуције о којима говоримо.

II

Све што смо навели као кораке на путу освајања грађанских права, део је конституционализма као идеје и покрета да се апсолутна власт ограничи и да се стицање власти и њено вршење подвргну правним (уставним) правилима. Четири су велике групе идеја (теорија) које су међусобно испреплетане, а којима се надахњују и чију круну у виду уставно-правних и политичких аката представљају декларације о правима.

На првом месту то су идеје о друштвеном уговору и природним правима (у смислу субјективних права) у вези с којима су формулисане и конструкције о природном закону (у смислу објективног права). Ове теорије су третирале човека као активног субјекта политичке заједнице, који има право на отпор и побуну уколико власти крше претпостављени основни друштвени споразум. Право владања и политичка облигација чине један двострани однос уговорног типа између владе и грађана. Тај однос условљава политичку и правну обавезу грађана тиме да се влада придржава одређених обавеза, испуњава одређене дужности и права грађана која су прокламована као природна и неотуђива, штити од арбитрерног и неоснованог нарушавања. Из ових теорија је потекла и идеја народног суверенитета, која је убрзо дошла до практичног изражаја и значаја Алтузија (Althusius), Русоа (Rousseau) и других дотакла неке актере америчке револуције. Подстакла је идеје слич-

(6) Karl Marx, „Прилог јеврејском питању", у: Karl Marx—Friedrich Engels, *Рани радови*, Загреб, „Напријед", 1967.

не онима које су заступали Томас Пејн (Paine) и Џемс Вилсон (Wilson). Та идеја народног суверенитета, посредством Руссова учења, веома дубоко је прожела чак различите струје у француској револуцији. Довољно је истаћи да се опат Сјејес (Sieyes) у свом чувеном памфлету *Шта је трећи сталеж?* директно инспирише Русоовом идејом народног суверенитета у поимању права и карактера представника трећег сталежа. На другој страни лепезе револуционарних снага, Робеспјер (Robespierre) с патосом истиче да су он и јакобинци ученици бесмртнога Жан-Жака (Русоа) и надахњује се не само теоријом народног суверенитета и опште воље, него и идејом „врховног бића" као култа нове револуционарне религије.

Друга веома значајна група идеја које су утицале на ове две револуције везана је за теорије британског конституционализма, чија је основа било схватање о урођеним правима Енглеза („Rights of Englishmen"). На тим правима је инсистирао још Џон Фортескју (Fortescue) у XV веку. За обезбеђење човекових идеја права и слобода, британски конституционализам је истицао принцип тзв. општег права (Common Law), значај ваљаног поступка у примени права (due process of law) и извесно уравнотежавање снага између власти и грађана кроз постепено прихватање да поред владе легално делује и опозиција. Око овога се водила дуга борба краља и племства, затим краља и парламента, да би политичка улога странака од 1679. године била институционализована (мада је и касније долазило до политичких притисака и до поступака којима су краљ и његове присталице ограничавали или ускраћивали странкама и грађанима њихова права и слободе). Развијање идеје о владавини права (rule of law) уместо владавине било које личности, чини један од темеља британског конституционализма. Велики број актера америчке револуције били су добри познаваоци британског права и они су за колонисте тражили иста права која су уживали Енглези у својој отаџбини. У интерпретацији америчких колониста, и повезано са теоријама природног права, то су права која припадају оваком човеку. Док је, нпр. Џемс Медисон студирао на Колеџу Њу Џерсија (данашњи Принстон), једна од тема задатих за писмени рад је била: Omnes homines, Iure naturae, liberi sunt (*сви су људи, по природном праву, слободни*). Британски конституционализам је у Француској извршио велики утицај на Монтескјеа. Он се у неколико делова рада *О духу закона*, а нарочито за чувену књигу XI, названу „закони слободе", инспирисао британским системом (7). Могло би се, пак, рећи да је Монтескје већи утицај извршио на америчку него на француску револуцију. Велики утицај на америчке уставотворце („Founding Fathers") извршио је својом теоријом о подели власти и идејом федерализма. Монтескјеове теорије су биле утицајне у почетку француске револуције кад су преовладавале замисли умереног конституционализма, у фази тзв. правне револуције (8). Касније су догађаји узели такав ток да је свако залагање за умереност постало основ за јавно сумњичење оних који би се усудили да апелују на разум и препоручују уме-

(7) Montesquie, *De L'esprit des Lois* (1748), нарочито књ. XI и XII.

(8) Француски историчар марксистичке оријентације Алберт Собоул прави разлику између „правне револуције" која је почела одлуком Скупштине сталежа да се прогласи за Националну, а ускоро за Уставотворну скупштину и „народне револуције" која, по њему, почиње падом Бастиље, Алберт Собоул, *Француска револуција*, Загреб, „Напријед", 1966, стр. 91. и 103—112.

реност. То је погубно утицало на исход Револуције и на резултате конституционализације револуционарних идеја.

Трећи извор представља просветитељство које је почело у Енглеској, издигло се до врхунца у Француској у другој половини XVIII века, значи управо уочи Револуције, и имало своје специфичне представнике у утицајним политичарима у Америци (Б. Франклин, Т. Џеферсон и др). У кругу просветитеља, филозофа („les philosophes", којима су припадали и Монтескје и Русо) зачела се још једна идеја која је постала важан елеменат тадашњих либералних гледања, а дубоког трага је оставила на друштвену мисао све до данас. То је идеја прогреса, коју су формулисали најпре Тигро у једном предавању из 1750. (9), а затим Кондорсе у раду који је писао већ за време Револуције (1794). Он се тада скривао испред јакобинског терора, јер је припадајући жирондинцима у њихово име деловао као представник Конвента у Уставне комисије и припремао Нацрт устава 1793. После девет месеци скривања, Кондорсе је ухваћен и исте ноћи је на необјашњен начин завршио живот у затворској ћелији, а његово дело, дубоко прожето наивним оптимизмом и утопизмом, остало је да надахњује револуционаре вером да сама историја иде њима наруку, јер је наводно њихова делатност потпуно у складу с историјским законитостима (10).

Већ смо поменули превасходни утицај идеја либерализма. Њиховим утемељивачем можемо сматрати Џона Лока (Locke), родоначелника модерне теорије демократије. Наравно да су и економисти либералне оријентације као француски физиократи међу које је спадао и Тирго, затим Адам Смит (Smith) и други допринели уобличавању идеологије либерализма у Енглеској, Француској и Америци где су околности невезане за ту идеологију створиле повољне услове за њен утицај и донекле за испробавање.

Године 1776. неки писци узимају за нулту годину у историји политичких идеологија. Те године није донета само *Декларација независности САД*, документ у којем кулминира утицај те идеологије, већ и низ других. На самом почетку године појавио се памфлет *Здрави разум* Томаса Пејна, придошлице из Енглеске, љутог на све што је у њој доживео, а највише на њен друштвени и политички систем (11). Исте године је и Смит објавио своје *Истраживање о природи и узроцима богатства народа* (12), а Бентам (Bentham) *Фрагменте о влади*. Све су те књиге за ондашње време биле таквог карактера да би их неки цензор старог друштва без размишљања ставио на индекс.

(9) Turgot, *Discours sur les progres successifs de l'esprit humain*, 1750.

(10) Marquis de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humaine*, 1794.

(11) Thomas Paine, *Common Sense*, 1776. Памфлет је пожњео велики успех и много допринео да се колонисти определе за независност. В. у: Thomas Paine, *Права човјека и други списи* (у које је укључен и *Здрави разум*), Загреб, „Информатор", 1987, са предговором који је о овом радикалном демократи написао Миле Јока; в. и: Томас Пејн, *Права човека*, Београд, „Филип Вишњић", 1987, са предговором Драгољуба Мићуновића о животу и делу Томаса Пејна. Иначе, у нас се наглашава његова радикално демократска оријентација која је ближа француским радикалима, па и јакобинцима, него, струјама које су обликовале америчку револуцију и њене политичке и правне установе после рата за независност. Његова *Права човека* представљају реплику одбрану француске *Декларације права* са којом се толико поистоветио да су многи погрешно сматрали да је он писац тога документа.

(12) Адам Смит, *Истраживање о природи и узроцима богатства народа*, Београд, „Култура", 1970, т. I—III.

III

Први документ у серији декларација права крајем XVIII века у Америци и у Француској, који непосредно утиче на читав низ декларација и устава, заправо су *Вирџинијска декларација о правима* од 12. јуна 1776, и Устав Вирџиније којем она претходи. Ти документи се неоправдано запостављају. Њихов аутор је Џорџ Мејсн (Mason), један од истакнутих револуционара из 1776. који се залагао за независност. Касније је био члан Уставотворне скупштине (1787) али је одбио да потпише нови амерички Устав сматрајући да он упрожава демократију у државама чланицама. Према Мејсоновој *Декларацији права Вирџиније* састављени су делом и *Декларација независности* и првих десет амандмана на Устав САД (Bill of Rights). Устав Вирџиније био је узор за друге, а декларација је, сматра се, заједно са *Декларацијом независности* утицала и на француску *Декларацију права човека и грађанина* из 1789. године.

Декларација о правима Вирџиније или Bill of Rights (13) садржи концепцију о правима као полазишту и темељу сваке владе. Затим, члан 1. прокламује основна права: уживање живота и слободе, својине и право на тражење среће и постизање безбедности. Та су права дата у формулацији коју лако препознајемо и у *Декларацији независности* и у француској *Декларацији* из 1789. Члан 2. Вирџинијске декларације проглашава да „сва власт почива у народу и, доследно томе, из њега произлази; да су сви чиновници његови пуномоћници и слуге и одговорни му у свако доба". Затим долази стављање владе у функцију човекових права: „Влада јесте или треба да буде успостављена ради заједничке користи и сигурности народа, нације или заједнице; од свих различитих начина и облика владе најбоља је она која је способна да у највећем степену произведе срећу и безбедност и која је најефикасније обезбеђена од опасности лошег управљања; и да, када нађе да је нека влада неадекватна или противна овим циљевима, већина заједнице има неоумњиво, неотуђиво и непоништиво право да је реформише, промени или укине на такав начин за који ће бити процењено да највише доприноси јавном оздрављењу". Затим се каже да нико није овлашћен на искључиве или посебне користи или привилегије од заједнице. Овом *Декларацијом* се прокламују слободни избори, прецизира се низ права која се подводе под *habeas corpus* итд. Речју, ради се о документу од пионирског значаја и очигледног утицаја на документе који су пожњели много већу славу него овај којим су се надахњивали.

Писцем једног од најславнијих докумената не само тога доба, *Декларације независности САД*, сматра се Томас Џеферсон (Jefferson), иако су касније, кад је документ постао славан, још неки чланови комитета који ју је састављао претендовали на удео у ауторству. Џеферсону је толико било стало до тога ауторства да је одредио да се на његовој надгробној плочи стави да ту почива писац *Декларације независности*, закона Вирџиније о одвајању цркве од државе и оснивач Универзитета Вирџиније. Као мање важно је прескочио и да се помене да је током два мандата био Председник САД. Видећемо да је Џеферсон имао великог и непосредног удела у преношењу идеја америчких декларација и револуционара на француске.

(13) В. у: Ј. Борђевић, *Људска права и слободе*, стр. 26—28.

Подсећамо да је највећи део *Декларације независности САД* посвећен набрајању повреда права колониста које им је нанео Џорџ III. Али тај део *Декларације* је и најмање важан. Далеко је важнији онај краћи уводни део (14) који садржи основна права људи и опште принципе на којима би требало да почивају владе које претендују на легитимност. Ту стоји да су „сви људи створени једнаки; да их је Творац обдарио извесним неотуђивим правима; да су међу овима живот, слобода и тражење среће: да су ради обезбеђења ових права владе образоване међу људима и да ова своја овлаштења изводе из пристанка оних над којима се влада; да у било које време када неки облик владавине постане препрека за остваривање ових циљева народ има право да га измени или, укине и да успостави нову владу, заснивајући њен основ на таквим принципима и организујући њену власт у таквом облику како му изгледа да је најбоље за постизање своје слободе и среће". Затим се још додаје и то да „када нека влада дугим низом злоупотреба и узурпација покаже своју намеру да људе подведе под апсолутни деспотизам, онда је право и дужност (људи) да збаце такву владу и побрину се за нове чуваре своје будуће сигурности".

У претходном кратком пасусу садржана је читава револуционарна политичка филозофија и тај део је тако и оцењиван. Пре него кажемо нешто о делатности писаца ове бунтовне *Декларације* поучи и на почетку француске револуције, морамо дати још једну напомену. Речи које тако револуционарно звуче и у виргинијској и у филаделфијској декларацији заправо су успешно и ситуацији примерено парафразирани и допуњени ставови Џона Лока из *Друге расправе о влади* (15).

IV

Ако је америчка револуција инспирисана Европом, она је тај свој дуг обилато вратила каснијим утицајем њених идеја и установа на европске. Тај је утицај ишао уобичајеним ширењем идеја, затим преко више угледних личности и примером који су представљале неке америчке установе и решења. Амерички устави су за неке европске мислиоце били пример остварења идеје владавине права и писаног устава, какав није карактерисао британски конституционализам, а затим и федерализам. За неке конзервативце (као што су били де Местр и де Бонал) то су били изрази вештачких новаторија и прављења државе којој је недостајала традиција коју су сматрали да је неопходна ради одржања политичке заједнице. (Хегел је у време настајања његове *Филозофије историје* тврдио да САД нису држава.)

Више познатих историјских личности нашло се у улози сејача и пропагатора просветитељских идеја које су обликовале друштвену свест на обе стране Атлантика (16). С америчке стране у томе су велику

(14) В.: *исто*, стр. 28.

(15) В.: John Locke, *Две расправе о влади*, Београд, „Младост", 1978; књига II, 135, 210, 225. и 230. В. и добар „Предговор" преводиоца, Косте Чавошког уз I књигу.

(16) О утицају идеја америчке револуције у Француској, види: Antoine Nicolas de Condorcet, *Influence de la Révolution d' Amerique sur l' Europe* (1786). Једну конзервативну интерпретацију дао је Фридрих фон Генц, некадашњи Кантов студент одушевљен француском револуцијом, а касније (1793) преводилац на немачки Беркових *Разматрања о револуцији у Француској* и аутор вероватно првог упоређења америчке и француске револуције: Friedrich von Gentz, *The French and American Revolutions Compared*, које је на енглески превео 1803. каснији амерички председник J. Q. Adams, Chicago, Gateway edition, 1959; L. R. Gottschalk, *The Place of the American Revolution in the Causal Pattern of the French Revolution*, Easton, 1948; Bernard Fay, *The Revolutionary Spirit in France and America*, New York, 1927.

улогу имали Бенџамин Франклин, Томас Џеферсон, Томас Пејн, писци *Федералистичких списа* и други. У клими пријатељства лако је било преносити идеје које су одговарале просвећеним главама у обе земље. Но, са становишта старог режима у Француској, који је био амерички савезник у рату против Енглеске, америчке идеје су биле субверзивне.

Први амерички представник у Француској био је Бенџамин Франклин, познати изумитељ громобрана, члан комитета који је имао да састави *Декларацију независности САД* и њен потписник, научник који је уживао углед широм света. Он је године 1783. дао да се преведу декларације о правима из устава појединих америчких државица и да се растурају по Француској. Круг његових познаника и пријатеља у Француској био је такав да је његово настојање на ширењу идеја о правима и слободама наилазило на најплодније тло. Кад је под старе дане Волтер постао члан масонске ложе „Девет сестара" у којој су главну реч водили Хелвецијус (Helvetius) и Лаланд (Lalande), онда је Волтер уведен у братњи девет делегата ложе, а испод руке га је водио сам Бенџамин Франклин, који је исто као и Џорџ Вашингтон био масон (17). Франклин је утицао да 1787. буде израђен и прихваћен Устав САД. Кад је 1790. Франклин умро, француска Национална скупштина је прогласила тродневну жалост. Франклинова чувена *Аутобиографија* издата је прво у Паризу, 1791, а не у САД.

Франклина је на дужности амбасадора наследио Томас Џеферсон. Он се у Паризу интензивно дружио са радикалним елементима који су тражили начин да дође до политичких и економских промена. Каже се да је Џеферсон од своје резиденције у Паризу био направио стециште Француза који су се надахњивали револуционарним начелима и да су у његовој кући припремали револуционарне декларације. За француску Скупштину сталежа сазвану за јуни 1789. Џеферсон је 3. јуна припремио нацрт *Повеље о правима* коју је по његовом мишљењу требало да француски посланици предложе, а Скупштина свечано објави, те да је потпише краљ Луј XVI и онда сви представници сва три сталежа (18).

Џеферсон је са доста појединости описао како је принципе *Декларације* чијим се аутором сматра приближавао Французима, како је пратио догађаје и давао савете револуционарима. Пажљиво је пратио ток израде нацрта и полагао велике наде у будући француски устав. Група најутицајнијих људи који су тај устав припремали договорила се о најважнијим тачкама његове садржине радећи једне ноћи у Џефероновој резиденцији. Џеферсон о свему овоме пише у својој преписци са тадашњим познатим јавним личностима у Француској и у САД, које извештава о збивањима у Француској, а затим у својој *Аутобиографији* (19).

(17) В.: Paul Hazard, *European Thought in the Eighteenth Century*, изд. Penquin, 1965, п. 293.

(18) В.: Thomas Jefferson, „To Rabout de St. Etienne, with Draft of a Charter of Rights", у Thomas Jefferson, *Writings*, New York, The Librari of America, 1984, пп. 954—956; па онда „To Diodati" датирано у Паризу 3. августа 1789. са указивањем на непостојање британског устава и свемоћ парламената као недостатак британског система, уз изражавање уверења да за Француску треба очекивати устав који неће моћи лако да се мања; или писмо Медисону из Париза 6. септембра 1789. и др Џефероснов боравак у Паризу га је, међутим, онемогућио да учествује у изради америчког устава са чијом се садржином није у потпуности слагао и критички је приговарао Вашингтону и Медисону што су дозволили да се у њега унесу неки елементи и одредбе који су по његовом мишљењу били конзервативног карактера (на пример Сенат).

(19) V. Jefferson, *Writings*, pp. 3—101 (Autobiography, 1743—1790, о Француској револуцији посебно pp. 78—97) и преписка: pp. 711—1517.

Многи Французи, као и неки други Европљани, заокупљени идејом ослобођења од деспотских влада, а као такву су сматрали и владу Џорџа III, учествовали су као добровољци у америчком рату за независност. Међу оваквима је био и млади племић и касније социјалиста Сен Симон (Saint-Simon) који се у Америци истакао војничким заслугама, а у Француској за време Револуције, одрекавши се титуле, обогатио се шпекулацијама, а затим је тај новац утрошио на остваривање својих филантропских планова за усрећивање човечанства. Најпознатији међу Французима који су се борили у америчкој револуцији био је маркиз Лафајет (Lafavette). Он је у Америци постао генерал, истакао се у вођењу војних операција и постао близак сарадник и пријатељ Џорџа Вашингтона (Washington). Кад је године 1789. почела Револуција, постао је командант француске националне гарде, члан Националне скупштине, творац француске тробојке итд. Он се ватрено залагао за принцип поделе власти по америчком узору на принципу „контроле и равнотеже" — *ckecks and balance* — док му је Мирабо (Mirabeau) у томе опонирао. Лафајет је изгубио популарност због употребе силе против народа који је 1791. тражио рушење монархије. Он је постао један од симбола америчко-француског пријатељства и преносилац америчких идеја у Француску. Не пише тек тако један данашњи енглески аутор: „Француска револуција је резултат претходних кретања међу којима најважније место заузима америчка револуција" (20.)

Као што смо рекли, значајан идеолог америчке револуције и представник радикалне демократске оријентације био је Томас Пејн. Баш у тренутку кад му је изгледало да у Америци почиње преовладавати конзервативизам, он је током једне краће посете Енглеској почео да прати збивања у Француској која су се чинила као револуционарна. Узимајући револуционарну активност као космополитску дужност, он се септембра 1789. нашао у Француској. Захваљујући публицистичкој ангажованости ради одбране револуционарних принципа права човека од конзервативних напада (међу којима је најпознатији онај Берков) (21), изабран је за члана француског револуционарног Конвента, што се узимало не само као знак признања њему лично него и као признање подстицајима које су француски револуционари добијали од америчких

Признавање идејног дуга француских револуционара америчким, симболично је изражено једним гестом. Кад је срушена Бастиља, кључ ове омрзнуте тврђаве-тамнице, маркиз Лафајет је предао Томасу Пејну да га однесе на поклон Џорџу Вашингтону. У писму Вашингтону 1. маја 1790. Пејн је писао: „Ево првих плодова америчких принципа накалемљених на Европу... Амерички принципи отворили су Бастиљу".

Маркиз де Кондорсе, истакнути просветитељ и „идеолог", један од формулатора теорије прогреса, постао је 1792. године председник француске Националне скупштине. У духу његове већ поменуте расправе

(20) C. Nortcote Parkinson, *The Evolution of Political Thought,* London, University of London Press, друго изд. 1959, p. 209). Упоређивање америчке и француске револуције, међусобни утицај личности и идеја из обе земље, предмет је поред горе наведених и низа других радова. Поменимо још неке: Gilbert Chinard, *Jefferson et les idéologues d' apres sa correspondence inédite avec Destutt de Tracy* (и с осталима), Baltimore, The John Hopkins, 1925; P. S. Du Pont de Nemours, *Correspondence with T. Jefferson,* Baltimore, The John Hopins, 1931; Alphonse Aulard, „Revolution françoise et revolution americaine", у: *Etudes et leçons sur la Revolution françoise,* t. VIII, 1921; Abbe Raynal, *Tableau et Revolutions de colonies anglaises dans l'Amerique du Nord* (1781); у Конгресној библиотеци сачињена је библиографија радова који се односе на француско савезништво у америчкој револуцији.

(21) Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France,* (1791).

он се веома дивио америчкој револуцији. Сматрао је да је „обичан здрави разум научио становнике британских колонија да и Енглези који су рођени на другој страни Атлантског океана имају исто онаква права као и они који су рођени на граничним меридијану", да је амерички устав заснован на природним правима и да је „америчка револуција упознала целу Европу, од Неве до Гвадалкивира, са правима човека". Кондорсе је, међутим, сматрао да су принципи француске револуције „чистији, тачнији и дубљи него они којима су се руководили Американци". Ове речи је Кондорсе написао за време скривања од револуционарног терора.

V

Догађајима који чине француску револуцију, као што су сазивање Скупштине сталежа, њено претварање у Националну, па затим Уставотворну скупштину (касније наравно у Конвент), рушење Бастиље, укидање феудалних привилегија, доношење *Декларације права човека и грађанина*, припремање и доношење устава, укидање монархије и проглашење Републике и затим разноврсне диктатуре и догађаји који следе наредних година и деценија — дају се различита социјална, политичка и идеолошка значења зависно од теоријског и идеолошког категоријалног апарата који се примени (22).

Најзначајнији и најпознатији чин и документ француске револуције је *Декларација права човека и грађанина (Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen)* од 26. августа 1789. Утицаји идеја Монтескјеа и Русоа на овај документ преплићу се са утицајем америчких декларација права и заједно дају печат једном делу њене садржине. Тај се утицај може приметити већ у првом члану у коме се прокламује да се људи рађају и живе слободни и једнаки у правима. У трећем члану се јављају Русоове идеје, редиговане у стилу расправа у Националној уставотворној скупштини, али и у *Вирџинијској декларацији* — да је нација суштински извор сваког суверенитета и да не може ниједан појединац нити тело вршити било какву власт која изричито не произлази из нације. Формулација у шестом члану да је закон израз опште воље препознатљиво је русоовска. А у члану 16. инсистирање да нема устава она земља у којој нису гарантована права грађана и у којој није извршена подела власти — по садржини открива да се њени корени налазе у Монтескјеу и Локу. Али и ту има и посредовања тога утицаја преко америчког искуства и уставних установа, нарочито у Bill of Rights Устава Вирџиније од јуна 1776, што се може лако утврдити упоређивањем текстова, као и утицаја америчког Устава и *Федералистичких списа*.

Поред утицаја француских и америчких просветитеља, преузимале су се и идеје других страних ауторитета, а тадашњи политички вођи у Француској су и сами писали радове у којима су излагали сличне идеје. Неколицина њих била је поднела своје нацрте *Декларације права човека и грађанина* (Сјејес, Мирабо, Лафајет, Кондорсе и други). *Декларација* је компилирана од мноштва идеја које су биле у циркулацији, а често се као аутор прихваћеног текста помиње Сјејес.

(22) В.: Jacques Godichet, *La pensée révolutionnaire 1780—1799*, A. Colin, Paris, 1969.

Неколико чланова, од петог до дванаестог, у којима се говори о слободама и гарантијама *(habeas corpus)*, показује утицај декларација које су ишле уз или испред устава америчких државица. На тај део су утицали и Италијан Безаре Бекарија (Beccaria), који се прочуо реформаторским пројектима у погледу кривичног и казненог права на принципу *nullum crimen;* Енглез Виљем Блекстон (Blackstone), који својим *Commentaires of the Law of England,* у четири тома објављеним између 1765. и 1769, и у Америци и у Европи шири поштовање за идеју законитости и претпоставку невиности у кривичном поступку.

У целини се осећа и утицај америчких федералиста, нарочито Медисона, Хамилтона и Џеја (Jay) чији су *Федералистички списи* (1787—88) доживели 1792. два француска издања, а били најјачи аргумент за поделу власти и њену дисперзију у виду федерализма или децентрализације; свој тројици писаца је 1792. додељено почасно француско држављанство, као и Томасу Пејну који је бранио *Декларацију* од Беркове и других критика.

Схватање о природи закона које налазимо у *Декларацији* сусрећемо и у расправама којима се припрема Устав од 1791. Ту је дошло до изражаја залагање за трајност односа који се законом, односно уставом, регулишу, као и за идеју слободе у оквиру закона. Народ је схватан и проглашен субјектом суверенитета и извором власти чије вршење ниједан део народа или појединац не би смели приграбити (оваква формула стоји и у *Билу о правима* Вирџиније). Сви су магистрати третирани тако да су одговорни народу. Идеје о подели власти нашле су такође место у Уставу од 1791. Судство је посебно издвојено и наглашена је његова независност од законодавне и извршне власти, односно краља. Могли бисмо рећи да се и у дуелима речима који су се водили око тога да ли ће будуће законодавно тело бити дводомно или једнодомно осећа утицај различитих теоријских концепција (посебно Монтескијеа и Русоа, али и оних које су излагане поводом америчких устава). Русо би теоријски био против представништва, али тадашњи (па и каснији) русоисти били су за једнодомну легислативу. Године 1791. је победила идеја о једнодомном законодавном телу због тога што више није могло бити речи о томе да племство или нека друга група добије привилеговани положај, који би се огледао, на пример, у установи сената.

Без обзира што је тај Устав рађен као изузетно тврд или крут тј. устав који се тешко мења, он није дуго трајао. По слову тога Устава, његова законодавно тело није могло да измени, пошто то право припада само Нацији. Зато је било предвиђено да устав може да промени само једна Ревизиона скупштина која би у ту сврху била сазвана. Захтев да се она сазове могао би се уважити само уколико три узастопно изабране законодавне скупштине то буду тражиле. Да би устав ипак био сигуран и неизменљив једно време, било је искључено да тадашња и наредна скупштина могу разматрати ревизију устава. А онда се детаљније и опет на сложен начин регулисало како ће трећа овлашћена, одн. фактички пета по реду скупштина прићи формирању једнодомне Ревизионе скупштине. Но, све ово није уопште помогло да се француска револуција „конституционализује", тј. да неки њени принципи, циљеви и вредности буду претворени у трајне и радне правне и политичке установе, као што је то био случај са америчком револу-

цијом. Актерима француске револуције, и кад су то хтели (као што се из Устава 1791. и жирондинског нацрта из 1793. мора закључити да су покушавали) то није пошло за руком.

Поједини декрети се могу узети као типичан пример како се речи и концепције у пракси под одређеним околностима готово без изузетка изврћу и своју супротност. Рецимо, после проглашења Републике, декретом Националног конвента (23) од 21. септембра 1792. у цигле две реченице се прокламују две одредбе — прва: да не може бити устава осим онога кога је прихватио народ; и друга: да се личност и имовина стављају под заштиту Нације (24). Дакле, прокламује се да се личност и имовина стављају под заштиту нације управо оног тренутка кад ни личност ни имовина више ништа не значе и никакву сигурност не уживају пред истом влашћу која њихову заштиту прокламује. То се понавља и касније, тако да садржина наредних француских устава не може ништа да нам каже о стварним правима и слободама грађана. (Овакво стање почиње да се мења тек у последњој четвртини XIX века, а права прокламована 1789. тек у наше време постају део стварности.) Овај раскорак између праксе и уставних одредаба и декларација о правима, посебно је карактеристичан за често хваљену тзв. монтањарску *Декларацију права* од 1793.

Године 1793. Кондорсе је као члан Националног конвента био представник комитета који је требало да припреми нацрт устава, јер је после промена од 10. августа 1792. државу требало уредити на републиканским начелима. Кондорсеов (жирондински) нацрт је садржао *Декларацију природних, грађанских и политичких права* која би стајала на почетку устава, по садржини је била слична *Декларацији* из 1789, иако су нека права била проширена и прецизирана: предвиђено је једнодомно представништво изабрано на годину дана, опште право гласа, три пута више кандидата у примарним скупштинама него што се бира посланика, итд. Кондорсе је тежио тзв. тврдом уставу који је тешко мењати. За његову промену опет није био надлежан Национални конвент него је требало сазвати посебно тело и затим промене изнети на народни референдум. Пре него што је тај нацрт устава стављен на гласање, дошло је до устанка (31. маја до 2. јуна 1793), који је збацио жирондинце и довео до јакобинске диктатуре. Радикални јакобинци, монтањари, тада су почели израду свога, тзв. монтањарског устава и *Декларације о правима човека и грађанина*.

Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen из 1793. (монтањарска) садржи сва основна права из *Декларације* 1789, прецизира их и предвиђа још многа друга, нарочито економска и социјална права. Неке су тачке биле истоветне с одредбама жирондинске *Декларације* о којој више није смело да се говори. Иначе, сва су та права као таква била веома прихватљива и подстицајна за каснији развитак социјалних покрета. Али, остала су као пуко обећање.

У преамбули монтањарске *Декларације* од 1793. унето је да „француски народ" доноси *Декларацију* „у присуству Врховног бића". О га-

(23) О тзв. конвентском систему владе в.: Смиљко Сокол, *Политички систем јакобинске републике: конвентска владавина* (21. IX 1792. — 27. IV 1974), Загреб, „Информатор", 1979; и *Политичка и уставна повјест јакобинског раздобља француске револуције*, Загреб, „Глобус", 1989.

(24) В.: Maurice Duverger, *Constitutions et documents politiques*, Paris, Presses universitaires de France, 1957, pp. 29.

рантовању својине каже се знатно више него у *Декларацији* из 1789. Унето је много елемената економско-социјалне садржине: „Циљ друштва је опште благостање. — Влада је установљена да би човеку обезбедила уживање његових природних и незастарливих права" (чл. 1). „... Друштво је дужно да издржава грађане који су у невољи" (чл. 21). Постоји и фраза као „Закон је *слободан* и *свечан* израз опште воље" (чл. 4). У ову *Декларацију* је унет и онај велики принцип који може бити етички основ укупног људског понашања, принцип који није само хришћански, него и Конфучијево „златно правило" и темељ Будиног учења, а који је у познатој библијској формулацији дат курзивом у члану 6. *Декларације: „Не чини другоме оно што не желиш да теби други учине"*. Итд. Доста је елемената којима се инспиришу Фихте (Fichte) и други, па затим социјалистички покрети у XIX веку. Ту су се јавиле Русоове идеје из *Друштвеног уговора* укључујући и оне да „насиље против друштвене заједнице постоји кад је макар само један од њених чланова потлачен" (чл. 34, понављања речи из *Друштвеног уговора)* и „кад влада повреди права народа, устанак је за народ и за сваки део народа најсветлији од свих права и најнеопходнија од свих дужности" (чл. 35). И за овај садржајни документ важи оно што смо већ рекли о неуспеху конституционализације и о раскораку декларација и праксе.

Устав од 24. јуна 1793. (тзв. монтањароски устав) номинално је, дакле, проширио права и слободе у односу на она из 1789, али су она практично од почетка, а формално августа исте године укинута (примена тога Устава је „одложена"). Устав од 22. августа 1795. задржава слична права и слободе као и монтањарска декларација и такође говори да је закон израз опште воље (чл. 6) итд. а уводи и потлавље о дужностима. Но, и то је устав само по имену или како се каже — „на папиру".

VI

Сматрамо да је најважнији плод француске револуције и рекли бисмо њена позитивна друштвена садржина, допринос постављању питања људских права. То другим речима значи да је *Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* из 1789, документ трајног значења који представља и кулминацију домета ове Револуције. Најмање зато што је био стављен као преамбула Устава од 1791, већ због свога садржаја, а и светске славе, овај акт и документ је временом у Француској стекао конституционални или, чак, супраконституционални (надуставни) карактер после другог светског рата.

У време кад су декларације у Француској доношене показало се да је једна ствар саставити и објавити, односно изгласати неку декларацију или устав од стране једне револуционарне скупштине, а сасвим је друга ствар провести идеје дате декларације/устава у политички систем и политички живот.

И поред више декларација о правима које су донеле поједине државице уз своје уставе или континентални конгреси у почетку. Северноамериканци имају само једну важну заједничку декларацију надахнуту идејом права и слобода — *Декларацију независности* (1776) и само један Устав САД (1787). Не само да та *Декларација* није никада пос-

тала саставни део, макар као преамбула Устава, него је било спорно, а чак се и данас воде расправе о томе да ли им је и *Bill of Rights* у облику првих десет амандмана (усвојених 1791) био потребан. Ставови у томе смислу засновани су на уверењу да је сам Устав структуром власти коју је предвидео гарант слобода. Механизми те гарантије су: подела власти, Сенат и Председник САД као гарантија против „ексцеса демократије" (како је представник Вирџиније рекао да би нагласио потребу за уставом којим би превазишли *Одредбе о конфедерацији*). Затим, судска контрола уставности (judicial review), заснивање целог система на владавини закона, односно устава, на принципима „општег права" (Common Law), пороти. инсистирањем на другим елементима британског конституционализма (а да се не помиње оно „британски" које је у то време било омражено и кажу да је којим случајем било француских уџбеника права — САД би увеле француски правни систем), а део тог британског је било и схватање да се право остварује кроз одређени правни поступак на који свако има право. Устав САД остао је на снази све до данас, уз промене које су донели амандмани и које је путем прецедентног права уносио Врховни суд САД.

У Француској је била друкчија ситуација. Француска је у међувремену променила 16 устава. Већ од 1791, *Декларација права човека и грађанина* се додаје уз устав као његова преамбула. У току француске револуције било је усвојено више декларација (поред оне најважније из 1789). Постојале су посебне декларације уз жирондински нацрт и монтањарски устав из 1793. и уз устав од 1795. Устав који је донет осме године републике, тј. 1799. после државног удара Наполеона Бонапарте) није више садржао ни декларацију о правима, нити гарантовао нека слична права. Поновимо да се после једног и по века, уз уставе од 1946. и 1958. додаје *Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* из 1789, како због новог одушевљења револуционарном и ослободилачком традицијом тако и због њене богате садржине која одговара и нашем времену.

Услови и узроци овако различитих исхода у Америци и Француској су разноврсни. Много је зависило од тога да ли је новоуспостављена револуционарна, односно постреволуционарна власт била ограничена дисперзијом и институционализацијом друштвене моћи или је та власт (п)остала апсолутна па њена политичка воља ни доктринарно ни практично није трпела, ни подносила нити прихватала успостављање над њом контроле или владавину права (такви су случајеви са Кромвеловим индепендентистима, француским јакобинцима, руским бољшевицима и другима). Такође је исход зависио и од карактера и дубине конфликата и противречности старих предреволуционарних друштава и режима (у овом погледу су постојале велике разлике између америчког и француског друштва у XVIII и XIX веку). Значајан је и карактер преовлађујуће политичке културе (ауторитарна, партиципативна, поданичка, парохијална) и место идеја уставности, људских права и уставних установа у тој култури. Исходи су зависили и од способности и спремности доличних режима да се реформишу и прилагођавају друштвеним променама и потребама, карактера идеологија и метода и размера борбе за власт унутар револуционарних група — у пуританској, јакобинској и бољшевичкој револуцији најрадикалније групе које су заједно започеле револуцију, убрзо се међусобно обрачунавају. За све

три поменуте и сличне револуције је карактеристично да, како је то рекао Верњио (Vergniaud), „једу своју децу". Поред развијености друштава и његове политичке културе, преовлађујућа учења и карактер установа које се уставним пројектима уводе такође су утицали на то да ли ће устав постати највиши закон и регулатор политичког живота или пуки идеолошки пројекат, односно средство идеолошке рационализације и манипулисања ради стицања политичке подршке.

Америчким и француским револуционарима припада велика заслуга што су питање људских права универзализовали и учинили та права привлачним и потенцијално примењивим и на друге политичке заједнице.

Dr. Vojislav Stanovčić
Professor at the Faculty of Political Sciences in Belgrade

THE DECLARATION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS IN THE AMERICAN AND FRENCH REVOLUTIONS

Summary

Beginning with the fact that the declarations of the rights and freedoms adopted by the American and French revolutions by the end of XVIII century are extremely important for modern civilization and the law of that civilization, the author points out at the roots of corresponding conceptions in European thinking. They are to be found in the period of revival of the theories of social understanding and natural rights, which set the relationship between the power and the citizen on new foundations: in the theories of people's sovereignty and in the right to rebellion; in the ideas and institutions of British constitutionalism and centuries long struggle for freedoms within the frames of law; in the philosophy of Enlightenment, and most of all in the liberal political philosophy and ideology. In the wording of specific revolutionary declarations (especially those of 1776. and 1789) one insists on pioneering importance and insufficient influence of the Virginian Declaration. Also elaborated are the ways of transferring American ideal into France and the roles played in this process by Franklin, Jefferson, Condorsé, Payne, Lafayette, and others. Comparison is effected between French declarations in an attempt of establishing the influence of various philosophers and their aims as far as the contents of the declarations are concerned. Answers are also offered as to the reasons of different ways of institutionalization and implementation of otherwise similar ideas of the rights and freedoms which initiated both the American and the French declarations. The grounds for the above may be found in different political cultures in both countries, in a rather different intensity of contradictions in the pre-revolutionary societies of North America and France, etc. In those two countries also different were the conceptions of the nature of divison of power and of the methods of struggling for power — the case of France, where revolution began to „eat its children", while American Revolution was successful in giving form to its ideals in constitutional and political institutions based to considerable degree on foundations of the British constitutionalism.

Vojislav Stanovčić
professeur à la Faculté des sciences politiques de Belgrade

LES DÉCLARATIONS DES DROITS ET DES LIBERTÉS DANS LA RÉVOLUTION AMÉRICAINE ET DANS LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

Résumé

Partant du fait que les déclarations des droits et des libertés adoptées par la Révolution américaine et la Révolution française à la fin du XVIII$_e$ siècle sont d'une énorme importance pour la civilisation moderne et pour son droit, l'auteur dégage les origines de ces concepts dans la pensée européenne. Il trouve ces origines dans l'époque du renouveau des théories du contrat social et des droits naturels, qui asseoient le repport entre le pouvoir et le citoyen sur des bases nouvelles; dans les théories anti-monarchistes sur la souveraineté du peuple et sur le droit au soulèvement; dans les idées et dans les institutions du constitutionnalisme britannique et de la longue lutte pour la lirberté dans le cadre de la loi; dans la philosophie des lumières et, avant tout, dans la philosophie et dans l'idéologie politiques libérales. En ce qui concerne les formulations des déclarations révolutionnaires concrètes (surtout en 1776. et 1789) l'auteur insiste sur l'importance du rôle promoteur et sur l'importance insuffisemment reconnue de la Déclaration de Virginie. Il présente de manière détaillée les voies du transfert des idées américaines en France et le rôle 'oué dans ce sens par Franklin, Jefferson, Condorset, Peyn, Lafayette... L'auteur compare les déclarations françaises et essaie d'établir l'influence que divers penseurs et buts ont exercée sur leur contenu. L'auteur essaie de démontrer comment et pourquoi les mêmes idées sur les droits et les líbertés qui ont déclanché la Révolution américaine et la Révolution française ont connu un sort différent en ce qui concerne leur institutionnalisation et leur application dans les deux pays. Dans ce sens, l'auteur démontre la diversité des cultures politiques des deux pays, et le degré très différent de contradictions dans les sociétés américaine et française à la veille des révolutions dans les deux pays. Il attire l'attention sur les différences qui existent dans les deux pays en ce qui concerne le concept de la nature du pouvoir et des méthodes de lutte pour le pouvoir, en raison desquelles en France, la Révolution a commencé très tôt „à manger ses enfants"; alors que la Révolution américaine est parvenue à transformer un certain nombre de ses idéaux en institutions constitutionnelles et juridiques efficaces et durables, basées sur le constitutionnalisme britannique.

UDK — 347(44)(091)

др Обрен Станковић,
редовни професор Правног факултета у Београду

ФРАНЦУСКО ГРАЂАНСКО ЗАКОНОДАВСТВО ПРЕ РЕВОЛУЦИЈЕ И ПОСЛЕ ЊЕ

У чланку се, пре свега, указује на еклектички карактер Француског грађанског законика, чији су извори делом предреволуционарно право (обичајно право, писано римско право на тлу Француске, краљевске ордонансе, начелни ставови виших судова, теоријска дела, канонско право), а делом револуционарни закони. У тесној вези с овим је и дух одмерености Законика, у коме су усвојене суштинске тековине Револуције, али и традиционалне буржоаске вредности које су спојиве са њима, и избегнута претеривања из револуционарног периода, од којих су нека угрожавала својину, брак, морал. И сами практичари, редактори су ишли за тим да створе дело приступачно што ширем кругу корисника: отуда су излагања јасна, непосредна и теже да изразе само суштину решења, препуштајући судовима да право садржано у закону стално доградјују и развијају према животним потребама. Језик Законика је непосредан, јасан, без украса али и без сувопарности, елегантан. То су особине које су Законику обезбедиле дуговечност у самој Француској и експанзију и престиж без преседана у свету.

1. У развоју француског грађанског права до његове кодификације постоје два раздобља, која добрим делом објашњавају садржину Законика од 1804. године: раздобље старог права, које се временски поклапа са бившим режимом и траје до француске револуције (прецизније, до 17. јуна 1789. године) (1), и раздобље прелазног (револуционарног периода), које траје до усвајања Грађанског законика 21. марта 1804. године.

2. Почев од XIII века на тлу Француске постоје два велика правна подручја: јужно, на коме се примењује писано римско право, и северно, под владавином обичајног права насталог на домаћем тлу (2) (3). Незгодна страна овог неписаног права била је, као и другде, неизвес-

(1) Датум конституисања Националне скупштине, проистекле из Скупштине трију сталежа.

(2) Линија разграничења ишла је од Женеве на истоку до ушћа Шаранте у Атлантски океан, тако да су подручја била приближно једнаког пространства.

(3) Поделу треба релативизирати утолико што је и у јужном делу земље постојао мањи број обичаја, углавном локалних, а, с друге стране, на северном подручју римско право је примењивано у случају правне празнине, дакле као супсидијерно. Била су подељена мишљења о степену његове обавезности: једни су сматрали да је оно обавезан суспидијеран извор права, други да се његова примена заснива на моралном ауторитету који је имало као *ratio scripta*. У Алзасу, после његовог освајања 1648. године, важило је такође писано римско право.

ност о његовој тачној садржини, па су се рано појавили захтеви да се оно писмено утврди, до чега је дошло крајем XV и у току XVI века. Тада је извршена званична редакција обичаја, на основу краљевских наредаба и по прописаном поступку, што је представљало значајан корак у правцу модерне технике стварања права путем аката јавне власти (4). Осим тога, ова редакција је врло повољно утицала на развој правне науке и књижевности, прво у виду бројних коментара (које су писали адвокати и судије), а затим и теоријских радова. Многи коментатори се, наиме, нису задовољавали само објашњењима појединих правила обичајног права, већ су настојали да из поређења разних локалних права извуку једно опште обичајно право, употпуњавајући га често правилима римског права о истом питању (5). Из ове богате књижевности настало је у току XVII и XVIII века више заокружених система грађанског права, са снажним теоријским уопштавањима, од којих посебно треба истаћи оне чији су творци Дома (*Domat*, 1625—1696), и Потие (*Pothier*, 1699—1772). Вишетомно дело овог другог могло се крајем XVIII века наћи у свим библиотекама широм Француске па је послужило неколико година касније састављачима грађанског законика као „општи водич" и као ослонац у многим питањима.

3. Писменом редакцијом обичаја, међутим, није уклоњена правна расцепканост, јер су обичаји и даље били различити од провинције до провинције, од града до града, од феуда до феуда, па су, по речима Волтера, путујући Француском чешће мењани правни режими него поштанска кола (6). Са централизацијом власти незгодне стране овог правног партикуларизма постајале су очигледније и веће, тако да су току XVI и XVII века у више махова истицани захтеви за уједначавањем права. Тој потреби стари режим је у току свог постојања само делимично удовољио, путем једног броја краљевских наредаба (ордонанси) важећих за целу земљу, од којих се мањи број односио на област приватног права (7). Брижљиво припремане и редиговане, на завидном техничком нивоу, оне ће касније својим бројним одредбама ући у грађански законик. — Значајну улогу у развоју права под бившим режимом одиграли су и виши судови, тзв. парламенти (њих тринаест), својим начелним ставовима, дакле — не пресудама које решавају конкретне случајеве, већ одлукама формулисаним на један општи начин и важећим за све будуће случајеве на подручју датог суда (као суплеторно право, додуше, јер се њима није могло мењати постојеће право). Најзад, овај правни мозаик треба употпунити још једним његовим саставним делом, канонским правом, које је било јединствено за целу католичку цркву, и којим су уређиване неке важне правне материје (брак, тестамент, заклетва).

4. Револуција, која је укинула провинције, уврстила је у свој програм рада и доношење јединственог грађанског законика, који је тре-

(4) Ово писано право је и даље називано обичајним, не без разлога: од писаног права у виду краљевских наредаба и градских повеља оно се разликовало по томе што је настајало сагласношћу оних на које се примењује и што је могло бити дерогирано новим обичајима. О томе: Pierre Arminjon — Boris Nolde — Martin Wolff, *Traité de droit comparé*, I, Paris, 1950, n. 63, p. 123; Luis Josserand, *Cours de droit civil positif français*, I, Paris, 1932, n. 23, p. 19—20.

(5) Arminjon—Nolde—Wolff, *op. cit.*, n. 64.

(6) Било је шездесет општих обичаја, тринаест општих на подручју „писаног права" и две стотине осамдесет четири локалних. Општи су обично имали три стотине до пет стотина чланова.

(7) О поклонима (1731), о тестаменту (1735) и о супституцији (1747).

бало да буде једноставан, народни, приступачан свима. Међутим, револуционарне скупштине, заокупљене непрестаним политичким активностима, нису успеле да овај подухват доведу до краја: од четири пројекта која су сачињена (8) први је одбачен као конзервативан, о другом дискусија једва да је била почела, а о трећем и четвртом није ни започињана. У овом периоду, међутим, обављена је значајна активност у виду појединих закона, кроз које је у правни живот уведен низ принципа и установа које данас чине суштинско обележје правне цивилизације: (а) *у области статусног и породичног права:* озакоњење једнакости грађана, секуларизација брака, увођење усвојења, развода брака (не само из разлога предвиђених законом већ и по захтеву једног од брачних другова), укидање очинске власти над лицима изнад двадесет једне године живота (као и контрола ове власти од стране тзв. породичних судова); (б) *у области наследног права:* озакоњење једнакости свих наследника истог степена сродства и укидање аристократских институција (привилегије прворођене и мушке деце), признавање наследних права ванбрачној деци; (в) *у области стварног права:* афирмација принципа апсолутности приватне својине, ослобођење земље од феудалних терета, организовање хипотекарног кредита (публицитета хипотеке и преноса непокретности) и увођење земљишних књига; (г) *у области облигационог права:* принцип слободе уговарања (аутономије воље), укидање религијских и економских ограничења правног промета, признавање зајма са каматом.

5. Поставши Први Конзул, Наполеон је већ 13. августа 1800. године именовао четворочлану комисију којој је стављено у задатак да сачини пројект грађанског законика. Комисија је укупан посао поделила на појединe своје чланове и завршила рад за четири месеца. Пројект је достављен на мишљење вишим судским инстанцама, које су сагласно жељи Првог Конзула своје примедбе доставиле у кратком року, а затим је ушао у једну врло сложену процедуру, у којој су са разним компетенцијама учествовала различита тела: (а) *Државни савет* (*Conseil d'Etat*) био је задужен да помаже влади у састављању законских пројеката (9); *Трибунат* је био надлежан да се изјасни (позитивно или негативно) о пројекту у целини, без права да предложи било какав амандман (10); *Законодавно тело (Corps législatif)* радило је тако што би саслушало образложење пројекта дато од стране представника Државног савета (троји ца) и примедбе представника (такође троји це) Трибуната (11), а затим без отварања дискусије и без права амандмана, тајним гласањем прихватало или одбацивало предлог у целини (12). У случају усвајања пројекта, следила би промулгација закона (што је било у надлежности владе) и са тим чином читав поступак је био окончан (13).

6. После примедаба виших судских инстанци пројект Француског грађанског законика ушао је у ову помало чудну процедуру, али не

(8) Три су везана за име Камбасереса (Cambacéres).
(9) Састојао се од осамдесет чланова, које је именовао Први Конзул.
(10) Овај орган састојао се од сто чланова, које је именовао Сенат.
(11) Законодавно тело имало је три стотине чланова, изабраних такође од стране Сената, али на основу предлога који му је достављало једно доста сужено бирачко тело.
(12) Отуда назив „corps des muets" дат овој необичној скупштини.
(13) Промулгација је, међутим, могла бити осујећена интервенцијом једног наročитог сената (Sénat conservateur), уколико овај (на предлог Трибуната) закон прогласи неуставним (овај сенат није учествовао у изради самих законских пројеката, а своје чланове сам је бирао).

као јединствен текст, већ је (на Наполеонов предлог) подељен на тридесет шест делова (који су одговарали појединим насловима пројекта), и сваки од њих је требало да буде посебно дискутован и усвајан, прво у Државном савету, па у Трибунату, и тако редом. Трибунат, у коме је било доста учесника у Револуцији, одбацио је, међутим, први наслов (пројект првог закона), налазећи да је сувише привржен идејама бившег режима (14), и пред очекиваном судбином следећег наслова (чиме би била запечаћена судбина читавог подухвата), Наполеон је једном поруком повукао цео пројект с образложењем да за доношење законика још нису сазрели потребни услови, будући да не постоје потребан „мир и јединство погледа". Био је то, међутим, тактички потез, срачунат на то да се противници заварају, и само неколико дана касније Први Конзул предузима једну за другом две мере стратешког значаја: прво једним декретом смањује број чланова Трибуната на половину (елиминишући при том непослушне) (15), а затим (8. априла 1802. године) уводи врло лукаво замишљен претходни, полузванични и поверљиви поступак комуницирања између Државног савета и Трибуната, чији је смисао био да се виде примедбе чланова Трибуната на нацрт и у непосредним контактима усагласе ставови, па тек онда утврди коначан текст пројекта и овај званично (преко владе и Законодавног тела) достави Трибунату на претресање и усвајање што је сада била само формалност (16). У размаку од само једне године усвојено је свих тридесет шест предложених закона, који су на крају посебним законом од 21. марта 1804. године (17) обједињени у грађански законик под насловом Code civil des Français (Грађански законик Француза), да би три године касније (1807) био промењен у Code Napoléon (Наполеонов законик), што је и данашњи званични назив законика. Из политичких разлога, међутим, почев од 1870. године уобичајен је назив *Code civil français* (Француски грађански законик), који је и данас у употреби (18).

7. Грађанским закоником унификовано је приватно право у Француској, па је тако важио на свим територијама које су у том тренутку биле у саставу француске државе или су у њен састав ушле каснијим освајањима, али по пропасти Царства његова важност није аутоматски престајала у свим овим земљама. Престајући да влада аргументом силе, наставио је то да чини силом аргумената и разложношћу усвојених решења: сачуван је у Белгији и Луксембургу, где је на снази

(14) И да су неке одредбе неприхватљиве због њиховог доктринарног и филозофског карактера.

(15) Слабећи га још више поделом на три секције — за законодавство, унутрашње послове и финансије.

(16) А и „конфронтација" пред Законодавним телом само једна говорничка парада.

(17) „Loi contenant la réunion des lois civiles en un seul corps des loi, sous le titre de Code civil des Français".

(18) Повељама од 1814. и 1830. враћен му је првобитни назив (Code civil des Français), а једним декретом од 27. марта 1852. године поново је уведен назив Наполеонов законик („из поштовања према историјској истини", како стоји у декрету). Овај назив није никада званично промењен, али је почев од 1870. (године заробљавања Наполеона Трећег у француско-пруском рату и његовог дефинитивног силаска с историјске сцене, као и читаве династије), уобичајен назив Code civil français, који је и данас у употреби. Године 1872. било је предложено Националној скупштини да тај назив и званично уведе, али је предлог одбијен с образложењем да то није потребно, пошто је у пракси већ усвојен (Наполеон Трећи је у то време још жив, нако више није на престолу. — George Ripert — Jean Boulanger, *Traité de droit civil d'après le traité de Planiol*, I, Paris, 1956, n. 106.

и данас (19), у Холандији је остао у важности до 1838 (када је замењен националним закоником), у Напуљској Краљевини до 1865, на левој обали Рајне до ступања на снагу Немачког грађанског законика 1900, а у швајцарским кантонима (у којима је важио) до ступања на снагу Швајцарског грађанског законика 1907. године (20). У самој Француској, подмлађиван благовременим изменама појединих чланова и допунама (чему се приступало брижљиво и од случаја до случаја), законик је преживео све промене кроз које је прошло француско друштво у распону од Првог Царства до Пете Републике, и још увек тако добро служи да није на помолу не само његово укидање него ни његова генерална ревизија. Од свих грађанских законика који су данас у примени у свету, овај француски је најстарији, и упркос поодмаклим годинама, показао се највиталнијим. У току XIX и XX века извршио је огроман утицај на законодавство у више десетина земаља на свим континентима (изузев Аустралије), и у том погледу он је без премца у савременој историји. Разлози његове дуговечности и експанзије без преседана мањим су делом општег карактера (престиж француског језика и културе) а претежно су везани за сам законик и дуговани његовим квалитетима.

8. За разлику од онога што се уобичајено мисли, Француски грађански законик својим највећим делом није оригинална већ еклектичка творевина, сачињена од већ постојећих материјала: француског обичајног права (21), рецепираног римског права које је важило на тлу Француске (22), краљевских ордонанси (23), канонског права (24), судске праксе виших судова (парламената) (25), теоријских радова, нарочито Потиеа (26), законодавства прелазног периода, коме законик дугује свој егалитаристички, индивидуалистички и либералистички дух (27). „Корисно је сачувати све што није неопходно уништити", говорио је Порталис, члан комисије за израду пројекта Законика и њен правни идеолог. Позајмице из разних извора нису, наравно, чињене насумице већ промишљено и у складу са концепцијом Законика и принципима којима су редактори били инспирисани, што му је и обезбедило кохерентност и унутрашње јединство.

9. У складу с еклектичким карактером Законика је и његов дух умерености: то је дело друштвеног мира и политичке равнотеже, ни

(19) Наравно да су у овим земљама судска пракса и теорија имале у многим тачкама различита тумачења од оних у Француској, на бази истог текста, као што су у овим земљама каснијим реформама измењене многе одредбе текста из 1804. које се не поклапају с изменама и допунама вршеним у Француској.

(20) Léon Julliot de La Morandière, *Code civil*, n. 70. и сл., 170, Encyclopédie juridique, Répertoire de droit civil, Dalloz, I, Paris, 1951; Gabriel Marty — Pierre Raynaud, *Introduction générale à l'étude du droit*, I, n. 71. Paris, 1972.

(21) Обичајно право послужило је као модел за уређење очинске власти, државину покретности, нека питања наследног права и односа у браку.

(22) Римско право пружило је елементе за општу организацију права својине, мирази режим, општа правила облигационог права, један број уговора, неке материје наследног права.

(23) Из краљевских ордонанси преузета су великим делом решења које се тичу поклона и тестамента.

(24) Канонско право извршило је утицај на уређење брака.

(25) Коришћена је за уређење статуса одсутних лица.

(26) Који је, према стандардној формули, редакторима послужио као „уобичајени водич" кроз грађанско право.

(27) Из законодавства прелазног периода задржана је лаицизација брака и права уопште, ослобођење земље од феудалних терета, изједначење наследника истог степена сродства, укидање очинске власти над лицима са навршеном двадесет једном годином живота, слободна циркулација добара и услуга, ослобођење промета од разних економских и религијских запрека, ослобођење индивидуе од тираније групе (које су систематски игнорисане, развод брака).

конзервативно ни револуционарно, у коме су сачуване основне тековине Револуције и њен дух, али и традиционалне вредности које су са њима спојиве, и истовремено избегнута претеривања из револуционарног периода, од којих су нека угрожавала брак, морал, својину. Ових неколико година конзулства биле су изузетно повољно време за једну умерену редакцију законика (28): после претеривања разних врста, разарања и криза, духови су се смиривали, а уморној и исцрпљеној земљи били су потребни спокој, ред и стабилност. Да је француски грађански законик донет касније, у њему би се свакако осећале строгости војног режима и реакционарни дух који се развијао све више, а да је донет раније, за време Револуције, несумњиво би подлегао револуционарним страстима и политичким играма. Али оваквом духу Законика много су допринели и сами редактори, њих четворица, који су представљали вероватно најхомогенију групу којој је у модерној историји поверен овакав посао. Сви су већ били достигли зрело животно доба (најмлађи Порталис нешто преко педесет, номинални председник комисије Тронше двадесет година више, Бонапарта у исто време само тридесет две), описани као људи умерених погледа и отворена духа (посебно Порталис, али и остали), сви су у каријери под бившим режимом стигли до највиших правосудних инстанци, сви су припадали буржоаској класи и били привржени буржоаским традицијама бившег режима; сви су учествовали у Револуцији и били дубоко одани њеним суштинским принципима; као практичари формирани на реалностима свакодневног живота и људи реда, неподложни политичким страстима и претеривањима, добро су схватили да су Француској сада потребни рад, ред и унутрашњи мир.

10. За разлику од казуистике практиковане у неким законицима, редактори Code civila су се придржавали савета Монтескјеа, које Порталис овако формулише: „Улога законика је у томе да у главним цртама изрази правне појмове, да утврди принципе плодне у последицама а не да улази у појединости питања која могу искрснути у свакој материји". Отуда су излагања у законику сажета, чланови кратки и најчешће теже да изразе само суштину решења, препуштајући суду да право садржано у закону доградује, развија и прилагођава животним разноврсностима и новим приликама и потребама. Своје поверење у улогу суда као доградивача и творца права француски законодавац је посведочио и у чувеном чл. 4. који под претњом казне налаже судији да пресуди и кад је текст закона недовољан.

11. И сами практичари, редактори су ишли за тим да створе практично дело приступачно што ширем кругу корисника, и зато у њему нема филозофског ни теоријског инструментарија, нема теоријског арбитрирања ни општих дефиниција. Наравно да су и они били инспирисани одређеним општим принципима (што је, како је истакнуто, и обезбедило кохерентност Законика и његово унутрашње јединство), али их они нису усвајали путем општих формула, већ постављајући правила и уређујући поједине установе (држећи се девизе да је законодавчево да наређује а не да подучава). Ако у Законику и постоје дефиниције, оне се односе на поједине институте (као што су право својине, купо-

(28) Planiol — Ripert — Boulanger, *op. cit.*, n. 112.

продаја, поклон), и дате су са циљем да им се боље одреди садржина и прецизира поље примене (29).

12. Језик законика је једноставан, непосредан, јасан, без украса али и без сувопарности, елегантан, и о овим његовим врлинама речито говори податак да би Стендал сваког јутра, пре приступања свом књижевном послу, прочитао по неколико чланова, како би усавршавао свој стил (30).

13. Што се Наполеона посебно тиче, његов утицај на садржину Законика је незнатан (31), али је његова улога у читавом подухвату одлучујућа. Он је тај Законик хтео, умео је да изабере праве људе за редакторе, ефикасно је и у стилу великог стратега ликвидирао опозицију у Трибунату, сјајно руководио дискусијама у Државном савету (пресецајући их кад се расплињују и подстичући кад малаксавају), а свој полет, одлучност и веру у коначан успех преносио је на све остале. По општој оцени Француска свој Законик дугује његовој вољи, ауторитету и енергији. Своје улоге Наполеон је био свестан и на њу поносан. У заточеништву на Светој Јелени где је проводио остатак живота, он је, сумирајући своје животно дело, говорио: „Моја права слава није у томе што сам добио четрдесет битака, Ватерло ће избрисати сећања на толике победе. Оно што ништа неће избрисати, што ће вечито живети, то је мој Грађански законик".

Dr. Obren Stanković
Professor at the Faculty of Law in Belgrade

FRENCH CIVIL LEGISLATION PRIOR AND AFTER THE REVOLUTION

Summary

The French Civil Code has an eclectic character whose sources may be found in pre-revolutionary law (customary law, written Roman law in the soil of France, king's ordinances, the findings of principle of higher courts, treatises, Canon law) but also in the revolutionary legislation. Closely connected to the above is the feasured spirit of the Code, where essential achievements have been adopted of the Revolution, but also those of traditional bourgeois values which have been compatible, at the same time avoding excesses of the revolutionary period, some of which endangered the institutes of ownership, marriage, morals. The law-makers themselves, too, have been practical in an attempt to create a work understandable to a wider circle of users. The wording is therefore clear,

(29) Morandière, *op. cit.*, n. 41.

(30) Прецизније речено, законик није редигован језиком обичног човека већ језиком практичара (судија, адвоката, бележника), који у Француској није био однароћен. У више махова прибегли су ономе што су звали „законски стил", који су сретали у средњовековним краљевским ордонансама и у великим системским делима којима су се служили (Domat, Pothier). — Morandière, *op. cit.*, n. 40—42.

(31) Његов утицај огледа се у (а) неповољном положају странаца (које Наполеон није волео и третирао их као непријатеље), (б) подређеном положају удате жене (Наполеон је Корзиканац, васпитаван на традицијама патријархалне породице, у којој муж има главну реч; француска пракса је касније муку мучила да ублажи овај неповољан положај жене, који је долазио у све већи раскорак са њеним стварним положајем у породици и у друштву), и у (в) прихватању усвојења и развода брака на основу споразумног захтева супруга (без деце у браку са Josephine Beauharnais, а сањајући већ о оснивању династије, он је у овоме видео двоструку могућност за обезбеђење наследника; развод од Жозефине и рођење сина у браку са Marie-Louise учинили су усвојење непотребним). — Planiol — Ripert — Boulanger, *op. cit.*, I, n. 111.

direct and concise as to the meaning of provisions and solutions. In such a way the courts were free to develop the law of the Code, permanently adapting it to the needs of life. The lenguage of the Code is direct, clear, without adornment, but also without dullness and rather elegant. These properties have provided the Code with longevity in France and with expansion and prestige without precedent in the world.

Obren Stanković
professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LA LÉGISLATION CIVILE EN FRANCE AVANT ET APRÈS LA RÉVOLUTION

Résumé

Dans son article, l'auteur insiste avant tout sur le caractère éclectique du Code civil français qui s'inspire en partie du droit prérévolutionnaire (le droit de coutume, le droit romain écrit sur le sol de la France, les ordonnances des rois, les positions de principe des tribunaux de haute instance, les oeuvres théoriques, le droit canonique) et en partie des lois révolutionnaires. L'esprit de modération présent dans cette Loi est étroitement lié à ces sources: elle adopte les principaux acquis de la révolution, mais aussi les valeurs bourgeoises traditionnelles qui sont compatibles avec ces acquis et elle évite les exagérations de la période révolutionnaire qui menaçaient dans certains cas la propriété, le mariage, le moral. Les praticiens, les rédacteurs du texte se sont employés aussi à créer une oeuvre accessible à un large éventail d'utilisateurs: c'est pourquoi les formulations sont claires et directes et contiennent uniquement l'essence de la solution, laissant aux tribunaux le soin d'édifier et de développer, selon les besoins de la pratique, le droit contenu dans la loi. Le langage du Code est direct, clair, sans ornements, mais sans fadeur, élégant. Ce sont là les qualités qui ont assuré à ce Code sa longévité en France et son expension et son prestige sans précédent dans le monde.

UDK — 316 + 321(44)

др Мирјана Тодоровић,
доцент Правног факултета у Београду

ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА И НАСТАНАК СОЦИОЛОГИЈЕ

Социологија као наука настала је превасходно као конзервативна реакција на Француску револуцију, да би крајем XIX века стекла друштвену и професионалну промоцију управо афирмишући њене вредности. Револуција као чин и последица тога чина трајно су обележиле парадигму социологије. Од самог свог настанка, у делу Огиста Конта поставило се питање њене двоструке улоге: позитивна, „чиста" наука, вредносно неутрална или ангажована, критичка наука. Следећи Контов позитивизам и тежњу за успостављањем стабилног, „морално сагласног" друштва, стварни утемељивач социологије, Емил Диркем, оставио је ову, у бити, лажну дилему, социологији у трајно наслеђе. И „грађанска" и „марксистичка" социологија такође, у читавом свом развоју налазиле су се између ове две, наизглед непомирљиве оријентације.

У најдубљем смислу речи социологија је израз духовног развоја новог капиталистичког друштва. Њено рођење пада у време жестоког сукоба радикалне критике и рушења друштвених установа и темељних вредности старог система и конзервативне реакције, када је постало јасно да Велика француска револуција није, рушењем феудалног поретка, укидањем сталешких разлика и ослобођењем од туторства католичке цркве, укинула све друштвене разлике и успоставила стабилни друштвени поредак. Још мање је успеха револуција показала у стварању сопственог духовног ослонца и мисаоног исходишта.

Законитост прогреса и регреса у развоју духовних садржаја одредила је и парадигму социологије коју као наука и до данашњих дана изражава: „чиста" наука која има за задатак да открива објективне законитости развитка друштва и чиниоце који пресудно одређују људску судбину у друштву; или духовно-идејни инструмент мењања, односно успостављања пожељног владајућег поретка и стабилног друштвено-историјског система.

Настала и буквално на тлу француске револуције, као прворазредног историјског чина који је дубоко, из темеља потресао цивилизовану Европу, и свет уопште, социологија као наука истовремено представља резултат и прогреса и регреса у развитку друштвене мисли. Прогреса, јер је коначно филозофска, односно друштвена мисао добила карактер научне теорије и прерасла у *друштвену науку;* регреса, јер су њен *садржај* и *смисао* у овојој почетној фази имали изразито конзервативни карактер.

Захваљујући конзервативној духовној опредељености свога творца, Огиста Конта, а делимично и његовог учитеља Сен-Симона, према револуцији и њеним резултатима, социологија је од самог почетка изражавала две наизглед супротне идеје: у филозофском, односно научно сазнајном смислу то је била идеја *позитивизма*, и ширем, духовном и друштвеном смислу, то је била идеја афирмације *конзервативне* улоге позитивистичке социологије. У првом случају, она је објективна научна дисциплина која сазнаје дату друштвену стварност, док у другом случају, има задатак да очува постојећи ред ствари, „поредак". После Огиста Конта у модерном друштву улога, објективне, „чисте" науке која има за циљ да служи као оруђе интеграције друштва, као изразита „социологија поретка", јавља се у драстичном и неприкривеном виду после једне друге велике светске револуције (октобарске).

Изгледа нам законитим да после великих друштвених потреса прогресивна људска мисао и идеје уступе место конзервативној духовној (и друштвеној) реакцији. Управо се то збило и са темељним вредностима духовних покретача француске револуције, рационализма и просветитељства у судару са пост-револуционарном конзервативном филозофијом у Француској (Немачкој и Енглеској такође).

Рационализам и просветитељство као начин мишљења и духовни покрет утемељују основне принципе на којима почива револуција — *ослобођење од власти спољних ауторитета и подвргавање критици свих области живота*, пре свега религије и политике. Одбацујући све ауторитете, изузев ауторитета ума, просветитељство почива на снази одлука које је донео разум, слободни човек. Наглашавањем *аутономности* човека као основног постулата, оно је довело у питање темељну црквену догму да је ауторитет божијег порекла и да нема овоземаљских критерија подобних за његово преиспитивање. Залажући се за духовну слободу, а против свих наметнутих ауторитета, идејни творци просветитељства и рационализма утемељују нове идеје у друштвеном, политичком и духовном животу, као што су слобода мисли, говора и писања, *толеранција*, и изнад свега *критика*.

Критика као појам супротан *догматици* постаје оруђе сваког револуционарног чина, било у мишљењу, било у друштву. Велика француска револуција утемељујући се управо на поменутим вредностима, довела је у питање старе институције, репресивну друштвену и политичку структуру, целокупни духовни живот и увела нове појмове: слободу, једнакост, суверенитет нације, братску љубав. Ништа више није било свето, трајно, нити је било исто. Страх од постојећег револуционарног чина и могућег исходишта сваке револуције у будућности израдио је моћну конзервативну реакцију не само у Француској, већ у Европи уопште.

У Француској реакција на револуционарне догађаје као и њене *духовне* изворе крајње исходиште добија у моћној конзервативној филозофији де Местра и де Бонала и покушају заснивања целовите контрареволуционарне идеологије. Они реафирмишу старе и стварају нове појмове које супротстављају новом духовном изразу: *критици* супротстављају *догматику; ауторитету ума* супротстављају *ауторитет Бога;* револуционарном *индивидуализму* супротстављају конзервативни појам *универзализма* омиљеног у религији; насупрот *промени* друштва уводе појам *„конзервације"* друштва, тзв. *„поредак"*. Коначно, доводе у пита-

ње *„негативну филозофију"* супротстављајући јој појам *„позитивне филозофије"*. Ослањајући се на мисао Монтескијеа да су потреси и кризе увек имали за исход учвршћивање власти, де Бонал је сматрао француску револуцију оном снагом која ће француско друштво довести до религиозног и политичког јединства, односно извршити „конзервацију друштва".

Општа конзервативна политика и духовна реакција у првој половини XIX века у револуционарној Европи такође су погодовале настанку једне апологетске друштвене науке, као што је била социологија. Страх, одбацивање или презир према „рушилачкој стихији", а посебно према теоријским и идејним коренима револуције покренуо је читав низ врсних теоретичара филозофа, правника, историчара, не само у Француској. Сигурно, најупечатљивију представу конзервативне идеологије изнео је немачки филозоф права Франц Јулијус фон Штал, поводом револуције 1848, али подразумевајући при томе револуцију уопште: „Револуција је утемељење целокупног јавног стања на вољи човека уместо на божјем поретку и промени; да свака највиша власт и сила нису од бога, већ од човека, од народа; ... задовољење и самовласна делатност човека. Порекло револуције, као и француски традиционалисти, он види у рационализму као духовном опредељењу које човек одваја од Бога и ослања на самог себе. „Рационализам је иста појава у унутрашњој религиозној сфери, као што је револуција у спољашњој, политичкој", писао је Штал.

У таквој друштвеној и духовној атмосфери рађа се социологија као одговор на активистички индивидуализам француске револуције у којој ослобођени људи покрећу друштвене токове, иако не увек и у складу са прокламованим вредностима.

Следећи конзервативно мишљење де Местра и де Бонала, каткада дословно преузимањем чак и појмова, а не само идеја, Конт и не крије своје дивљење према тој „бесмртној групи под вођством де Местра којој позитивисти дугују огромну захвалност". Да позитивизам има за циљ да успостави „поредак и конзервацију" и да човек не може бити слободан, аутономан као појединац, већ само као „поданик", потчињен ауторитету друштва, нису изворне идеје Конта, већ де Бонала, католичког традиционалисте.

Сен-Симон је такође де Боналу захваљивао на инспирацији за формулисање почетних претпоставки стабилизације индустријског друштва и демократије. Чак се и код Диркема, крајем XIX века, као изразитог антирелигиозног мислиоца и политичког либерала, могу уочити идеје француске конзервативне теорије, нпр. у схватању ауторитета друштва, одређења колективне свести и коначно изразитог отпора према индивидуализму у социологији.

Али, ма колико издашан у похвалама доприноса француских конзервативних мислилаца за развој друштвене теорије, Конт никада није порицао да је сама револуција била преломни догађај у преласку из метафизичке фазе у позитивно-научну фазу развоја. О друштвеним чињеницама било је коначно могуће говорити као о *стварима*, појавама подобним *објективном, непосредном посматрању*, као што су и природне појаве. Пре Конта, и ако не у систематском виду, овакво схватање друштва изразио је Сен-Симон. Реформаторска улога коју је себи приписао, као уосталом и Огист Конт, управо је била проистекла из

покушаја да се помоћу објективних сазнања о друштву као појави за себе пружи средство за излазак из велике кризе у којој се нашло после револуције. Увести ред уместо хаоса, савладати рушилачку стихију и дезорганизацију француског друштва једино је било могуће уколико се постигне помирење идеје и збиље, прелазак из филозофије у друштвену теорију, а ова последња промовише у друштвену науку. Стварни интегрирајући чинилац друштва била би *индустрија*, као једини извор богатства и благостања и једина гаранција развоја друштва, а друштвена наука би у ствари била „наука о производњи". „Уместо да заврше у доколичарском размишљању одвојеном од праксе, политика, морал и филозофија коначно су дошле до свога истинитог посла, тј до стварања среће", писао је Сен-Симон. Да би се то постигло потребно је само да филозофија и друштвена теорија проучавају стварне чињенице друштва, разумеју их и истину утемељују на њима на исти начин како то чине природне науке, које повезујући људску праксу са теоријом постају средство уређивања живота људи у друштву, односно у природи.

Тиме је Сен-Симон поставио темеље позитивној друштвеној теорији и дао научни карактер проучаваньима друштва. Али, он је истовремено поставио и темеље конзервативној позитивистичкој социологији Огиста Конта. Сен-Симоново схватање друштвених закона који са природном нужношћу делују у друштву у коме су људи само пука оруђа, неспособна да својом вољом мењају ток друштвеног развоја, добија свој крајњи израз у Контовом позитивном, универзалистичком схватању друштва.

Од самог почетка суштина новостворене науке је била у одбацивању индивидуалистичког схватања друштва, и заснивању универзалистичког теоријског принципа по коме је друштво самосвојствена, искуствена и објективно дата целина која се уздиже изнад појединца. Човек је само производ објективних друштвених сила, који као појединац нема утицаја на токове развитка друштва — идеја је која ће се и касније јавити у непозитивистичкој социологији Емила Диркема, а наћи ће своје место такође у догматској марксистичкој теорији и достићи на жалост свој крајњи израз у стаљинистичкој варијанти „слепе", објективне нужности" у развитку друштва. Сен-Симон је започео, а Конт расставио и уобличио конзервирано позитивистичко схватање о немоћи човека да управља сопственом судбином. Слобода човека, као израз просветитељске идеје индивидуализма је, поред једнакости и суверености народа, била само „лажна догма" коју је прокламовала револуција, сматра Конт, чему он супротставља позитивистички универзализам исказан као безусловни примат реалности друштва над индивидуом.

Онемогућити стихију индивидуализма за коју Конт криви револуцију и њене идејне творце, као, нпр., Волтера и Русоа, које назива „докторима гиљотине" када објашњава узроке терора, постоје *превасходни* задатак друштвене науке. Владавина знања треба да замени не само владавину ауторитета цркве, већ и спречи стихијски волунтаризам који је негативна филозофска теорија донела. Тако је Конт сасвим отворено ставио своју науку у службу политике, чиме би се остварио идеал јединства науке и политике, који прожима читаво његово дело. Тиме је његов други идеал, социологије као чисте, позитивне, вредносно-неутралне науке, доведен у питање.

Социологија је, према Конту, прецизна наука која се бави непромењеним законима статике и динамике друштва до којих се долази само истраживањем чињеница на основу посматрања. Дакле, она је и емпиријска наука која из свог садржаја искључује вредносне судове. Позитивистичка социологија „нити се диви политичким чињеницама, нити их осуђује, него на њих гледа као на једноставне предмете посматрања", пише Конт. Као позитивна наука она искључује сваку бригу о вредности друштвених чињеница, али зато објективно знање о њима које она пружа представља средство успостављања „општих граница сваке политичке делатности".

Социологија зато има задатак да као вредносно-неутрална позитивна теорија допринесе успостављању стабилног грађанског друштва и заустави разорну снагу револуције. Успостављање „поретка" у коме је постигнута идејна и морална сагласност утемељено је на ауторитету знања позитивне науке: владавина знања замењује владавину теолошких ауторитета, а *социократија* теократију. Тиме је и човек као појединац сведен на безначајног послушног члана који своје интересе остварује само као недељиви део друштвене целине и ауторитета друштва, обожаваног и омиљеног у појму Великог Бића. Конт је религију католичанства заменио „религијом духовног јединства Друштва". Ово духовно јединство постиже се *хомогенизацијом интереса свих појединаца.* Док је у конзервативној традиционалној идеологији чинилац хомогенизације била религија, код Сен-Симона индустрија, код Конта је *то хомогенизација интереса* свих делова друштва *изражена у свести о прихватању хијерархије и ауторитета власти.* Овако схваћена хомогенизација која представља интегративни чинилац друштва и одржања постојећег поретка постиже се *моралним васпитањем појединаца у циљу послушног прихватања ауторитета власти.* Али, код Конта власт не долази од Бога, ни од људи, већ од вечних, непромењених и нужних закона друштва које *утврђује позитивна наука.* Безрезервно прихватање *непроменљивости друштвених закона,* њихово мирење са нужним и једино могућим, чини људе дисциплинованим и послушним поданицима којима је друштвени интерес истовремено и лични интерес.

На индивидуалном плану, штавише, послушност и подвргавање ауторитету „мудрих" вођа била би срећа за људе, јер су тако ослобођени одговорности за одређење *смера сопствене судбине.* Извесност догађања, стабилност и мир под окриљем чврсте руке „вође" (ауторитета), јесу за човека као појединца, највећи ступањ сигурности и среће. Тако је Конт пре Орвела антиципирао „идиличну" слику тоталитарног друштва, које у име политике засноване на науци, или *идеологије која има научни карактер „усрећује" своје поданике.* Иако Конт упорно заступа вредносну неопредељеност науке, његова социологија се сасвим неприкривено ставила на страну политике, уз поменути *аргумент да интелектуални поредак, односно позитивистичка наука чини основу сваког истинског поретка.* У таквом поретку Конт види напредак друштва, тј. *напредак друштва чини поредак заснован на нужним, објективно датим околностима.*

Чини се да су ове Контове идеје имале већи утицај на развој савремене друштвене теорије него што се то обично признаје. Што се тиче стаљинистичке варијанте марксизма, изгледа као да је она више уважавала Контову позитивистичку социологију, него Марксову критич-

ку теорију друштва. Конт је изричито изјавио да појам „позитиван" у теорији има поред свог научно-сазнајног карактера и практичан, усмерен на „одгајање људи да заузму позитиван став према владајућем стању ствари". Тиме је био широко отворен пут претварању друштвене теорије у идеологију status-quo, што је тзв. грађанска социологија отворено прихватила, а она друга, марксистичка, такође, наравно прикривено. Тако је теорија status-quo, употребљена као идеологија, дефинитивно срушила мит о вредносној неутралности позитивне социологије, али и сваког позитивизма.

Међутим, стварну професионалну и друштвену промоцију, као и статус академске дисциплине, социологија је стекла тек након педесет година после објављивања Контовог дела у коме он спомиње назив „социологија". Највећа заслуга за то припада Емилу Диркему, чија је улога у развитку социологије толико значајна, да је све до првог светског рата социологија сматрана „француском науком".

Насупрот Контовом конзервативном опредељењу према утицају који је револуција имала на друштвени и духовни поредак у Француској, Диркемова неопозитивистичка социологија реафирмише идеје француске револуције. Заслугу не треба тражити само у његовом схватању улоге социологије, већ и у општој клими створеној у новој, трећој Републици (1870—1914). Укратко, тек је трећа Република успоставила поредак заснован на државноправном и идеолошком континуитету са револуционарном Републиком и коначно промовисала прогресивне тековине револуције.

Успостављајући нови правнополитички поредак, република је тражила упориште и у новој друштвеној науци. Тако је коначно социологија, на челу са Диркемом, добила шансу да своја позитивно утемељена сазнања о друштву стави на располагање новом друштвеном поретку и стекне толико жељени статус, за који се и Конт непоштедно залагао. Томе је свакако највише допринео изразити антиклерикални став Емила Диркема утемељен у основе његове социолошке теорије. Исто тако његова солидаристичка концепција решавања друштвених конфликата и вера у могућност рационалног успостављања „грађанског морала" и вредносног система уопште, биле су довољне претпоставке развоја једне нове духовне оријентације коју ново друштво прижељкује. Као и његове претходнике, традиционалне католичке мислиоце, затим Огиста Конта и његове позитивистичке следбенике, Диркема такође заокупља питање успостављања стабилног поретка и изналажења чинилаца социјалне интеграције. Насупрот Богу и Цркви, или обожавању Друштва у облику Великог бића, односно јединства оличеног у Народу и Отаџбини (француској републици), Диркем супротставља један такође неодређен, мистичан појам *друштва*. Друштво утемељено на колективној свести — идејном, нормативном поретку, постаје онај идеал који замењује све друге и одређује *друштвеност* човека. У центру идејног и нормативног поретка је морални чинилац као главни интегративни чинилац друштва. Основни задатак социологије био би не само да објашњава шта је друштво, већ да људе учи друштвености, односно помогне друштву и допринесе његовој *моралној обнови*. Оно за чим је Конт безгранично жудео, остварење инструментализације социолошког позитивизма, за Диркема постаје реалност.

Показујући привржености републиканском поретку, Диркем је био спреман да му пружи не само теоријску подршку, већ и идеолошке

и практичне услуге. То је преоудно утицало на коначну друштвену промоцију социологије, која позитивно научним промишљањем друштвених збивања добија завидно место међу наукама. Истовремено, трагајући за чиниоцима остварења стабилног, чврсто интегрисаног друштвеног поретка постаје моћно духовно оруђе очувања грађанског (и сваког другог) система.

По развијености и целовитости социолошке теорије, по богатству идеја и сазнања и методолошког приступа, Диркемова социологија је далеко изнад Контовог дела. Али и Диркем, као и Конт, оставља социологији у наслеђе дилему: социологија поретка или социологија напретка.

Dr. Mirjana Todorović
Assistant Professor at the Faculty of Law in Belgrade

FRENCH REVOLUTION AND CREATION OF SOCIOLOGY

Summary

Sociology is in the most complete sense of the term an expression of spiritual and socio-historical development of the new — capitalist society. It took place on the very soil of the French Revolution which has shaken the foundations of the civilized world and disturbed traditional values represented by the Catholic Church. Thus, sociology has at the same time been a result of the progress and regress in development of social thinking. It was a progress because finally philosophical and social thinking has acquired the character of scientific theory, and it was a regress since its contents had at the beginning stage a conservative character.

Confrontation between the two governing expressions of the times — Rationalism and Enlightenment, at the one hand, and between post-revolutionary philosophy and conservativism, at the other, has marked also the character of a new social science. In such a way sociology has affirmed in the scientific cognitive sense the idea of positivism, while maintaining, in the wider, spiritual and social sense, its conservative character.

The author of sociology — August Conte, and to a degree Saint-Simon, his teacher, too, have emphasized without doubts the influence of conservative ideas of French traditionalists, but also the positivist approach of the new branch. Since the very beginnings, Conte's sociology sets two contradicting aims, namely: impartial, value-wise neutral recognition and knowledge of society, of social rules and laws, while at the same time also the instrumentalization of knowledge contained within sociology, in order to preserve the existing order of things. Bolshevik Revolution, too, has set the same direct aims to social science — as the second great world revolution.

Conte himself did not conceal his admiration for conservative ideas of French philosophers De Mestre and De Bonale, but he also emphasized that the French Revolution has been an epochal event in the transformation from the „metaphysical phase" into the „positive scientific phase" of development of society, namely, the phase where sociology assumes its from as a positive scientific discipline. However, establishing a stable society and checking the destructive power of revolution is but a social meaning of sociology. Genuine founding father of the French and world sociology — Emil Durkhem, although totally different in his ideas of

ideals and achievements of the French Revolution, in essence only analyzes more deeply the existing paradigm of sociology taken as a scientific branch. Durkhem's developed and systematized sociological theory, numerous research projects and neopositivist approach to the phenomenon of society have also an entirely pragmatic meaning, namely, establishing a stable state, political and legal order on the foundations of revoluti, onary achievements.

The inheritance of the creator of sociology thus becomes a „dogma" of contemporary sociology, or a sociology of the „order" and sociology of „advancement".

Mirjana Todorović
professeur agrégé de la Faculté de droit de Belgrade

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE ET LA NAISSANCE DE LA SOCIOLOGIE

Résumé

La sociologie est au sens le plus complet du terme l'expression du développement spirituel et socio-historique de la nouvelle société capitaliste. Créée sur le terrain de la Révolution française qui a ébranlé de fond au comble le monde civilisé et qui a bouleversé les valeurs traditionnelles, dont le pilier a été l'église catholique, la sociologie a été en même temps le résultat du progrès et de la régression dans le développement de la pensée sociale. Du progrès dans le sens que la pensée philosophique et sociale revêt enfin le caractère d'une théorie scientifique; de la regression dans le sans que son contenu a été dans la phase initiatle de caractère conservateur.

La confrontation des deux courants spirituels dominants de cette époque, le rationnalisme et les Lumières d'une part, et la philosophie post--révolutionnaire du conservatisme de l'autre, a margué le caractère de la nouvelle science sociale qui venait de naître. C'est ains que sur le plan de la science et de la connaissance, la sociologie a affirmé l'idée du positivisme, alors que sur le plan plus large, spirituel et social, elle a maintenu le caractère conservateur.

Le père de la sociologie, Auguste Compte et aussi, dans une certaine mesure, son maître, Saint-Simon, soulignaient explicitement l'influence des idées conservatrices des traditionnalistes français mais aussi l'approche positiviste de la nouvelle science. Dès le début, la sociologie de Compte définit deux tâches contradictoires, à savoir la connaissance objective, neutre sur le plan des jugements de valeur de la société et des lois régissant cette sociélé et, en même temps, l'instrumentalisation des connaissances que la sociologie contient, dans le but de sauvegarder l'ordre existant des choses, le „système". L'idéologie bolcheviste imposatit elle aussi, sous une forme toute aussi évidente, de telles tâches à la science sociale après la deuxième grande révolution mondiale.

En ce qui concerne Compte, il ne cachait pas son admiration pour la pensée conservatrice des philosophes français De Maistre et De Bonald, amis il soulignait aussi que la Révolution française a été un événement décisif dans le passage de la „phase métaphysique" à la „phase scientifique positive" du développement de la société, phase au cours de laquelle es constitue la socilogie en tant que discipline scientifique positive. Cependant, l'instauration d'une société stable et la mise d'un terme à la force destructrice de la Révolution constituent le sens social de la sociologie.

Bien qu'il ait un rapport diamétralement opposé à celuide Compte vis-à-vis des idéaux et des acquis de la Révolution française, le véritable fondateur de la sociologie française et mondiale, Emile Durkheim, ne fait

en effet que d'approfondir le paradigme existant de la sociologie en tant que science. La théorie sociologique développee et systématisée de Durkheim, ses nombreuses recherches et son approche néo-positiviste de la société ont eu aussi un autre sens tout à fait pragmatique: l'instauration d'un ordre socio-juridique et politique stable sur les bases des acquis révolutionnaires.

Le patrimoine des fondateurs de la sociologie devient ainsi le „dogme" de la sociologie contemporaine: la sociologie de l'ordre ou la sociologie du progrès.

UDK — 321(44 + 497,11)

мр Марко Павловић,
асистент Правног факултета у Крагујевцу

ОДЈЕЦИ ВЕЛИКЕ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У ОБНОВЉЕНОЈ СРБИЈИ

Идеје национализма и либерализма које је посејала француска револуција продрле су у Србију под утицајем европске револуције из 1848. Видљив је њихов утицај на Светоандрејској скупштини 1858. На Михољској скупштини 1867. наведене су све слободе које је прогласила Француска револуција, да би биле обухваћене Уставом из 1869. Политички развој у Србији увео је и слободу удруживања у законодавној разради овог Устава, која није прокламована француском Декларацијом права човека и грађанина.

Француска револуција од 1789, као догађај од светско-историјског значаја, утицала је и на Србију, провинцију — односно вазалну кнежевину Отоманске Империје. У Србији, као и у васцелој Европи, имале су одјека њене идеје национализма и либерализма, углавном садржане у *Декларацији права човека и грађанина,* која је више од пола века представљала основни документ европских либерала. У обновљеној Србији било је увек државника и политичких група које су на Француску, због њене велике револуције, гледале као на земљу слободе и земљу наде (1).

На везу између Велике француске револуције и српске револуције, односно устанка од 1804, указивано је у српској историографији од Стојана Новаковића до данас. Новаковић је један од узрока првог српског устанка видео у утицају „француске револуције на радњу Аустрије и Русије на Истоку и тим начином посредно и на послове српске (2). Драгослав Јанковић сматра да је између француске и српске револуције посредних веза „морало бити, и то не мало". Оне су успостављене трговачким путем с Аустријом, из које су у Србију уношене „мисли и идеје из европског света у коме се француска револуција, са

(1) A. Palmer, *The Penguin Dictionary of Modern History* 1789—1945, 1983, стр. 123, 245; E. Hobsbawm, *Доба револуције,* Загреб, 1987, стр. 21, 62, 63; J. White, *The Origins of Modern Europe* 1660—1789, Лондон, 1964, стр. 385. Утисак који је оставила велика француска револуција, као земља слободе и наде, лепо илуструје опредељење Илије Гарашанина од 1961, за Француску, због тога што „ако је иоле од Француске какве користи, боље је с њом нег' с Русима, који ни сами још нису у унутрашњости слободом напојени" (Ј. Игњатовић, *Мисли о српском народу,* Нови Сад, Приштина, 1988, стр. 473, 474).

(2) С. Новаковић, *Васкрс државе српске / политичко-историјска студија о првом српском устанку 1804—1813,* Београд, 1904, стр. 5; вид.: В. Ћоровић, *Историја Југославије,* Београд, 1973, стр. 415; Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак (1794—1804),* Београд, 1949, стр. 440; М. Екмечић, *Српска револуција без „сумњичења",* НИН, бр. 2003, 21. мај 1989.

својим антифеудалним и националним идејама грађанске демократске слободе и једнакости, морала живо осећати " (3).

За утврђивање посредних веза између француске револуције и првог српског устанка за кључни догађај свакако ваља узети Темишварски сабор Срба из јужне Угарске 1790. Пред изборе за овај сабор тражено је да племића „при српским сабору не буде", што је подстакла велика узбуна духова у Европи изазвана „гласом Француза викајући: *liberté egalité*, тј. свобода и равнество" (4). Француски одблесак могао се приметити и у извештају царског комесара о раду Сабора где се налази термин „националисти" (5), што вероватно стоји у вези са петицијом упућеном аустријском цару, у којој се, позивајући се на француског филозофа „Монтескиона", Срби жале да нису права нација пошто немају територијалну аутономију. Помишљали су на обнову деспотовине. Ово национално буђење Срба у јужној Угарској, у ком се осећао и утицај идеја велике француске револуције, имало је непосредног одјека међу Србима у Београдоком пашалуку. На то упућује план о аутономији за Србе у Пашалуку троношког архимандрита Стевана Јовановића, који је био повезан са посланицима Темишварског сабора. Премда на конгресу у Свиштову 1791. Јовановићев план није узиман у обзир, ферманима који су уследили, статус Србије веома се приближио аутономним правима која су њиме захтевана. Поништење аутономних права под дахијском управом било је, пак, политички узрок првог српског устанка. Тако, утицај француске револуције, који је у Београдски пашалук стигао кривудавим путем са северне стране, имао је извесног веома посредног удела у васкрсу државе српске. Повезаност Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина, преко калуђера у Хиландару са грчком завером апостола француске револуције Риге од Фере, који је позвао балканске народе на општи устанак, указује да је одјек француске револуције стизао и са југа (5).

У првом устанку не наилазимо на више од два-три одјека француске револуције. Један је „прва застава међу српским устаницима која је била тробојница". Други је „слово врло возбудително за слободу и прогателно" Боже Грујовића. У свом „слову" Грујовић је истакао закон изнад свачије воље као услов да се сваком осигура живот, имање и част. „Закон је воља вилајетска која вилајету целом и сваком добро заповеда а зло запрешћава", писао је Грујовић 1805. Закон се мора заснивати на разуму и правди. Зато, „гди је добра конституција, тј. гди је добро установленије закона, и гди је добро уређена власт под законом, ту је слобода, ту је вољност, а гди један или више по својој вољи заповедају, (...) ту је умрео вилајет ту нема слободе, нема сигурности..." (7).

(3) Д. Јанковић, *Српска држава првог устанка*, Београд, 1984, стр. 43.

(4) С. Текелија, *Описаније живота*, Београд, 1966, стр. 149.

(5) Н. Петровић, *Објективне претпоставке и субјективни фактори у формирању српске нације*, „Постанак и развој српске нације", Београд, 1979, стр. 186, 187.

(6) М. Екмечић, *Језик националног суверенитета*, НИН, бр 2001, 7. мај 1989, стр. 37; В. Ћоровић, *op. cit.*, стр. 407, 408; Д. Пантелић, *op. cit.*, стр. 99, 100; Р. Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955, стр. 61, 62; *Историја Југославије*, Београд, 1960, стр. 1108.

(7) В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804—1918*, без године, стр. 13; М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 1980, стр. 239. Трећи одјек француске револуције представља покушај увођења Наполеоновог грађанског законика. Пошто се у овом раду бавимо само политичким, а не и грађанскоправним одјецима велике француске револуције, то, уз напомену да је и у овој сфери било одјека наводимо §17. Српског грађанског законика, коме је иначе изворник био аустријски: „Свакиј човек сматра се као лице, и као такво има природна себи својствена права, која се ником не укидају".

Грујовићево залагање за начела народне суверености, законитости, односно једнакости пред законом, речју — за правну државу, одисало је либерализмом *Декларације права човека и грађанина*. Његова „воља вилајетска" је „општа воља" из *Декларације* (чл. 6). Његов закон који „добро заповеда а зло запрешћава" је, по *Декларацији*, закон „исти за све, било да штити, било да кажњава". Грујовићево позивање на разум и поминање конституције, први пут у Србији, указује да је био добро упућен у либерални арсенал француске револуције. Чињеница, пак, да овај доктор права није ни имао прилику да прочита своју беседу, илуструје колико су његове „француске идеје" биле далеко изнад потреба устаничке Србије. Француско зрачење национализма нашло је у њој одзива, али не *и идеолошко*. Буржоаско-демократске идеје француске револуције нису могле имати утицај на Србију која се борила против туђе феудалне власти, а сама имала „патријархално друштвено уређење" (8).

Иако су француска и српска револуција по свом антифеудалном карактеру биле двојнице, развијени Запад и заостали Исток, као различита места њиховог рођења, определили су и карактер њихове историјске везе. У потоњем, пак, државноправном развоју Србије вазда се очитавала тежња ка достигнућу принципа из *Декларације права човека и грађанина*. Преко појединаца и група државни организам Србије готово непрестано је био изложен либералној понуди француске револуције. То је трајало све док либерални државни концепт није био санкционисан уставом.

Још пре Хатишерифа од 1829/30, у време неутврђеног државноправног статуса, у Србији наилазимо на покоји „француски" одјек, одјек који је значио захтев за неким од елемената правне државе. Тако је Стефан Живковић Телемак, 1817. напустио Србију због владарске тираније Милоша Обреновића, а Вук је, двадесетих година, наговарао „врховног кнеза" на бар неколико закона како би Србија бар унеколико била „налик на европејску државу". Улазећи у буну 1826, Борђе Чарапић се позвао на начело „моралне филозофије", које даје право да се свргне „општенародни тиранин" (9).

Година 1830, била је година ретке радости за Србију. У фебруару је на Народној скупштини у Крагујевцу прочитан Хатишериф од 1829, којим је прокламована аутономија Србије, а у децембру на скупштини у Београду прочитан је Хатишериф од октобра 1830, којим је утврђено „политичко биће Србијино и њена унутрашња организација". Тада су се, међу изразима општег задовољства, уз сузе радоснице напаћеног народа, нашла и два термина француске револуције: *нације* и *конституција*. О фебруарској Народној скупштини један савременик је забележио да је она „основала темељ српске државе и националитета нашег". Други је, мислећи на Хат. од 1830, писао да су Срби добили конституцију" (10).

(Законик грађански за Књажевство Српско, обнародован на благовести 25. марта 1844. године, Београд, 1844, стр. 3); С. Новаковић, *Уставно питање и законик Карађорђева времена*, Београд, 1907, стр. 13.

(8) В. Чубриловић, *Међународни положај југословенских земаља концем XVIII и почетком XX века*, реферат на округлом столу: „Југословенске земље и Русија за време првог српског устанка 1804—1813. године", Београд, 18—20. новембра 1980, стр. 19.

(9) Р. Самарџић, *Писци српске историје, III*, Београд, 1986, стр. 75, 76; М. Гавриловић, *Милош Обреновић, II*, (1821—1826), Београд, 1909, стр. 455.

(10) Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830—1839)*, Београд, 1986, стр. 5, 113.

Задовољство због срећног свршетка народних послова и тријумфа петнаестогодишње „стрпљиве и трудне политике Милошеве", није дуго трајало. Кнез Милош је наставио свој „очиноки апсолутизам", па су изрази дуго гомиланог незадовољства навешћивали отворен испут старешинске опозиције. Од како су, почетком 1831, Аврам Петронијевић и Цветко Рајовић из Петрограда донели цареву препоруку „да је већ време дошло да кн. Милош изда народу државни статут" у Србији је све чешће изговарана реч: *конституција*. Као њен зачетник остао је запамћен Јован Бобовац, који је говорио да „господар треба да дâ конституцију, па ће све бити мирно и задовољно!" Његов саговорник се зачудио „откуд Бобовцу, просту човеку, та туђа реч конституција", а овај је ту „туђу реч", јуна 1832. платио главом (11). Августа исте године стигло је кнезу Милошу знаменито Вуково писмо, пуно упозорења да кнежево самодржавље мора изазвати буну. Иако се Вук оградио од „конштитуције Француске", његово писмо је на неколико места било „француски" интонирано. Вук је предлагао да се правно осигура да свако може радити свој посао који никоме не штети; да је свако „господар од свога богоданога" имања; да су чиновници „они исти онакви људи" као и кнез, пошто имају „срце, разум, жељу, вољу и све остале страсти и душевна својства"; да оно што се „насилу узме и држи, то свак има право насилу и преузети" (12). Кроз ове речи провејавао је дух *Декларације права човека и грађанина* о „слободи, својини, сигурности и отпору угњетавању" (13). Пишући у времену које је било „пренасељено политичким доктринама", Вук је за сређивање прилика у Србији „потражио средства и мере који су били разног порекла". Нека од тих средстава и мера водиле су порекло из велике француске револуције. Ипак, Вук је писао писмо Кнезу као његов привржeник, а не проповедник либералних начела француске револуције. Његово писмо засновано је „на схватањима просвећеног апсолутизма измиреног са идејом уставности". На то најбоље указује Вуково држање поводом књиге *Сабор Истине и Науке*, Јован Стејића, иначе присталице Вуковог правописа. Вук је писао Кнезу Милошу да је Стејићева књига „по себи врло добра и за списатеља њена славна", али да она није за Србију. „На књиге о *правима природним човјека* — напомињао је Вук — данас се попријеко гледи и у гдјекојим европејским, *уређеним* државама, гдје људи та права своја прилично уживају, а у Србији засад о том писати, особито *о праву слободе и једнакости, о праву части и доброг имена, и о праву имања и стеченог добра*, опасније је за вас од прокламације Чарапића и учитеља Мије..." (14). Вук је, дакле, предочавао кнезу Милошу да му је Стејић био малтене либерална гуја коју је у недрима држао. То је учинио јула 1832, када је већ имао написано априлско писмо кнезу, у ком се и сам залаже за „права части и доброг имена", и за „право имања и стеченог добра". Стога се поставља питање да ли је Вук противречио самом себи. Прво, ваља приметити да је Вук писао писмо кнезу Милошу за личну употребу, а Стејићева књига је требало да буде публикована ствар коју би и „какви ђаковци читали".

(11) М. Гавриловић, *Милош Обреновић, III* (1827—1835), Београд, 1912, стр. 282, 303; М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд, 1888, стр. 38.

(12) В. Караџић, *Писма*, Београд, 1947, стр. 161, 162.

(13) Љ. Кандић, *Практикум из Опште историје државе и права (одабрани извори)*, Београд, 1968, стр. 192; Т. Пејн, *Права човека*, Београд, 1987, стр. 139—142.

(14) Р. Самарџић, *op. cit.*, стр. 69—71; В. Караџић, *op. cit.*, стр. 148.

Друго, Вук је по свом политичком схватању био негде између Русоа и либералних саветодаваца Александра I, ближи овим другима, а Стејић је био русоовац. Вукова декларација права односи се углавном на старешине и чиновнике, па се његов либерализам може схватити, мада наизглед звучи парадоксално, као олигархијски либерализам" (15).

Вуково предвиђање буне у Србији, у писму од 12/24. априла 1832, остварило се у зиму 1835. Тада су вође буне, у договору са народом окупљеним у Крагујевцу, изнеле своје захтеве у три тачке. „Побуњеници не помињу устав, писао је митрополит Петар кнезу Милошу, али одобрење ових тачака значило би пристанак владара да земљи изда такав акт". Између Кнеза и побуњеника дошло је до компромиса чија је последица био Сретењски устав (16).

Писац Сретењског устава био је Димитрије Давидовић „велики љубитељ француских конституција" (17), што се дало приметити по редакцији многих одредаба устава. Тако је чланом 5. прокламована подела власти, чл. 80. независност судова, чл. 119. неприкосновеност приватне својине, а чланови 86, 88, 102. и 122. могу се подвести под чл. 14. *Декларације права човека и грађанина*, по коме грађани имају право да утврде „нужност јавног доприноса, да на њега слободно пристану, да прате његову употребу". Због одредбе да „финансија не има права постављати ћумрукана на међама округа српски", Светозар Марковић је Давидовића окарактерисао као недораслог за уставописца. „То је прост превод — вели Светозар — из страног устава, који за Србију нема никаквог смисла; а у Француској су заиста постојале царине између департмана, па су револуцијом укинуте и то је ушло у чланак устава франц. кога је Давидовић преводио" (18). Умесна Марковићева примедба, ипак, не указује на Давидовићеву недораслост великом послу, него на његову местимичност занетост француским конституционализмом. О њему се Давидовић вероватно обавестио из новина и литературе, а понајвише од грофа Боа-ле-Конта који је Давидовићу и људима око њега изложио „теорију уставних држава" (19).

На *Декларацију права човека и грађанина* посебно је опомињала глава о „општенародним правима Србина". Међутим, ваља приметити да је декларација људских слобода и права Сретењског устава врло једнострана, „јер садржи готово само личне слободе и права, а не и политичке, што је сасвим у складу с утврђеним системом власти који није заснован на народној суверености" (20). Систем власти једне вазалије и није могао бити заснован на народној суверености. Народна суверености имала је доћи са државном. Али баш неке одредбе Сретењског устава којима се прејудицирала државна суверености Србије, као и национални карактер његовог доносиоца, одредиле су му судбину.

Иако је највећи број одредаба Сретењског устава био домаћег порекла, руска, турска и аустријска дипломатија су у њему виделе

(15) Вид.: I. Collins, Liberalism in Nineteenth-Century Europe, *From Metternich to Hitler*, Лондон, 1969, стр. 25—27; P. Самарџић, *op. cit.*, стр. 70; E. Hobsbawm, *op. cit.*, стр . 21.

(16) Р. Љушић, *op. cit.*, стр. 129.

(17) С. Јовановић, *Наше уставно питање у XIX веку*, „Политичке и правне расправе", I, Београд, 1932, стр. 9, 10.

(18) С. Марковић, *Србија на Истоку*, Нови Сад, 1872, стр. 85; вид.: M. Petrovich, *A History of Modern Serbia*, vol. I, Њујорк—Лондон 1976, стр. 147.

(19) Р. Љушић, *op. cit.*, стр. 143.

(20) Р. Марковић, *Примена начела уставности и законитости у Сретењском Уставу*, *„150 година од доношења Сретењског устава"*, Крагујевац, 1985, стр. 120; вид.: М. Јовичић, *Устав Кнежества Србије од 1835 . . . , „150 година . . ."*, стр. 96, 97.

„француски расад у српској шуми" (21). Одмах по приспећу у Цариград, кнез-Милошевог изасланика упитао је Портин драгоман да ли је у Србији „револуција, конституција и Бог зна још шта". Реис-ефендија је тврдио да су у Србији тражене „заразителне конституције". Бутењов, увређен тиме што је устав донет без сагласности Русије, говорио је да је Србија „у бездан пропала" са својом „француско-швајцарском конституцијом". Био је сумњичав према српској тробојци пошто га је подсећала на француску. Кад је јула 1835, четири месеца после укидања Сретењског устава, у Србију дошао барон Рикман, сасвим се обелоданило руско гледиште у српском уставном питању. Рикман је поручивао да се Србији не може „давати изглед државе, која се користи политичком независношћу". Стога у будући „регуламент", акт којим би била регулисана управна власт, не би се могле унети главе Сретењског устава о „достоинству и простору Србије", о грбу и застави, о српској власти, о народној скупштини. Србијин регуламент, по мишљењу руског цара, имао је да постави границе кнез Милошевим злоупотребама, чиме би се спречило ширење револуционарних идеја по Србији (22).

Из свега овога може се закључити да је Сретењски устав, премда плод српскога тла, страдао као „француски расад". На њему се примећивао донекле либерални, донекле национални одјек који је изазвала велика француска револуција. Стога, колико је његовом крају допринео изглед француских конституција, толико и саме Србије која је у његовом творењу личила на Француску, на једну суверену земљу. Уставно питање Србије решено је крајем 1838, када је у Цариграду израђен устав који је издат у форми хатишерифа. Под тим ненационалним уставом, на чију је садржину унеколико утицао и Сретењски устав, настао је период уставобранитеља. Све у свему, како је приметио Ј. Скерлић, „од времена Димитрија Давидовића реч и идеја 'конституција' се одомаћила у Србији, и 'уставобранитељске' борбе тридесетих и четрдесетих година, ма колико да су им побуде биле мало начелне, навикле су свет на мисао уставности и грађанских слобода" (23).

Одјек Француске и њене велике револуције у Србији се поново јавља 1848, када је француском фебруарском револуцијом покренут револуционарни талас широм Европе. Док су до овог доба идеје велике француске револуције у Србији биле везане за појединце, 1848. ове идеје су на застави једног омладинског политичког покрета који тражи озакоњење Народне скупштине и слободе штампе (24).

Први, краткотрајан, револуционарни талас запљуснуо је српско правитељство средином марта 1848. из суседне Аустрије. Други, дуготрајан, дошао је са државним питомцима, директно из Париза (25). Илија Гарашанин је још крајем марта 1848, писао председнику Савета о тзв. Паризлијама молећи га „да својом умешношћу стара се преду-

(21) Д. Борђевић, Foreign Influences on Nineteenth Century Balkan Constitutions, дактилографисано, реферат поднет на V балканолошком конгресу, Београд, 1984, стр. 10.

(22) М. Гавриловић, *Суспендовање првога српског устава, Из нове српске историје*, Београд, 1926, стр. 196—200; Формирование национальных независимых государства на Балканах (конец XVIII — 70-е годы XIX в.), Москва, 1986, стр. 126, 127.

(23) Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд, 1966, стр. 38.

(24) Вид.: М. Павловић, *Сретењски устав у светлости улоге интелигенције у Србији, „150 година . . .*", стр. 200—202; Писмо И. Ст. Новаковића „О улози владаоца у државном организму", Ж. Перић, *Политичке студије*, Београд, 1908, стр. 9; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1982, стр. 122, 153.

(25) Вид. опширније: М. Павловић, *Западни панславизам и реформни покрет у Србији 1848*, „Гласник Правног факултета у Крагујевцу", 1985/86.

предити у њима сваке фантазије и да их одобри подпомагати Правитељство у његовим намерама, на који једини начин они могу отечеству полезни бити у садашњим обстојателствама, а иначе да ћеду врло рђаво проћи ако се у Паризу таквом злу научили буду да мисле, ако ко француски зна да може и влијаније имати у народу српском. Француска наука у разумној глави може Правитељству од ползе бити" (26). Наскоро, по повратку Парижлија, између њих и лицејске омладине настаје право братство по мисли и осећању. Европски образовани Срби постали су почасни чланови лицејске Дружине младежи српске, њена „дика". Они, су по речима ондашњег лицејца Јеврема Грујића, пробудили код лицејаца поред „мисли о јединству и слободи Срба", још и мисао „о политичкој слободи и либералним законима" (27). То се осетило на Петровској скупштини 1848. у Крагујевцу, где је од лицејаца потекао захтев о слободи штампе, садржан у „захтевању" београдског и пургусовачког округа (28).

Утицају либералних лицејаца на Петровску скупштину мора се приписати и истицање начела народног суверенитета, садржано у „захтевању" депутираца београдског округа, где се у прилог редовног одржавања народних скупштина каже: „И баш и кад би држање скупштина народни уставом забрањено било, опет *правитељство кад је обшта жеља народа* (курзив је наш) имало би настати и израдити, да се држање скупштина дозволи..." (29).

После Петровске скупштине, Савет је израдио пројект Закона о народној скупштини а говорило се и о издавању Закона о слободи штампе. Међутим, у јесен 1848. у целој Европи реакција је почела хватати маха, па и у Србији, због чега „редовно сазивање Народне скупштине и слобода штампе остављене су за боља времена" (30). Либерални покрет београдских лицејаца, пак, није јењавао. Он се сузио на Дружину младежи српске, која је у другој половини 1849. издала поетско-прозни зборник „Невен слоге". У том зборнику се нашао и „Обзор државе", чланак Јеврема Грујића који је касније Јован Скерлић означио као прву декларацију либерализма у Србији.

У Грујићевом чланку има доста идејних одраза велике француске револуције, што је било у складу са његовим уверењем да Французи „не чине нигда само за себе но за цело човечанство" (31). Он је, у свом *Обзору* пошао од „цели и определења човека овде на земљи", и одмах русоовски, схватио државу као друштвени уговор. Пошто је човек обдарен разумом и слободном вољом, а уз то, има природни нагон за удруживањем, човек је створио велико друштво — државу. Да тако није поступио „живот његов изван државног или друштвеног стања, више би на живот каквог дивљег животног наличио". Човек је у државу ступио да постане и опстане као човек. Отуда је на држави опроман задатак, „јер од државе није доста, да народ само од насртања пустаиског или другог каквог народа и државе сачува, да га од њи у имању и животу обезбеди, но иште се, да она народ до благостања и среће доведе, да народ у њој тј. *не само спољашње но и унутрашње*

(26) *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, Београд, 1931, стр. 2.
(27) Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, Београд, 1964, стр. 34.
(28) Архив Србије (даље: АС), МИД-в, ф. I—352/1848.
(29) АС, МИД-в, ф. I—352/1848.
(30) Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века IV*, Београд, 1925, стр. 152.
(31) *Записи Јеврема Грујића*, I, Београд, 1922, стр. 9.

слободан буде". Она држава која не извршава вољу народа „није усрећитељка ни благостању руководитељка народа свог, но обор на коме ни откуд нема врата, тамница без прозора".

Позивајући се на историју, Грујић закључује да ниједна држава свој високочовечански задатак није испунила, да је народ, и онда када је био слободан споља, унутра био „роб, нула или голо средство". Узрок таквом понижењу људског рода били су они који је требало да народ „к срећи његовој води — Кнезови, Краљеви, Цареви". Уз властодршце, вели Грујић вероватно присећајући се Русоа и Волтера, ишао је њима раван, ако не и опаснији непријатељ народне слободе: „лопство и калуђерство".

У ударном делу *Обзора државе*, одговарајући на питање о стању народа у Кнежевини Србији, Грујић каже да ова није испунила свој задатак. Јер, „Народ наш данас нити је спољашње нити унутрашње слободан". Под владавином уставобранитеља Срби нису у „благостању, но штовише у злостању". Из оваког стања њих може извести и спремити за велики национални задатак уједињења Срба, само просвета. односно просветитељи. Кад Срби — мислио је Грујић — у Жичи, појањем" објаве чин свог уједињења, на Струми ће између њих и Бугара уместо мача бити пружена рука (32). Ова реченица је имала за идејну потку кључну девизу велике француске револуције, коју је један други четрдесетосмаш узимао као божји налог о „братству, једнакости, слободи", по коме је „род човеческиј један род, да су пред Богом сви људи и сви народи равни, да је њима свима Бог отац праведниј, да иј је Бог створио на овој земљи за једне исте цели, да један другога не гони..." (33).

Почетком 1950, либералним омладинцима прикључио се Љубомир Ненадовић својим књижевно-забавним листом „Шумадинка", намеравајући да „носи кроз сав народ: нову слогу, нове мисли". Међутим тим новим мислима у једном броју „Шумадинке", појавила се мисао о републици: „У републикама — писао је — је дух и живот народи, и док је републиканаца, тј. слободом дисајући људи, народу ће бити добро". Овај „републиканизам" освануо је 4. августа 1950, а већ 6. августа кнез је издао акт о забрани листа (34). То је био почетак репресивних мера према проповедницима „француске науке", који су у вазалној Србији спигли до „републиканизма", а затим и до позива на осветa Косова. После Видовданске скупштине 1851. Дружина младежи српске била је суспендована с образложењем да су омладинци „живећи само у идеји (...) у томе неко задовољство нашли да им лакомислени, њихову претерану слободу у изражају и њихове на воздуху основане планове о будућности, усклицима одобравају" (35). У августу 1851, четворица либералних професора су добила премештај. За њих је влада нашла да су светлошћу науке палили, уместо да осветљавају (36). И осталим Паризлијама је опао кредит код владе уз осуду да су млади људи „претерани, француским идејама преиспуњени". Код руске дипломатије они су још слобије стајали. Тако, две године пошто је запретен ли-

(32) *Невен слоге*, Београд, 1849, стр. 170—181; вид.: Ж. Русо, *Друштвени уговор*, Београд, 149, стр. 16, 17; R. W. Harris, *Absolutism and Elightenment*, Лондон, 1964, стр. 3, 25, 32, 33.

(33) Миливој Петровић Илија Гарашанину, Париз, 21. јануар 1853, АС, ИГ-896.

(34) М. Борисављевић, *Забрана „Шумадинке"* (1850), Београд, 1910, стр. 181, 188.

(35) Попечитељ просвештенија и правосудија А. Симић ректорату Лицеума, 21. јун 1851, АС, Л-333.

берални талас у Београду, Илија Гарашанин је морао да убеђује руског посланика у Бечу, да „неки млади људи из Париза долазећи" нису показали „и најмањег знака духа револуционарног", да нико „у српском народу није духа револуционарног и републиканског"; да „наш народ никад се неће повести за младим људима и спраним идејама" (37). Наравно, Гарашаниново убеђивање било је дипломатски потез. У ствари, он је на „француску науку" у младој глави гледао као на нову политичку снагу: „Мени је сада мука са овим младим, а старци су већ изашли из моде" (38) — бележио је октобра 1851. Ове речи видовитог Гарашанина, који је и сам једно време био обележен као западњак, обистиниће се за само неколико година. Србија ће тада попримити нешто од лика Француске из доба велике револуције. Реч је о Светоандрејској скупштини.

На трећој седници Светоандрејске скупштине, 5. децембра 1858, Јеврем Грујић је прочитао либерални пројект закона о Народној скупштини, давши уједно коментаре за већину његових одредаба. У заглављу тога пројекта стајало је да народ *поставља закон*, што је Грујић посланицима објаснио народном сувереношћу: „А кад народ може поставити Књаза, ваљда може поставити и закон. (...) Што по некад ко узме или му се повери, те у место народа прописује законе, то не смета да онда и оно, кад, и што народ могне и тене, да то одма и сам узакони". То је значило да се пренебрегава тзв. Турски устав, и да скупштина има да поступи као неки конвент. У вароши се одмах почело говорити да су Грујић и другови навели „скупштину на незаконитост и на велико зло". Чачански окружни начелник тим поводом „љутито је заједао" Грујића: „Ова млада господа — причао је начелник — читали како је у Француској некад било, па им се угрејале главе, те оће сад и код нас по неким теоријама да раде и с нама бруку чине. (...) оће којекакве утопије републиканске да уводе" (39). Грујић је тада ћутао, вероватно затечен, јер заиста уочи Светоандрејске скупштине „читао је целе зиме историју француске револуције" (40). Револуционарни дух који су Грујић и другови унели у Светоандрејску скупштину био је, пак, један од елемената помоћу кога је Народној скупштини за убудуће обезбеђено учешће у уставотворној власти Србије, тј. захваљујући коме је дошло до формирања националног уставотворца

Атмосфера велике француске револуције, по савременицима — она из јакобинске фазе, вратила се у Светоандрејску скупштину 12. јануара 1859, када је Милован Јанковић предложио да се уклоне из службе непријатељи српског народа и династије Обреновића. Један посланик је додао да се „не само одпусте из службе, но и из земље протерају као људи опасни". Отпочела је хајка на чиновнике, а као врхунац „тешког расположења према чиновницима", дошла је скупштинска резолуција од 19. јануара. Њоме је проглашено „да су сви садашњи советници и попечитељи — радећи противно интересима народним, које би иначе имали верно заступати и бранити — изгубили поверење народа. Па зато; да од данас престају учествовати у советовању и решавању судбине српскога народа, коме су они неверни били". У наредна два

(36) АС, Л-338, 339, 359; М. Милићевић, *Поменик* . . . , стр. 800.
(37) *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, стр. 144, 158.
(38) И. Гарашанин С. Симићу, октобра 1851, АС, ИГ-769.
(39) *Записи Јаврема Грујића, II*, Београд, 1923, стр. 78, 79, 91.
(40) С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I*, Београд, 1926, стр. 24.

дана препресано је „да се сви кметови у Србији збаце које ће износити на 2—3 иљаде људи". Многобројна отпуштања чиновника, која је диктирао обреновићевац Стевча Михаиловић, политички савезник либерала, пала су на душу ових последњих. За Грујића се говорило да је био најумеренији, „али како је он био и најспособнији, сва се кривица за чиновничко гоњење свaљивала на њега" (41). Ако је на почетку рада Светоандрејске скупштине имао нешто од Сјејесовог лика, Грујић се на крају у очима конзервативаца изметнуо у Робеспјера, коме недостаје само гиљотина. Тако је он са својим „друштвом" изгледао Гарашанину: „Зар је оно слобода била кад Стевча са његовим људима не дадијаше, ни једне речи ником проговорити што не би било по концепту Грујића и Јанковића... (...) Сви радо говоре о слободи, а како ти слободњаци до управе дођу, прво им је слово 'Тамница и Букагије'" (42). Конзервативци, који су овако гледали на либерале, називали су их „црвењацима", „букачима" и „тантузовцима". Стевча Михаиловић им је узвратио термином „језуити" (43).

Кнез Михаило, који је ступио на престо с епитетом либералног човека, пробудио је велике наде својом прокламацијом у којој је стајало „да је закон највиша воља у Србији, којој се сваки без раплике покоравати мора" (44). То је за либерале било мало. Јанковић је, чак, написао једно писмо у ком се претило „ужасима Француске револуције" (45). Тим писмом подпрејано је неповерење двора према либералима које је долазило од гласина да либерали хоће републику. До краја шездесетих гласине које су периодично потхрањивали либерали, начиниле су од републике правог баука за кнеза Михаила и његове министре. Упуштајући се у Мајсторовићеву заверу 1863. Јанковић је уз *modus operandi* за смакнуће Кнеза, предлагао републику (46). Владимир Јовановић је из Швајцарске упућивао једну на Србију примењену мисао Русоа: „Српски је народ толико крепак, да неће дати да га гази један кнез, који тек докле је народу воља то име носи" (47). Кнезу и министрима се наметало да републиканске мисли повезују с оним Јанковићевим „ужасима француске револуције". Августа 1867. они су сасвим убеђени да је скупштина Уједињене омладине српске имала намеру да прогласи републику. Само убиство кнеза Михаила извршено је са републиканским призвуком. Може бити да је организатор завере, париски доктор Радовановић, у кнезу Михаилу гледао Луја XVI. Он је носао у џепу српски превод неког „закона Робеспјеровог, који је са одушевљењем декламовао" (48). Имао је у виду прво републику, па тек онда Петра Карађорђевића (49).

(41) М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд, 1892, стр. 217; *Записи Јеврема Грујића, II*, стр. 277; *Песме Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, стр. 16; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933, стр. 45.

(42) И. Гарашанин Ф. Христићу, Цариград, 30. августа 1861, АС, ИГ-1204.

(43) *Дра Н. Крстића Мемоари*, 4, 13. јануар и 10. октобар 1860, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 7194.

(44) *Сборник закона и уредба*, књ. XIII, Београд, 1861, стр. 146.

(45) С. Јовановић, *Моји савременици*, Винздор (Канада), 1962, стр. 22.

(46) *А. Мајсторовић кнезу Михаилу, Паланачки затвор*, 3. јануар 1864, АС, ПО—84/35.

(47) С. Јовановић, *Друга влада...*, стр. 234.

(48) М. Алимпић, *op. cit.*, стр. 402; *Мемоари Стефана Стеве Михаиловића*, у два дела, од 1813. до 1842. и од 1858. до 1867, Београд, 1928, стр. 241—245; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, стр. 39.

(49) *Суд убицама кнеза Михаила*, Београд, 1868, стр. 34—37.

После Светоандрејске скупштине програм либерала, ако се изузме наклоност републици, углавном је изгубио француску интонацију. Либерали су се окретали према Енглеској као колевци парламентаризма. Владимир Јовановић је био тако одушевљен Викторијиним парламентаризмом „да га је желео одмах код нас пресадити" (50). Стојан Бошковић је уочавао да је већина начела велике француске револуције била „у Инглеској одавна позната и усвојена". Он је одбацивао „јакобинство тј. тиранство у револуцији" које „застрашује и искорењује либералну мисао, и тежњу за истинитим напредком..." (51).

Француски либерални узор поново је истакнут на Михољској скупштини 1867. Он је био примећен у предлогу адресе јагодинског проте Јована Јовановића. О тој адреси, секретар скупштине је забележио да „то бејаше састав који набраја од прилике оне слободе које је прогласила француска Револуција 1789". „Један члан адресног одбора тим поводом добацио је Проти: „Бог ме си ти, Прото, имао зора, докле си то смислио, и написао!" (52).

Иступ проте Јовановића може се сматрати последњим идеолошким одјеком велике француске револуције у обновљеној Србији. У сво време је Радивоје Милојковић спремио један пројект Устава Кнежевине Србије, чија је глава „о правима и дужностима грађана у опште" садржавала права и слободе из *Декларације права човека и грађанина*. Она је унета у Устав од 1869. Политички живот под овим уставом, пак, водио је његовој допуни слободом удруживања, политичком слободом коју су творци француске *Декларације* заборавили „из мржње према сталежима и еснафима" (53). Уз то, у Србији се јавио нови одјек једног великог француског догађаја — Париске комуне. Национализам, односно начело народности, посејано великом француском револуцијом, имало је свог одјека све до Уједињења.

Mr. Marko Pavlović
Assistant at the Faculty of Law in Kragujevac

REVERBERATIONS OF THE GREAT FRENCH REVOLUTION IN RESTORED SERBIA

Summary

The reverberations of the Great French Revolution in the restored Serbia found their ways in the ideas of nationalism and liberalism inherited from that Revolution in Europe. The idea of nationalism influnced the times of pre-insurgent Serbia until the unification into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Ideological reverberations of the French Revolution have been related until the middle of XIX century to the individuals, including the outstanding ones — Boža Grujović, Vuk Karadžić, and Dimitrije Davidović.

(50) С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 20.
(51) С. Бошковић, *Скупштински развитак и друштвено преображење у Инглеској*, „Гласник друштва српске словесности", св. XVI, 19863, стр. 248, 249.
(52) М. Милићевић, *Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара из последњих девет година кнежева живота*, Београд, 1896, стр. 185.
(53) А. Матјез, *Француска револуција*, Београд, 1948, стр. 66; вид.: Д. Борђевић, *Foreign Influences...*, стр. 39.

Under the influence of European revolutions in 1848, the ideas of the French Revolution came on the flag of a youth political movement seeking the legalization of national assembly and the freedom of press. At the assembly of St. Andrew in 1858. this has been visible several times when Jevrem Grujić tried to promote the idea of national sovereignty. Conservatives looked at him as a Robespiere, only without the guillotine. Termed as the „red ones", they even threatened verbally duke Mihailo by the „horrors of the French Revolution".

One of the last ideological echoes has been the proposal of an address by a priest, Jovanović, at the Michaelmas Assembly in 1867, listing „all freedoms proclaimed by the 1789. French Revolution". The 1869. Constitution contained rights and freedoms from the Declaration of Rights of Man and the Citizen. Political activities under that Constitution led, however, to its supplementing by the right to free association, which has not been proclaimed by mentioned Declaration.

Marko Pavlović
maître assistant à la Faculté de droit de Belgrade

LES ÉCHOS DE LA GRANDE RÉVOLUTION FRANÇAISE DANS LA SERBIE RENOUVELÉE

Résumé

Les échos de la grande Révolution française dans la Serbie renouvelée ont été présents sur le plan des idées du nationalisme et du libéralisme que cette Révolution a léguées à l'Europe. L'influence de l'idée du nationalisme semée par la Révolution française a été ressentie en Serbie depuis l'époque précédant les insurrections jusqu'à la création du Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes. Jusqu'au milieu du XIX_e siècle, les échos idéologiques de la Révolution française étaient liés aux particuliers, parmi lesquels les plus éminents sont Boža Grujović, Vuk Karadžić, et Dimitrije Davidović.

Sous l'influence des révolutions européennes de 1848, les idées de la grande Révolution française deviennent le mot d'ordre d'un mouvement politique des jeunes qui exige la légalisation de l'Assemblée populaire et la liberté de la presse. Lors de l'Assemblée de Saint-André, en 1838, on ressent à pluseurs reprises l'influence évidente des „idées françaises". Jevrem Grujić, un des principaux participants, lisait pendant tout l'hiver précedant l'Assemblée de Saint-André l'histoire de la Révolution française, ce qui l'a inspiré à insister surtout sur la souverainetée du peuple. En raison de nombreux remaniements personnales dans l'administration, au mois de janvier 1859, Grujić apparaissait aux yeux des conservateurs comme un Robespierre démuni de guillotine. Les conservateurs appelaient Grujić et ses partisans „les roges". Un peu plus trad, un „rouge" menacera le prince Mihailo „des terreurs de la Révolution française".

La proposition d'adresse de l'archivêque Jovanović, lors de l'Assemblée de Saint-Michel de 1867, dans laquelle „sont énumérées toutes les libertés proclamées par la Révolution française de 1789" puet être considérée comme un dernier écho idéologique de la grande Révolution française. La Constitution de 1869. contenait les droits et les libertés proclamés dans la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen. D'autre part, la vie politique de l'époque de cette Constitution a complété cette dernière par la liberté de l'association qui n'était pas proclamée dans la Déclaration française des droits de l'homme et du citoyen.

UDK — 321

др Драгољуб Поповић,
доцент Правног факултета у Београду

ОД РЕВОЛУЦИЈЕ И УТОПИЈЕ ДО ТРАДИЦИЈЕ И РЕЦЕПЦИЈЕ
— Сен-Симоново мишљење о најбољој влади, од 1814 —

Социјалисти-утописти су, по правилу, били склони да занемарују питања о политичком уређењу друштва, или да их сматрају другоразредним. Сен-Симон је делимично измакао оваквом правилу, јер се 1814. г. на крају револуционарног раздобља, упустио у разматрање питања о најбољем уставу и најбољој влади. У спису из 1814. г. који је предмет пажње у овом раду, Сен-Симон се изјаснио за парламентарни систем, као најбољи облик организације власти. Штавише, он је препоручио свеопшту рецепцију тога облика, наглашавајући једино да се при преузимању установа реципирани модел мора саобразити приликама које владају у земљи пријема.

Сен-Симон је био племић који је у почетку био револуционар, потом бонапартист, да би се у списку од 1814. г. представио као присталица парламентарне владе. Зато унеколико остаје недоумица о његовом политичком уверењу.

Француска револуција представља један од оних догађаја који су поставили темеље савременога света. Зрачење њених идеала простире се до нас у толикој мери да би живот многих правних установа без њиховог утицаја био незамислив. Претачући у праксу велика начела филозофије XVIII века, француска револуција је, да поменемо само најважније, развила и раширила идеје о народној суверености, подели власти, људским правима и писаној уставности (1). Огромна важност већ овог малог броја поменутих установа даје нам за право да кажемо како велика револуција од 1789. стоји на самоме почетку модерне Француске и модерне политичке повести уопште...

Као и други знаменити догађаји који су чинили прекретнице у развитку људскога рода, и велика француска револуција је била један сплет противречних збивања у којима су се њени идеали сударали са стварношћу, крњили се, осипали и мукотрпно крчили себи пут. Говор високих начела знао се одвијати у атмосфери испуњеној узаврелим страстима и натопљеној крвљу невиних жртава. Револуционарна времена се нису ондашњим људима указивала онаквим каквим се данас указују благонаклоном и удаљеном посматрачу. Дах и тескобу револуционарне свакидашњице једном је језгровито описао Боаси д'Англас, пребацивши револуционарима да су „под именом Револуционарне Вла-

(1) О овоме в. опширно: A. Esmein, *Eléments de droit constitutionnel français et comparé*, Paris, 1899, стр. 139—405.

де у Француској успоставили најгрознију тиранију коју су светски летописи могли упамтити" (2). Тегобно претакање филозофских начела у практичне поступке доводило је до запостављања идеала и њиховог преласка у један свет визија и замишљања.

Револуција је била почетак, а у почетку беше сан. У мери у којој је опора револуционарна стварност притискала идеале долазило је до буђања и распламсавања снова, увек тако драгих политичким мислиоцима. Зато је у временима грађанске револуције, која је још увек умногоме представљала неостварен идеал и замисао за будућност, свој живот почињала једна нова струја мисли, чија је идеја-водиља била друштвена правда. Социјализам је, све до тридесетих година прошлог века, у Француској био непозната реч (3). Темељи модерног учења о замишљеном, будућем друштвеном поретку постављени су пре него што се уврежила реч која ће га означити. То учење је почињало као потпуна утопија; у сну се рађао нови сан...

Социјалистички утопизам какав се јавио у доба велике француске револуције понеће једну особену црту, која ће дуго пратити социјалистичку мисао. Писци и мислиоци овога усмерења били су склони да занемарују она питања која долазе у круг расправе о политичком уређењу друштва, или бар да таква питања сматрају другоразредним. Њима се чинило да је основни друштвени проблем у суштини економски проблем, те да ће решењем овога потоњег бити савладана основна препрека за свестрани и човечнију надахнут развитак људске заједнице. Готово је излишно казати како су ове идеје нововековних раних социјалиста извршиле утицај на потоње, доводећи до тешких последица...

Један од знаменитих и свакако најутицајнијих социјалних утописта који се јављају у доба велике француске револуције био је Клод-Анри де Рувроа троф Сен-Симон (1760—1825). Сен-Симон је био занимљива личност. Доспевши као младић у Америку, у току тамошњег рата за независност, стекао је, иако племић, симпатије за Американце и америчку револуцију (4). Доцније ће и у својој земљи бити присталица револуционарнога поретка који је развластио класу којој је сâм Сен-Симон припадао. Међу социјалним утопистима важи за оног који је имао највећи уплив на потоње социјалистичке мислиоце, а никако не треба заборавити његов, по многима пресудан, утицај који је извршио на Огиста Конта (5).

Поред Сен-Симоновог добро познатог научног доприноса, постоји и још једна његова занимљива црта. Почев од избијања велике револуције Сен-Симон је у основи вазда подржавао владајућу струју. Тако ће од револуционара постати бонапартист, да би и ово уверење напустио онда кад је Наполеон пропао (6). Управо је у доба Наполеоновог пада настао спис који овде привлачи нашу пажњу.

(2) Нав. према: M. Deslandres, *Histoire constitutionnelle de la France de* 1789. *à* 1870. t. I, Paris 1933, стр. 315.

(3) В. о томе: M. Prélot — G. Lascuyer, *Histoire des idées politiques*, Paris 1977, стр. 599.

(4) О Сен-Симоновом животу в. опсежно: M. G. Hubard, *Sen-Simon, sa vie et ses travaux*, Paris 1857.

(5) В. о томе: В. Милић, *Социјална утопија раног француског романтизма*, предговор југословенскоме издању Сен-Симоновога дела *Доктрина Сен-Симона*, Београд 1953, стр. VI.

(6) О Сен-Симоновој политичкој недоследности в.: D. Bagge, *Les idées politiques en France sous la Restauration*, Paris 1952, стр. 368—70.; В. Милић, *н. д.*, стр. XLVII; Paris 1814. (= De la réorganisation...).

Сен Симон је био утопист. У тешким временима војничког пораза чије су последице притиокале Француску, он је сањао о успостављању трајног европског мира и преуређењу читавог континента. То је учинио у делу које је било плод његове сарадње с учеником Тјеријем и чији пун наслов гласи: *О реорганизацији европскога друштва или о потреби и средствима окупљања народа Европе у једно политичко тело, уз задржавање њихове националне независности* (7). Да би предложио будуће уређење Европе и пронашао образац за такво устројство, Сен-Симон је најпре био принуђен да постави и расправи начелно питање о најбољој могућој владавини. Због тога је на овоме месту био неопходан прелазак из поља утопије у област политичке теорије. Сен-Симон ће у овој тачки напустити утопистичко усмерење раних социјалиста, којем је иначе, разматрајући политичка питања, био склон (8).

Методу којом истражује питање о најбољој влади Сен-Симон је засновао на резоновању и искуству (9). Њеном применом он долази до претходног појма најбољег устава. Пошто нагласи да под најбољим уставом подразумева такав друштвени поредак који тежи општем добру, Сен-Симон овај недовољно одређен појам развија тако што ће рећи да је најбољи устав управо онај поредак у којем су установе тако уређене а власт тако подељена да се свако питање од јавног интереса може разматрати на најпродубљенији и најпотпунији начин (10).

Пошто се свако питање од друштвеног интереса може разматрати на два начина, синтетички и аналитички, при чему ће Сен-Симон први од ових назвати априорним, а други апостериорним, неопходно је да се власт уреди тако како би се обезбедило разматрање свих питања на оба поменута начина (11). Због тога је потребно успоставити у друштву две власти — једну која ће представљати опште и другу која ће заступати посебне или локалне интересе (12). Ове две власти морају бити једнаке снаге и имати вето једна према другој. Пошто на тај начин свака од њих може зауставити радњу оне друге, неопходно је постојање и једне треће, умеравајуће власти, чији је превасходни задатак одржавање равнотеже (13).

Сен-Симоново излагање личи на чисто теоријско разматрање. Међутим, у самој ствари, оно је пре свега оправдање једног постојећег поретка, створеног у лаганом ходу развића и укорењеног у традицији, који је наш мислилац узео за узор и чији је присталица постао по слому Бонапартиног режима. Своје идејно надахнуће Сен-Симон уопште не окрива од читаоца. Напротив, он ће казати да најбољи устав постоји и да се примењује у пракси. Најбољи је устав енглески; под њим је овај народ постао слободан и најмоћнији у Европи (14).

(7) *De la réorganisation de la société européene ou de la nécéssité et des moyens de rassambler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendence nationale,* par M. le comte de Saint-Simon, et par A. Thierry, son élève, Paris 1814 (= De la réorganisation . . .).

(8) У својим утопистичким визијама идеалног друштвеног уређења Сен-Симон је предвиђао поделу друштва на три друштвена реда: свештенике, научнике и индустријалце, с тим што би првоме од ових редова припадала власт. В.: *Doctrine Saint-Simonienne,* Париз 1854, стр. 477—80. Овакво уређење с правом је оцењено као теократско; в. о томе: В. Милић, *н. д.*, стр. L.

(9) *De la réorganisation . . .*, стр. 33.

(10) *Исто*, стр. 34—5.

(11) *Исто*, стр. 35—6.

(12) *Исто*, стр. 36.

(13) *Исто*, стр. 37—8.

(14) *Исто*, стр. 39.

На страницама које долазе после ових теоријских разматрања која су, како смо управо видели, имала за циљ оправдавање парламентарнога поретка, Сен-Симон је приступио приказивању и кратком рашчлањивању енглеских установа (15).

Три власти које су се у начелном разматрању показале неопходним, појављују се у Енглеској у виду двају парламентарних домова и круне. Дом комуна је, по Сен-Симону, представник посебних и локалних интереса, док општи интерес представља краља. Између те две власти стоји као трећа, умеравајућа власт, Дом лордова, будући да то тело чине људи који имају утицајно мишљење, или отмено порекло, или богатство, или су држави учинили услуге које их одликују. Управо због таквих својих особина они могу да одрже равнотежу између општег и посебног интереса. Схватајући на овај начин улогу лордова, Сен-Симон се, премда то изреком не каже, поводи за Монтескјеом (16).

Сен-Симон је тачно рашчланио енглеске установе. Тако ће, на пример, приметити да је владалачка власт у Енглеској подељена између монарха и првог министра. Док монарху припадају почаст и сви атрибути суверености, први министар управља државним пословима (17). Прелазак владалачке власти на министре је у ствари особена црта парламентарног уређења и управо та њена особина омогућава успостављање одговорне владе, кроз установу министарске одговорности. Сен-Симон је сматрао да министарска одговорност обезбеђује народ од лоше управе и спречава злоупотребу власти. Преласком владалачке власти на министре почаст је остала без власти, а власт без почасти. Таква ситуација омогућава безболне смене министара уз несметан рад механизма министарске одговорности (18).

Сен-Симон је наглашавао ону важну одредбу енглескога устава према којој је владалац дужан да бира оне министре који ће бити по вољи парламентарној већини. Наш мислилац је настојао на овој особеној црти енглескога система упркос чињеници да у време кад је писао такво правило још није било сасвим учвршћено. Штавише, постојали су супротни преседани под владом Џорџа III, који је 1783. отпустио Портланда, а 1807. Гренвила (19). У време кад је Сен-Симон писао, мишљења о владаочевом праву да узме министре по свом нахођењу и без обзира на парламентарну већину била су и у самој Енглеској подељена. И после Џорџа III, за време намеснишгва под владом његовог наследника, виговци су, двадесетих година прошлог века, сматрали да круна има право да по својој вољи одабере министре (20). Стога би се могло казати да је Сен-Симон, пишући 1814. уочио ону црту енглеског уређења која ће се доцније развити у потпуности и да је пристао уз мишљење коме ће будућност дати за право.

Разлог Сен-Симоновога опредељења за парламентарни поредак посебно привлачи пажњу. Постоји мишљење које, на пример, бране Прело и Лескије да је Сен-Симон у енглеском уређењу видео један идеал ефикасности, за разлику од Монтескјеа, који је у њему гледао идеал

(15) *Исто*, стр. 40—7.
(16) В.: Montesqueieu, *Esprit des Lois*, Paris 1851, стр. 132.
(17) *De la réorganisation . . .*, стр. 45.
(18) *Исто*, стр. 45—6.
(19) В. о томе: A. B. Keith, *The British Cabinet System* 183—1938, London 1939, стр. 20 и 368; M. Sibert, *Etude sur le premier ministre en Angleterre*, Paris 1909, стр. 145—6.
(20) В.: A. B. Keith, *н. д.*, стр. 19—20.

слободе (21). Такво се мишљење не може сасвим примити. Свестрано разматрање питања од друштвеног значаја, које је Сен-Симон сматрао најважнијом одликом парламентарне владе, мање одговара идеалу ефикасности, него идеалу слободе и неспутане расправе. Осим тога Сен-Симон је и изречно казао да у енглеском уставу види идеал политичке слободе. У делу које нас овде занима то је учинио на више места. Истицао је да је енглески народ под владом свога устава „постао слободан и најмоћнији у Европи" (22). Још јасније се о овоме изразио у својој поруци парламентима Француске и Енглеске, која представља својеврстан увод у читав спис о реорганизацији Европе, где је о Енглеској рекао: „Њен устав није заснован на предрасудама и обичајима, него на ономе што је за сва времена и сва места, на ономе што мора бити основа сваког устава, на слободи и срећи народа" (23).

Сав Сен-Симонов напор и залагање за парламентарну владу управљени су једном циљу. Европским народима се препоручује да усвоје најбољи систем владавине, какав је створило енглеско предање, и да организацију власти устроје по начелима парламентарне владе. Данас би се рекло да је наш мислилац био присталица свеопште рецепције парламентарнога система. При овоме изгледа као да су се Монтескје и Сен-Симон опет разишли у мишљењима. Монтескје је сматрао да закони по којима се управља једна заједница морају одговарати њеним обичајима и начину живота (24). Сен-Симон је, примењујући рационалну методу, био мишљења да постоји само један добар облик владе, јер постоји само једна метода исправног резоновања (25). „Добре стране једног устава, заснованог на начелима која сам управо установио", казаће Сен-Симон, „тако су извесне, апсолутне и универзалне, као какав добар силогизам" (26).

Сен-Симон је, међутим, у овој тачки ипак био реалист и није се много удаљио од Монтескјеа. Иако се овоме у основи супротставио из начелног, методоског разлога, јер је Сен-Симон рационалист, а Монтескје пре свега емпирик, славни утопист ће у својој завршној речи о овоме предмету прихватити једну врсту компромиса. Свим народима се препоручује најбољи облик владе, али ће Сен-Симон признати да такав облик, по себи универзалан, захтева прилагођавање навикама оних који га примају и временима у којима се установљава. Могло би се зато рећи да Сен-Симон пријем универзалног облика није одвајао од стварања, те да је у суштини био присталица мисли о приманју једног традицијом створеног модела, али и о стваралачкој рецепцији тога узора...

Данас, кад се после два века обраћамо наслеђу велике француске револуције, чијим временима припада и Сен-Симоново дело, могли бисмо се запитати какво је заправо било Сен-Симоново мишљење о организацији власти и које је било његово политичко убеђење. Је ли био револуционар, бонапартист или присталица парламентарне владе? Промена политичког мишљења Сен-Симоновог одсликава развиће догађаја, али и идеја. Вазда се памти крај, а занемарује почетак. Велика

(21) В.: M. Prélot — G. Lescuyer, *н. д.*, стр. 606.
(22) *De la réorganisation* . . . , стр. 39.; у истом смислу в. и стр. 48.
(23) *Исто, стр. XIII.*
(24) В.: Montesqueieu, *н. д.*, стр. 261—3.
(25) *De la réorganisation* . . . , str. 47.
(26) *Исто*, стр. 38.

француска револуција се, после бурних догађаја и лутања, завршила парламентарном монархијом. Управо тај државни облик, посредством Треће републике, оставља печат француским политичким установама све до наших дана. Зато се варљиво и нестално Сен-Симоново политичко уверење у своме последњем преображају указује као разумно разматрање које води исправној процени будућег развитка уставних установа.

Dr. Dragoljub Popović
Assistant Professor at the Faculty in Belgrade

FROM THE REVOLUTION AND UTOPIA TO THE TRADITION AND RECEPTION

Summary

Socialists-utopians had as a rule a tendency to neglect the questions of political organization of society. Saint-Simon only partially departs from that rule, since in 1814, by the end of the revolutionary period, he treated the issues of the best constitution and the best government. That author opted for the parlamentary system in a study in 1814 — — which is the subject-matter of the present article — as the best from of organization of power. Mereover, he recommended the general adoption, i. e. reception of that form, while emphasizing only that such model had to be adapted to the conditions in the recipient country.

Saint-Simon was a nobleman who at the begining had been a revolutionary, then a Bonapartiste, and — in his work in 1814 — an adherent of the parliamentary government. This is why his political belief remained uncertain.

Dragoljub Popović
professeur agrégé à la Faculté de droit de Belgrade

DEPUIS LA RÉVOLUTION ET L'UTOPIE JUSQU'À LA TRADITION ET À LA RÉCEPTION

Résumé

Les socialistes-utopistes ont, en règle générale, tendance à négliger les questions de l'organisation politique de la société ou de considérer qu'elles sont d'une importance secondaire. Saint-Simon a échappé en partie à cette règle car, en 1814, à la fin de l' époque révolutionnaire, il s'est lancé dans l'examen des questions d'une meilleure constitution et d'un meilleur gouvernement. Dans son écrit de 1814. qui fait l'objet du présent travail. Saint-Simon se prononce en faveur du système parlamentaire en tant que forme la plus appropriée de l'organisation du pouvoir. Il a même recommandé une réception générale de cette forme, soulignant uniquement que lors de la reprise des institutions, le modèle reçu devait être adapté à la situation dans le pays d'accueil.

Saint-Simon a été un noble qui a été révolutionnaire au début, ensuite bonapartiste, pour se présenter, dans son écrit de 1814. comme partisan du gouvernement parlementaire. C'est pourquoi il est un peu difficile de déterminer sa conviction politique.

UDK — 349,6:347.9

мр Марија Салма,
асистент Правног факултета у Новом Саду

ПРОЦЕСНА ЗАШТИТА ЧОВЕКОВЕ СРЕДИНЕ

(Појам и основне карактеристике)

Аутор указује на специфичност тужбе и парнице која би се водила о захтеву да се уклони извор опасности од кога прети знатна штета тужиоцу или неодређеном броју лица или да се тужени уздржи од делатности од које произлази узнемиравање или опасност од штете ако се настанак узнемиравања или штете не може спречити одговарајућим мерама (чл. 156. ЗОО).

Успостављајући почетну аналогију између парнице због сметања поседа, за коју је предвиђен посебни парнични поступак, и имисионе парнице, аутор даље разматра које би биле посебности имисионе парнице у односу на општи парнични поступак, те да ли из њих следи потреба за установљењем посебног поступка у имисионим парницама, како би се уставне одредбе о праву на здраву животну средину у што већој мери остваривале у пракси.

Да би одговорио на задатак који је себи поставио, аутор разматра питања процеса легитимације, правног интереса за тужбу, граница диспозитивних овлашћења тужиоца и однос расправног и истражног начела у поступању суда по имисионој тужби.

I

Имисиона парница је новија категорија нашег права. Она се за сада у процедури налази у општем поступку. Но, како је она добила чврсте репулативе како у Уставу тако и у фундаменталним материјално-правним прописима, Закону о облигационим односима и Закону о основним својинско правним односима то се може очекивати, нарочито с обзиром на уставне одредбе о посебној обавези друштвене заједнице у погледу заштите човекове средине, да се одреде и посебна правила процедуре у свим парницама.

Парнице због сметања поседа се одвијају по посебним правилима процедуре. Пошто се оне граниче с имисионим спором може се очекивати да се потоњи спорови убудуће решавају у посебном поступку.

Наравно, овде се не ради само о аналогијама већ о читавом низу специфичности које чине ове парнице аутономним у односу на општи парнични поступак.

Основне поставке о заштити човекове средине су дате у Уставу. Човек има право на здраву животну околину. Друштвена заједница обез-

бебује услове за остваривање овог права (1). Да би се то остварило, Уставом су одређена права и дужности радних људи и грађана, организација удруженог рада, друштвено-политичких заједница, месних заједница да обезбеђују услове за очување и развој природних и радом створених вредности човекове средине као и да спречавају и отклањају штетне последице које загађењем ваздуха, тла, воде, водотока, мора, буком или на други начин угрожавају те вредности или доводе у опасност живот и здравље људи (2).

Закон о облигационим односима даље разрађује основну поставку Устава. Он предвиђа могућност да свако може да захтева од другога да уклони извор опасности од кога прети знатнија штета њему или неодређеном броју лица, као и да се уздржи од делатности из које проистиче узнемиравање или опасност од штете, ако се настанак узнемиравања или штете не може спречити одговарајућим мерама.

Суд ће на захтев заинтересованог лица наредити да се предузму одговарајуће мере за спречавање настанка штете или узнемиравања или да се отклони извор опасности, на трошак држаоца извора опасности, ако овај сам то не учини.

Ако штета настане у обављању општекорисне делатности за коју је добијена дозвола надлежног органа, може се захтевати само накнада штете која прелази нормалне границе. Али и у том случају се може захтевати предузимање друштвено оправданих мера за спречавање настајања штете или за њено смањење (3).

Закон о основним својинско-правним односима својом одредбом уређује имисије које настају у оквиру суседских односа. Та одредба је у односу на одредбу из Закона о облигационим односима (чл. 15)) lex specialis. Њом се предвиђа дужност власника некретнине да се при њеном коришћењу уздржава од радњи и отклони узроке који потичу од његове некретнине, којима се отежава коришћење других некретнина преношењем дима, непријатних мириса, топлине, чађи, потреса, буке, отицања отпадних вода и сл. преко мере која је уобичајена с обзиром на природу и намену некретнине и на месне прилике, или којом се узрокује знатнија штета. Без посебног правног основа забрањено је чињење сметњи посебним уређајима (4).

Наведене одредбе Закона о облигационим односима и Закона о основним својинско-правним односима су заправо облигационо правни и стварно правни аспекти уставне одредбе о праву човека на здраву животну средину.

У овом прилогу ће бити говора о заштити од имисија која проистиче из одредбе Закона о облигационим односима која је lex generalis у односу на одредбу из Закона о основним својинско-правним односима.

Но, приликом одређивања појма имисионих тужби водиће се рачуна о свим прописима који регулишу ову материју.

Имисионом тужбом тужилац може тражити од суда да у циљу заштите човекове средине обавеже туженог да уклони извор опасности од кога прети знатнија штета њему или неодређеном броју лица, тј. да узнемиравање престане или, пак, да се уздржи од делатности од

(1) В. чл. 192. Устава СФРЈ.
(2) В. чл. 156. Закона о облигационим односима.
(3) В. чл. 156. Закона о облигационим односима.
(4) В. чл. 5. Закона о основним својинско-правним односима.

које произлази узнемиравање или опасност штете (ако се настанак узнемиравања или штете не може спречити одговарајућим мерама) као и да надокнади штету која је настала недозвољеном имисионом радњом.

II

Стилизација текста Закона о облигационим односима који се односи на захтев да се уклони опасност од штете из члана 156, ст. 1. намеће питање ко се у имисионим парницама може појавити као тужилац, тј. ко је процесно легитимисан за вођење спора.

Законодавац каже да свако може захтевати од другога да уклони извор опасности од кога прети знатнија штета. Означавање „сваког" као тужиоца асоцира на „популарну тужбу" — actio popularis која у правној терминологији управо значи да је за подизање тужбе легитимисан било који грађанин (5).

У теорији се под процесном легитимацијом странака подразумева постојање правног интереса, правозаштитне потребе (6). Правозаштитна потреба постоји кад год се субјективно право налази у стању неподмирености противно закону тако да би без интервенције суда остало неостварено (7).

Да би се тужиоцу признао правни интерес он мора имати посебан, лични, интерес.

Из довде цитиране формулације текста ЗОО пре би се могло закључити да је у питању општи, јавни интерес тужиоца. Међутим, законодавац у наставку текста објашњава да „свако" може тражити уклањање опасности ако прети знатнија штета *њему*. Круг „сваког" је тиме ограничен на оне којима прети знатнија штета. Лично право тужиоца мора бити угрожено да би се могла тражити заштита од суда.

Рећи да тужбу може да поднесе свако коме прети штета је сасвим у складу с обележјем појма процеса легитимације која постоји на страни *сваког* тужиоца чије се субјективно право налази у стању неподмирености противно закону.

Више дилеме у одређивању процесне легитимације може унети формулација даљег текста из истог става члана 156. Закона. Наиме, законодавац овлашћује сваког да захтева уклањање извора опасности од кога прети знатнија штета (њему) или неодређеном броју лица. Колико је везник или одсликао праву замисао законодавца код одређивања тужиоца овлашћеног за покретање спора тешко је рећи. У сваком случају, он упућује на неку алтернативу, па се може поставити питање да ли свако може поднети тужбу за заштиту када штета прети неодређеном броју лица, да ли је заправо овде реч о примени „популарне тужбе".

Теоријски и животно замисливе су две ситуације. Оне су условљене врстом повреде животне средине. Ако се, рецимо, повреда животне средине врши испуштањем радиоактивних материја без обзира што

(5) В.: Даниловић др Јелена, *Популарне тужбе од Римског до савременог права*, Институт за правну историју, Београд 1968, стр. 89.

(6) Познић др Боривоје, *Грађанско процесно право*, „Савремена администрација", Београд, 1987, стр. 194, као и Трива др Синиша, *Грађанско парнично процесно право*, „Народне новине", Загреб, 1980, стр. 236.

(7) Познић др Боривоје, *ор. cit.*, стр. 194.

се објект — извор опасности налази на једном крају земље, могао би тужбу да поднесе сваки грађанин јер се штетне последице могу протећи и на друге крајеве земље. Ретко се штетни утицаји задржавају само на оном подручју на коме се налази имитент. Загађивање реке испуштањем отпадних материја у једном граду проширује се и на сва подручја кроз која та река протиче. Загађивање тла на једном крају земље може имати штетних дејстава по живот и здравље људи који купујући пољопривредне производе на пијаци са угрожених подручја угрожавају своје здравље.

Не треба изгубити из вида да је за имисиону тужбу неопходно да штета која прети буде *знатнија*. Зато „свако" ко би поднео тужбу у условима претње знатније штете, иако не би морао бити непосредни учесник грађанско-правног односа, на посредан би начин могао угрожавање осећати као своје. У таквом случају, кад се последице правно рефлектују и на тужиоца, требало би му признати право на вођење парнице (8).

Друга ситуација је више теоријска поставка а мање, чини се, животна. Она би се могла свести на питање да ли грађанин из једног краја земље може поднети тужбу и у случајевима када је повреда животне средине извршена само на територији која је просторно удаљена од места пребивалишта тужиоца а штетне последице имитентових радњи не прелазе просторне границе места у коме он (имитент) делује.

Ово је више теоријски замисливо, јер у свакодневном животу имисија за коју би се могла тражити заштита мора бити знатна а ако је знатна онда је ризик од проширења штетних дејстава већи а тада се већ ради о солуцији која је претходно описана.

Законско овлашћење сваког да захтева од другог да уклони извор опасности од кога прети знатнија штета неодређеном броју лица представља actio popularis (9).

Actio popularis није непозната у савременом југословенском праву. Тако се према Закону о сузбијању нелојалне утакмице предвиђа да тужбу за накнаду штете проузроковане делом нелојалне утакмице могу поднети *сви* заинтересовани учесници у привредном промету (10) уз услов да су делом нелојалне утакмице оштећени. На спорове по тужби због дела нелојалне утакмице примењују се одредбе Закона о парничном поступку (11).

Није само захтев за уклањање извора опасности штете једини у коме ЗОО овлашћује сваког грађанина да тражи судску заштиту.

Одредбе ЗОО које говоре о ништавости уговора дају могућност да се на ништавост позове *свако* заинтересовано лице, иако на њу пази по службеној дужности суд (12).

Сигурно је да се у свим овим случајевима ради о ситуацијама када су потврђени општи интереси али исто тако, појединачни, лични.

(8) Тако, Трива др Синиша, *op. cit.*, str. 237.

(9) Salma dr Jožef, *A tuhajdonjogi viszonyok szabályozása Jugoszláviában*, Jogtudományi, Budapest, бр. 12/82, стр. 936.

(10) В. чл. 15. Закона о сузбијању нелојалне утакмице и монополистичких споразума, „Службени лист СФРЈ", бр. 24/74.

(11) В. чл. 20, ст. 1. Закона наведеног у белешци бр. 10.

(12) В. чл. 109. Закона о облигационим односима, „Службени лист СФРЈ", бр. 29 од 26. V 1978.

Обележје популарних тужби, како се истиче у теорији, јесте заштита општег интереса. Међутим, да би се заштита тог интереса могла тражити, потребно је да тужилац тај интерес осећа и као лични (13).

Из одредбе чл. 156, ст. 1. којом се овлашћује свако да захтева од другог да уклони извор опасности од кога прети знатнија штета (њему или) неодређеном броју лица би се могло, на основу раније анализираних ситуација, закључити да тужилац када подноси тужбу, угрожавање осећа као своје без обзира што не мора бити непосредни учесник грађанско-правног односа. Међутим, тада се може поставити питање да ли тужилац који нема грађанско правни интерес може основано тражити правну заштиту. Чини се, да може. Интерес као процесна претпоставка за вођење спора мора бити правни али то не значи да то мора бити грађанско-правни. Свеједно је на ком би се правном подручју имала одразити корист за странку која тражи заштиту (14). Правни интерес може бити и уставно-правни. А управо Устав пропагирајући право свих људи на здраву животну средину задужује и све субјекте у друштву да ту средину и штите.

Мање би дилема и услова за постављање теоријских солуција постојало да су редактори Закона о облигационим односима у члану 156, ст. 1. уместо речи „или" рекли „као и". Тада би недвосмислено било да се као тужилац може појавити сваки грађанин у случајевима када штета прети њему као и неодређеном броју других лица. Тужилац би имао грађанско-правни интерес те се на друге правне интересе не би морао позивати. То што би опасност од знатне штете претила и другима, указивало би на потребу што бржег решавања спора.

Правна заштита се у животу најчешће тражи кад је субјективно право повређено. Она се, међутим, може тражити и кад је субјективно право само угрожено.

Из интенције основног материјално-правног прописа који регулише ову материју могао би се извести закључак да се имисионе тужбе могу подносити и када је право на здраву животну околину само угрожено. Наиме, законодавац овлашћује тужиоца да свој захтев усмери на уклањање извора опасности од кога *прети* штета или да се уздржи од делатности од које произлази узнемиравање или *опасност штете*.

Када је субјективно право само угрожено, носилац права тражи заштиту да би учинио извесним постојање права и тиме отклонио узрок који би могао довести до његове повреде (15).

Деклараторна тужба је једина процесно правна тужба која би се могла поднети када је субјективно право угрожено. Она има у односу на кондемнаторну тужбу супсидијеран карактер. Наиме, осудом на чињидбу тужилац постиже пуну заштиту.

Деклараторном тужбом тужилац тражи од суда да утврди постојање (може и непостојање) права. Он би, ако то пренесемо на имисиону парницу, могао да захтева од суда да утврди да у конкретном случају постоји право на здраву човекову средину. Захтев са таквом садржином тужилац и не поставља јер је Уставом право на здраву животну оредину загарантовано свим људима. То је право, пак, по својој природи такво да се не може посебно проверавати као што би се, рецимо,

(13) Даниловић др Јелена, *Популарне тужбе . . . op. cit.*, стр. 236.
(14) В. Трива др Синиша, *Грађанско . . . op cit.*, стр. 105.
(15) В. Познић др Боривој, *Грађанско . . . op. cit.*, стр. 4.

могло проверити и утврдити постојање или непостојање у конкретном случају права својине, наслеђа, располагања. Зато декларативном тужбом у имисионим парницама тужилац не би постигао ништа.

То што законодавац пружа заштиту и у случајевима када само *прети штета* и када постоји *опасност штете* указује на значај који се придаје заштити човекове средине. Захтев тужиоца, ако се пажљиво погледа законски текст, усмерен је на уклањање извора опасности, односно уздржавање од делатности. Он је кондемнаторне природе. Једино по чему би се овакав кондемнаторни захтев разликовао од друге је то да се он због значаја заштите може поднети и када је право само угрожено. Сигурно је да је то битна разлика у односу на већину кондемнаторних захтева.

Принцип диспозиције у општем парничном поступку је применљив и када је у питању начин доласка суда до чињеничне праве.

Основни извори сазнања чињеница су странке (16). Оне су у смислу поштеног и савесног парничења дужне да изнесу све релевантне чињенице. У томе им помаже суд. Он се стара да странке у току расправе „изнесу све одлучујуће чињенице, да допуне своје наводе, да се изјасне о наводима противника, да означе доказна средства и уопште да пруже све разјашњења потребна за утврђивање чињеничног стања" (17).

По службеној дужности суд утврђује чињенице само у случајевима кад из резултата расправљања и доказивања произлази да странке иду за тим да располажу захтевима којима не могу располагати (18). Пошто ова законска формулација не обухвата довољно прецизно све случајеве у којима суд утврђује чињенице независно од воље странака, може се поставити питање да ли би у имисионим парницама суд *увек* могао да утврђује чињенично стање и мимо воље странака.

Имитентове радње могу створити опасност од штете. Штета може претити не само имовини већ може угрозити здравље и животе људи. Интерес је и дужност не само грађана и радних људи већ и организација удруженог рада и друштвено-политичких заједница, дакле, шири друштвени, да се спрече или отклоне штетне последице. С обзиром на шири интерес који се мора штити, чини се да би суд у оваквим парницама могао чињенично стање да утврђује и мимо воље странака. Наравно, при томе се мисли на утврђивање оних чињеница које иду у правцу заштите човекове средине.

Природа имисионих спорова намеће и питање да ли су све диспозитивне радње странака једнако применљиве и у овим парницама. Ту се пре свега мисли на диспозитивну радњу тужиоца, одрицање од захтева поднетог ради уклањања извора опасности од кога прети знатнија штета или удруживање од делатности од које произлази узнемиравање или опасност штете.

Одрицање од тужбеног захтева у општем парничном поступку има дејство као да је донета правоснажна пресуда у корист туженог. Због тога тужилац који се одрекао захтева не може покренути парницу поводом истог предмета спора.

Шири друштвени интерес ради заштите човекове средине наводи на то да би овој парничној радњи требало придати другачије дејство.

(16) В. чл. 7, став 2. ЗПП-а.
(17) В. чл. 298, ЗПП-а.
(18) В. чл. 7, став 4. ЗПП-а.

То стога што опасност од знатне штете постоји не само за тужиоца већ и за шири круг, бројем неодређених људи. У таквим случајевима могло би се поставити питање да ли би суд био у обавези да обавести друштвено-политичке заједнице ради преузимања или покретања нове парнице. Јер, према Уставу, сви су дужни да чувају животну средину, да спречавају и отклањају штетне последице повреде животне средине.

Исто би требало поступити и у случајевима повлачења тужбе. Без обзира што су последице повлачења тужбе блаже, јер тужилац може касније да поднесе тужбу исте садржине, опасност од знатне штете наводи на то да се не би требало препустити тужиочевој вољи, свести и савести када ће покренути парницу с истим предметом спора.

Будући да се имисиона парница може покренути и када само „прети штета" или, пак, када постоји „опасност од штете" хитност у поступању суда би била неопходна да се штета не би и реализовала.

III

Потребе за посебним процесним правилима могу бити изазване разлозима хитности пружања заштите, једноставности предмета спора, друштвеног значења спора.

За имисионе парнице би, чини се, због специфичних својстава требало предвидети посебна правила поступка.

Основна разлог за сврставање имисионе парнице међу посебне поступке је изузетан значај предмета спора. Он је општедруштвени. Штете до којих могу да доведу имитентне радње могу угрозити не само имовину већ и живот и здравље људи.

Тужилац може кондемнаторни захтев поставити и када је субјективно право само угрожено, када *прети штета* или када постоји *опасност од штете.*

Пири друштвени интерес би налагао да суд по службеној дужности утврђује све чињенице које иду у прилог заштити човекове средине.

Природа имисионих спорова захтева да се неким диспозитивним радњама тужиоца прида другачије дејство и значај.

Засебност имисионих парница би оправдавао и процесни разлог, хитност решавања спора. Претња опасности штете није у материји имисија толерантна. Напротив, пошто штета може претити не само имовини већ и здрављу и егзистенцији људи, требало би о тужбеном захтеву хитно решавати. Сви ови разлози заједно указују на потребу да се ова врста спорова води по посебним правилима процедуре.

UDK — 34(091)+347.65/68

др Милутин Р. Буричић,
адвокат у пензији

АРБАНАШКА БЕСА И ПОДМЕТНУТИ НАСЛЕДНИЦИ

Племенско друштво нема поуздања у подметнуте наследнике нити их може укључити у род и племе. Оно се боји да ће га подметнути наследници увући у крваве међусобне обрачуне. Зато наређује подметнутим наследницима да лише живота своје природне очеве или браћу по оцу, чиме се прекида тајна веза (женска беса) мајке су природним а нелегитимним оцем. Потом се излаже крвној освети подметнути наследник или се предаје родовској групи природног оца да она са њим поступи по свом нахођењу. Тиме га лишава могућности наслеђивања и стварања туђе лозе у свом племену. Тако је било код многих старих народа на датом ступњу развитка, а код Албанаца још и данас. То је један од узрока велике ксенофобије код Албанаца.

Занимљив је положај подметнутих наследника у родовском друштву, у коме постоји сродина, наслеђивање, купопродаја жена, крвна освета, беса слична римској *fides,* женска беса која би се могла упоређивати са *mala fides* код Римљана, моћ господара куће (арбанашка *fiqia,* слична *patria potectatem* код Римљана). То се још може посматрати код арбанашких сељака у северној Метохији.

Прве брачне ноћи, пре него што са њом подели постељу, женик пита невесту да ли је коме дала бесу. Ако добије потврдан одговор, враћа је у родитељски дом или је одведе у кућу момка коме је дала бесу, па од те куће тражи за жену виргину која никоме није дала бесу. У противном тражи да му невеста даде бесу, тј. да се обавеже да ће му бити верна и покорна, после чега са њоме дели постељу.

И поред тога обичаја, дешава се да се предбрачним или брачним прељубама везују женске бесе, тј. успостављају недозвољени односи међу половима и подмећу наследници.

Одмах треба рећи да женско лице, па ни кћи, не може бити наследник па ни подметнути наследник. Ако се деси да се роди кћи, чији легитимни и природни отац није исто лице, ствар се релативно просто решава. Легитимном оцу припада кћер, он над њом стиче власт, моћ (алб. *fugia)* као над сваким плодом који роди његова њива (читај. жена), па ће је још док је мала верити, узети за њу купопродајну цену и удати. Тако ће пренети своју *fugia* на њеног мужа, неће бити оштећен, већ ће профитирати за износ цене добијене продајом кћери. Неће се ни знати да природни и легитимни отац нису исто лице.

Тежи је положај мушких особа кад легитимни и природни отац нису исто лице. Албанци на селу немају средстава за утврђивање очин-

ства (експертиза, итд.). Али они загледају сваког мушкарчића да би утврдили на кога личи. Ако је сличан оцу, деди, рођаку, братственику, припаднику фиса легитимног оца или ујацима, сматрају да је легитимни отац исто лице. Ако на њих не личи, распитују се на кога личи, испитују мајку и друге женске особе ко би могао бити природни отац детета па се у кући спроводи тајна истрага. Претпоставља се да је наследник подметнут и намеће обавеза да се пронађе природни отац са којим је мајка детета везала женску бесу. Над мајком успоставе посебни надзор и мушкарци и жене. Кад пронађу мушкарца са којим та мајка одржава недозвољене односе, убију га на лицу места — *in flagranti*. Убиство је дозвољено док је преступнику развезан ученур. Али, ако жена осети да је прате и обавести преступника да се од ње одбије, нико га не сме убити без западања у крвни дуг. А подметнути наследник остаје у кући легитимног оца.

Сва легитимна деца наслеђују имовину оца под чијом су влашћу. Легитимни отац се боји да ће га наследити син који није његовог порекла, а са којим треба да проведе цео живот, плати трошкове његове женидбе, да од њега не може добити своју лозу, да се од њега не може надати да ће га у случају потребе осветити, да уводи туђу „крв" у свој фис и да са њиме треба да почива на истом пробљу. Легитимни отац се, такође, боји да легитимни син, по наговору мајке, може осветити свог природног оца и тако увући своју кућу у ланац крвних освета. По наговору природног оца, посредством своје мајке, легитимни син може убити и легитимног оца и тако ослободити своју мајку нежељене брачне везе и омогућити јој да „отвори уста" те као удова изабере себи за мужа његовог природног оца. Постоји страх да жена може на најподмуклији начин да се ослободи нежељене брачне везе, па и убиством легитимног мужа, само да би се удала за човека коме је дала своју бесу и кога воли. Тако је легитимни отац у опасности од женске бесе: може бити лишен живота, жене и имовине — све у корист туђина. То је један од узрока оне велике ксенофобије у родовском друштву.

Зато је у обичаје уведено да легитимни син треба да разори женску бесу своје мајке и свог природног оца. То чини убиством. Користећи своју *fuqia*, легитимни отац наређује легитимном сину да убије природног оца или неког од браће по природном оцу. То се убиство дуго припрема. Легитимни син се фризира, одева, обува у време и на начин како то чине његова браћа по природном оцу. Одмалена треба да што више личи на њих да их овет не би могао разликовати. Тиме се ставља до знања фисовској јавности да се у кући зна ко је природни отац легитимног сина и да се припрема убиство природног — нелегитимног оца. Затим, будућег убицу задиркује фис: „Видиш се у огледалу, сви кажу да ти личиш на тога и тога који ти је природни отац. Твоја мајка је са њим везала бесу. Јеси ли јунак да опереш, образ своје мајке и ућуткаш људе који те брукају да ти не припадаш нашем фису?" Најзад, направи се неки лажни повод и смисли неистинит мотив за свађу, злочиначки план и убиство природног оца од нелегитимног сина. Такав је случај био у Долцу код Клине у северној Метохији 1970. године. Додуше, природни отац је био већ умро, па је убијен један од његових синова. У сали Окружног суда у Пећи оптужени је толико

личио на оштећене да је суд мешао њихова имена. Тако је разорена једна женска беса везана за човека који је већ био умро!

Убиством природног оца убицу прихвата кућа и фис за чији је рачун извршено убиство: бране га пред судом, издржавају у затвору, ожене и дозвољавају да наследи земљу.

Али и он је изложен опасности погибије. Убиство које је учинио не може се правдати по обичајима јер убијени није затечен *in flagranti.* Убица запада у крвни дуг. Кућа природног оца тежи да му се освети Баш то и хоће кућа његовог легитимног оца. Зато га излаже опасностима слободног кретања и када нема дозволу од оштећене стране — бесу или нуди да им га предају (римски *deditio).* Ако се поновљена освета изврши над природним сином или братом, кућа легитимног наследника није оштећена. Она је у добити. Подметнути наследник неће наследити. Зато Албанци пословично кажу: *„Најслаће је кад своја крв убија своју крв"*. Убица из Долца је наслутио опасност погибије па је узео свој наследни део од легитимне браће и одселио се у Хрватску. Верује се да га је томе мајка научила, удаљила га из средине и спасила од освете.

Кад се из овог угла сагледа положај подметнутог наследника, његовог легитимног и природног оца, бива јасније зашто су, у старом и средњем веку, велике религије истакле као божију заповест — забрану прељубе.

UDK — 347.9:347,61/64

др Станка Стјепановић,
судац окружног суда у Славонској Пожеги

УТЈЕЦАЈ ПРЕИНАЧЕЊА ОДЛУКЕ О ПОВЈЕРАВАЊУ ДЈЕЦЕ НА ЧУВАЊЕ И ОДГОЈ НА ПРАВОМОЋНУ ПРЕСУДУ У СТАМБЕНОМ СПОРУ

Уколико се ранији брачни другови не могу споразумјети који ће од њих задржати станарско право, суд ће одлучити који ће од брачних другова задржати станарско право. О томе одлучује суд у парничном или ванпарничном поступку (1).

У Закону о стамбеним односима СР Хрватске садржана је одредба која обавезује суд да у сваком случају одреди да станарско право задржава онај брачни друг којему су повјерена на чување и одгој заједничка дјеца (2).

Дакле, у оваквим случајевима суд не узима у обзир на који је начин брачни друг стекао то право прије развода брака, да ли из радног односа или га је стекао самим закључењем брака с другим брачним другом. Суд није дужан водити рачуна о стамбеним потребама брачног друга, члановима породичног домаћинства, материјалним приликама другог брачног друга, нити о било којој другој околности. Уколико постоји судска одлука о разводу брака по којој су једном брачном другу додијељена дјеца, суд није овлаштен да упућује пријашње брачне другове да пронађу и понуде замјену заједничког стана за два мања, како је то предвиђено у осталим случајевима.

*

О утјецају чињенице да је малољетно дијете које је повјерено једном брачном другу на чување и одгој постало пунољетно у вријеме доношења одлуке о задржавању станарског права другог брачног друга изјаснила се и судска пракса, јер се то питање показује као спорно. На судску праксу нижих судова утјецала је ревизиона одлука Врховног суда СР Хрватске да станарско право на стан задржава онај брачни друг коме је пресудом донесеном у бракоразводној парници додијељено малољетно дијете, па околност да је дијете у међувремену постало пу-

(1) Члан 65, ст. 2. и 6. Закона о стамбеним односима СР Хрватске из 1985. године.

(2) У осталим републичким и покрајинским Законима о стамбеним односима нема овакве обавезујуће одредбе, већ је повјеравање дјетета на чување и одгој једна од околности о којима суд води рачуна.

нољетно не утјече на одлуку о задржавању станарског права (3). Тиме се ово становиште приближава одлукама о привилегираним стварима код диобе заједничке имовине брачних другова.

Оваква одлука може имати и своје оправдање јер суд одлучује приликом доношења првостепене пресуде о оним чињеницама које су на снази у моменту закључења главне расправе, па како је у то вријеме дијете било малољетно, онда је исправна одлука да се питање момента пунољетности не може расправљати у каснијем поступку, то не би био ни разлог за понављање поступка.

Проблем пунољетности може се појавити и кад је над пунољетним дјететом продужено родитељско право, па је оно онда изједначено с малољетним.

Одредбе Закона о стамбеним односима не могу се проматрати одвојено од одредаба Закона о браку и породичним односима из којих произлази да се на одгој и чување повјеравају малољетна дјеца и она пунољетна дјеца над којима је продужено родитељско право (4). Значи, ако је дијете пунољетно, али због неких законом предвиђених недостатака није способно да се брине само о својим правима и интересима, већ је над њим продужено родитељско право, суд мора већ у току бракоразводног поступка одлучити који ће родитељ имати то дијете на бризи и одгоју, па ће таква судска одлука утјецати и у новом парничном поступку у поводу тужбе за задржавање станарског права.

*

Закон о браку и породичним односима даје могућности родитељима да траже измјену одлуке о повјеравању дјеце на чување и одгој другом родитељу. У неким републичким и покрајинским законима за то је надлежан редовни суд, а негдје Центар за социјални рад. Када се промјени одлука о повјеравању дјеце на чување и одгој, поставља се питање каква је правна судбина пресуде о задржавању станарског права оног брачног друга коме су повјерена дјеца на чување и одгој. Након измијењених одлука у судској пракси могу се пронаћи приједлози за понављање поступка који је правомоћно завршен у вези са задржавањем станарског права након развода брака.

У свом приједлогу за понављање поступка тужени брачни друг обично истиче да је одлука Органа старатељства о повјеравању дјеце странкама измјењена, тако да су дјеца њему повјерена на чување и одгој, па да је то околност управо коју предвиђа одредба чл. 421, ст. 1, точ. 8. Закона о парничном поступку.

Судска пракса сматра да нова одлука о повјеравању дјеце на чување и одгој другом родитељу није разлог за понављање поступка који је правомоћно завршен у вези са додјелом стана (5). Образлажући свој став, суд изражава мишљење да Орган старатељства који доноси одлуку у смислу чл. 79, став 3. Закона о браку и породичним односима, о повјери дјеце на чување и одгој не преиначава нити укида

(3) Одлука Врховног суда СР Хрватске број Рев. 1667/86. од 13. XI 1986. објављена у „Прегледу судске праксе", број 33/87, Сентенца 141.

(4) Тако и одлука Врховног суда СР Хрватске број Рев. 935/86 од 30. VI 1986. објављена у „Прегледу судске праксе", број 33/87, Сентенца 145.

(5) Одлука Врховног суда СР Хрватске Рев. 1241/86, објављена у „Прегледу судске праксе", бр. 33/87, Сентенца 146.

или поништава пријашњу одлуку о повјеравању дјеце на одгој у чување, већ та одлука представља самосталну нову одлуку која је донесена на темељу измијењених прилика и за то не представља разлог за понављање поступка (6).

Оваква одлука може бити предмет критике, јер иако је одлука преиначена, она је нова па се из прилично неспретне формулације члана 79. Закона о браку и породичним односима могу наћи аргументи и за једно и за друго мишљење, тј. и за мишљење из поднесеног приједлога за понављање поступка и за мишљење Врховног суда. Доиста, нова одлука коју доноси Орган старатељства нема слијед о раније донесеној, да би у поводу неког правног лијека она била као таква преиначена, већ је, доиста, донесена на темељу новог захтјева једног од родитеља. Али, ако би се шире тумачило појам преиначености из чл. 421, ст. 1, точ. 8. ЗПП, онда би под тај појам могли сврстати и нову одлуку Органа старатељства или нову одлуку суда о повјеравању дјеце на чување и одгој

Да ли је одредба члана 65, став 3. ЗОС-а СР Хрватске у складу са Уставом?

Како је одредба о обавезном додјељивању стана оном брачном другу којем су додјељена дјеца на чување и одгој имали континуитет и од 1984. године била у Закону о стамбеним односима СР Хрватске, то се о тој одредби на приједлог изјашњавао и Уставни суд (7). Подноситељ представке сматрао је да се таквом одредбом не рјешавају питања оба брачна друга, већ да се њиме штити само један брачни друг, већином жена. Даље је предлагао да се законом предвиди да брачни друг који треба иселити из заједничког стана у нужни смјештај може стећи станарско право на том стамбеном простору. Одбијајући иницијативу, Уставни суд је између осталог навео да је управо тим одредбама реализирано неколико уставних принципа, а то су заштита дјеце, особа неспособних за рад, те малољетних особа. Оспореним одредбама Закона остављена је могућност бившим брачним друговима да се споразумију тко ће бити носилац станарског права.

Ово мишљење Уставног суда је прихватљиво с обзиром на Уставом прокламиран принцип нарочите заштите дјеце. Готово је сигурно, ако има више дјеце која су повјерена једном брачном другу, да би без овакве изричите законске одредбе у великој већини случајева суд ипак донио одлуку о задржавању станарског права оног брачног друга коме су дјеца повјерена на чување и одгој.

Став судске праксе да се не мијења одлука о задржању станарског права, уколико су касније због измијењених прилика промијењене одлуке о чувању и одгоју дјеце или пунољетности дјетета, колико год се могао критиковати, ипак може имати и једно практично оправдање да се спријече *приједлози за доношење измјењене* одлуке о чувању и одгоју дјеце које биле мотивиране жељом за поновним рјешавањем властитог стамбеног питања.

(6) У одредби чл. 79, ст. 3. ЗПБО СРХ прописана је дужност Органа старатељства да на захтјев и једног од родитеља или по службеној дужности донесе нову одлуку о повјеравању дјетета на чување у одгој, без обзира да ли је пријашњу одлуку донио суд или Орган старатељства.

(7) Рјешење Уставног суда којим се одбија иницијатива број У-1-256/79 од 9. V 1980. године.

UDK — 35,077+343.2

Добросав Миловановић,
асистент-приправник Правног факултета у Београду

ИЗВРШЕЊЕ УПРАВНОГ РЕШЕЊА И ПРОУЗРОКОВАЊЕ КРИВИЧНОГ ДЕЛА

Управни суд Хрватске је у овојој пресуди Ус-426/88 од 3. новембра 1988. године (1) заузео став у погледу оглашавања ништавим већ извршеног решења, са позивом на чл. 267, т. 2. Закона о општем управном поступку (даље ЗУП). Сентенца гласи:

„Рјешење које је већ извршено може се огласити ништавим само ако се утврди да је кривично дјело извршено".

1. Оглашавање ништавим је начин уклањања управних решења која садрже најтеже повреде закона због којих се не могу конвалидирати (2). Међутим, ови акти производе правна дејства све док надлежни орган не утврди грешку и док у одговарајућем поступку не буду уклоњени из правног поретка (3). У том смислу, применом овог ванредног правног средства уклањају се све правне последице које је решење произвело (4). Сам поступак може, по службеној дужности или по предлогу странке, односно јавног тужиоца, спровести доносилац акта, одговарајући другостепени орган или орган који врши надзор над радом доносиоца акта (чл. 268, ст. 1, 2. и 4. ЗУП-а). Услед значаја и дејства последица оглашавања решења ништавим, као и због непостојања временског ограничења његове примене, разлози ништавности су таксативно набројани (5). Један од разлога предвиђен је чланом 267, т. 2. ЗУП-а, у вези са којим је Управни суд Хрватске и заузео став. У образложењу његове пресуде стоји:

„Оцењујући да се претходном дозволом коју је донио Завод за заштиту споменика културе може узроковати нарушење споменичког интегритета заштићене урбанистичке цјелине и тако довести до оштећења споменика културе, а то је дјело кажњиво по чл. 201. КЗХ („Народне новине", бр. 25/77)" (6), „тужени орган налази да постоји разлог

(1) *Преглед судске праксе,* прилог „Наше законитости" стр. 155.
(2) За разлику од рушљивих управних решења, која протеком одређених рокова стичу пуну правну снагу, јер се не могу више побијати.
(3) Драган Милков, *Управно право,* Београд, 1988, стр. 46; Зоран Томић, *Управно право (управна контрола управе),* Београд, 1989, стр, 146. Супротно: Иво Кребек, *Право југославенске јавне управе,* III, Загреб, 162, стр. 106.
(4) Акт о оглашавању решења ништавим је декларативног карактера, са дејством ex tunc.
(5) Славољуб Поповић — Славка Миладиновић, *Управно право, општи део,* Београд, 1985, стр. 536.
(6) Према чл. 201. Кривичног Законика Хрватске: „Тко оштети или уништи споменик културе или посебно заштићени објекат природе, казнит ће се . . .".

за оглашавање тог рјешења назначеног завода ништавим (чл. 267, т. 2. Закона о општем управном поступку).

Према одредби чл. 267, т. 2. Закона о општем управном поступку ништавим се проглашава рјешење које би својим извршењем могло узроковати неко дјело кажњиво по кривичном закону".

2. Размотримо нека питања у вези са поменутом одредбом ЗУП-а која могу бити од значаја за став Суда. Пре свега, процена могућности да извршење решења доведе до „дела кажњивог по кривичном закону" препуштена је органу који одлучује о ништавости решења (7). Дакле, у том погледу није потребна кривична судска пресуда. Такође, за примену овог института није од значаја постојање субјективних, већ само објективних елемената бића кривичног дела (8).

Наведену законску одредбу могуће је тумачити на два начина. По првом, за оглашавање решења ништавим довољна је опасност да његово извршење доведе до кривичног дела. По другом тумачењу неопходан услов ништавости је да извршење решења неминовно проузрокује кривично дело (9). У прилог првом схватању говори потреба превентивног деловања код друштвено опасних дела, док је по другом схватању битно спречити да под могућност оглашавања ништавим, по овом основу, дође приличан број решења (нарочито због могућих злоупотреба) (10).

Пошто Закон није непосредно регулисао ситуације поводом којих је заузет став Суда, преостаје нам да, пре свега, откријемо разлоге оваквог схватања, као и да укажемо на могуће противразлоге, како бисмо дошли до одговарајућих закључака. Ово тим пре што наведена питања нису честа у пракси, а и у литератури нису у великој мери расправљана.

У образложењу пресуде Суд наводи следеће:

„По правном схватању овог суда, ако је у питању рјешење које је већ извршено, а што је у конкретном случају неспорно, онда се та законска одредба о оглашавању ништавим неког рјешења може примјенити само ако је доиста и извршено кривично дјело.

Није довољна, значи, претпоставка да би се могло радити о кривичном дјелу, већ је нужно и утврђење да је доиста извршено кривично дјело".

3. По нашем мишљењу, разлози овог схватања углавном се тичу промена до којих долази моментом извршења решења.

Најпре, питање правне сигурности, које је иначе везано за ништавост, тог момента постаје још више наглашено. Наиме, значајне последице и непостојање временских граница примене овог ванредног правног средства захтевају већи степен обазривости у погледу потребе његовог спровођења.

Поред тога, са становишта начела економичности, прихватљивије је сачекати евентуално утврђење постојања кривичног дела пре оглашавања решења ништавим. Ово стога, што би супротан редослед догађаја могао, услед касније констатације о непостојању кривичног де-

(7) Лаза Костић, *Административно право Краљевине Југославије* II, Делатност управе, Београд, 1936, стр. 249.
(8) *Ibid.*
(9) *Ibid*, стр. 248. Исто: С. Поповић — С. Миладиновић, *op. cit.*, стр. 537.
(10) Ситуације регулисане наведеном одредбом треба разликовати од случајева где кривично дело претходи управном акту (представља подлогу), или је само доношење правног акта кривично дело.

ла, довести до правног „оживљавања" решења, са свим његовим дејствима, која су због његове наводне ништавости била уклоњена.

Као разлог који иде у прилог ставу Уставног суда Хрватске наводимо и могућност, која се по извршењу решења јавља, да насталу ситуацију оквалификујемо као претходно питање у поступку оглашавања решења ништавим (11). Овде нема сумње да постоји питање без чијег одговора орган не може решити саму ствар (огласити решење ништавим или не). Јасно је исто тако да је за то решавање иначе надлежан други орган (кривични суд). Такође, реч је о самосталној правној целини (чл. 144—148. ЗУП-а). При том, то је претходно питање код кога није допуштено органу управе да га сам расправи јер се тиче постојања кривичног дела (чл. 145, ст. 1. ЗУП-а), сем у случају из ст. 2, чл. 145. ЗУП-а (12). Но, и да то није претходно питање: Да ли треба дозволити органу управе да он процењује услове за примену овог ванредног правног средства, с обзиром на значај који добијају правна сигурност и економичност моментом извршења решења? Овде пре постоји проблем ефикасности рада тог органа и разлога због којих једно „опасно" решење на време није огласио ништавим.

4. У оквиру ситуације по којој је Управни суд Хрватске заузео став постоји више друштвених интереса који се међусобно преплићу, а делом и сукобљавају. Погледајмо зато и оне разлоге који би евентуално захтевали другачије решење проблема од начина на који га је Суд сагледао.

Кривична дела су друштвено опасна дела, те постоји виталан интерес да до њих не долази. Нарочито таква дела не би смела да произађу из акта државних органа или самоуправних организација и заједница којима су поверена јавна овлашћења, јер су управо то субјекти који су најпозванији да штите друштвени интерес.

Ако се определимо за тумачење чл. 267, т. 2. ЗУП-а, по коме је за оглашавање решења ништавим довољна опасност проузроковања кривичног дела, а не само ситуације у којима неминовно долази до њих, онда је јасан став законодавца да делује превентивно. Ова чињеница има значај и поред тога што је решење извршено, јер се не морају нужно поклапати моменат извршења спорног решења и моменат извршења кривичног дела, те би у тим случајевима и даље постојала могућност спречавања извршења друштвено опасног дела.

5. Узимајући у обзир све наведено, долазимо до закључка да претежу разлози који говоре у прилог ставу Управног суда Хрватске о неопходности утврђења кривичног дела пре оглашавања ништавим решења које је већ извршено. При том, иако Суд то изричито не истиче, јасно је да утврђивање постојања кривичног дела спада у надлежност кривичног суда. До оваквих закључака дошли смо стога што су питања правне сигурности, економичности, као и потребе спречавања прилично могућих злоупотреба овде толико наглашена да надмашују значај осталих интереса који се такође јављају.

Међутим, остаје нејасно зашто је Управни суд Хрватске у образложење своје пресуде унео и следеће:

(11) Пре извршења решења ово се питање није постављало јер није постојало кривично дело, па је законодавац дао органу управе да сам процењује да ли би извршење могло проузроковати кривично дело.

(12) „Кад се претходно питање односи на кривично дело, а нема могућности за кривично гоњење, орган који води поступак расправиће и то питање".

„У конкретном случају суд не налази да постоји то утврђење, односно чињенице и околности које би упућивале да је почињено кривично дјело из чл. 201, ст. 1. или ст. 2. КЗХ".

Да ли Суд „ублажава" став о утврђењу кривичног дела као услову за оглашавање извршеног решења ништавим? Наиме, да ли су у том погледу довољне само одређене чињенице и околности које упућују да је кривично дело извршено? При том, питање је и који би „степен сумње" о постојању „дела кажњивог по кривичном закону" ту био довољан за оглашавање ништавим већ извршеног решења?

Поменута питања захтевају од Суда појашњење цитираног дела образложења како би се избегло неуједначено поступање у пракси.

ОДЛУКЕ УСТАВНОГ СУДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Накнада за експроприсану непокретност

Одредбама чл. 17. и 18. Закона СР Србије о експропријацији („Сл. гласник СРС", бр. 40/84 и 53/87) прописано је да се накнада за експроприсану непокретност одређује у новцу; споразумно, накнада се може одредити и давањем друге непокретности ранијем сопственику експроприсане непокретности; ако је у питању експропријација стамбене зграде или стана, корисник експропријације дужан је да пре рушења експроприсане зграде или стана ранијем власнику, односно кориснику стана осигура коришћење одговарајућег стана.

Грађанин сматра да спорне законске одредбе нису у складу с Уставом СФРЈ, будући да се накнада за експроприсану стамбену зграду или стан може давати само у виду друге зграде, односно стана.

Уставни суд није прихватио иницијативу за покретање поступка за оцењивање уставности оспорених одредаба наведеног Закона.

Одредбама члана 82. Устава СФРЈ утврђено је да се непокретности на којима постоји право својине могу — уз правичну накнаду — експроприсати, ако то захтева општи интерес утврђен на основу закона. Основи и мерила правичне накнаде утврђују се законом, а одређивањем тих основа и мерила, и њиховом применом, не могу се битно погоршати услови живота и рада које је власник чија се непокретност експроприше имао на основу коришћења те непокретности.

Полазећи од одредаба члана 82. Устава СФРЈ, Уставни суд Југославије сматра да је, са становишта уставности, битно да закон о експропријацији обавезује корисника експропријације на правичну накнаду власнику чија се непокретност експроприше. Уставом СФРЈ није утврђено да та накнада мора бити дата у одређеном виду. Не противи се Уставу СФРЈ, према томе, одредба закона која прописује да је корисник експропријације дужан власнику чија се непокретност експроприше дати накнаду у новцу, а не у — другој непокретности. Стога је одредба члана 17. наведеног Закона, која прописује обавезу давања накнаде у новцу сагласна с Уставом СФРЈ. Законодавац (републички, покрајински) није, према томе, по Уставу СФРЈ, дужан да пропише да је корисник експропријације власнику чија се непокретност експроприше обавезан да правичну накнаду дâ тако што ће му дати другу непокретност. Оспореним одредбама наведеног Закона дата је, уосталом, могућност и такве накнаде, што зависи од споразума између корисника експропријације и власника чија се непокретност експроприше. Због тих разлога, Уставни суд Југославије сматра да нема разлога за покретање поступка за оцењивање уставности оспорених одредаба наведеног републичког Закона.

(Решење УСЈ, У број I-10/1-89, од 22. фебруара 1989)

У пензијски основ не урачунавају се лични дохоци остварени пре 1. јануара 1966. године

Одредбом члана 102. Закона о основним правима из пензијског и инвалидског осигурања прописано је да се за утврђивање пензијског основа ради одређивања висине пензије узимају само лични дохоци остварени после 1. јануара 1966. године.

Грађанин сматра да је оспорена одредба Савезног закона неуставна, због тога што не дозвољава да се у пензијски основ узимају лични дохоци остварени у ранијем времену.

Полазећи од одредбе члана 163, став 1. Устава СФРЈ, према којој се права по основу обавезног социјалног осигурања радника остварују у складу са законом, Уставни суд Југославије стао је на становиште да је оспореном одредбом Савезног закона могло бити прописано да се у пензијски основ урачунавају само лични дохоци остварени после 1. јануара 1966. године, као дана од којег је установљена евиденција личних доходака осигураника и да је ствар законодавне политике у тој области друштвених односа да ли ће се за утврђивање пензијског основа узимати само лични дохоци остварени после 1. јануара 1966. године, или и лични дохоци остварени пре тога дана. Према томе, то што оспореном одредбом савезног закона није прописано да се у пензијски основ урачунавају и лични дохоци остварени у ранијем времену, не чини, по мишљењу Уставног суда Југославије, ту законску одредбу неуставном, па нема разлога за покретање поступка за оцењивање њене уставности.

(Решење УСЈ, И-У бр. 23/88, од 5. априла 1989)

Висина стопе затезне камате на новчане обавезе које произилазе из уговора у привреди утврђује се одлуком Савезног извршног већа

Одлуком Савезног извршног већа о висини стопе затезне камате прописано је да дужник који задоцни с испуњењем новчане обавезе која је произашла из уговора у привреди плаћа затезну камату по стопи која је већа за 50% од стопе уговорне камате, али не мања од 8% годишње.

Грађанин сматра да оспорена одлука онемогућава уговорнике да слободно уговарају висину камате која би била виша од прописане затезне камате и да, због тога, оспорена одлука није у складу с Уставом СФРЈ и Законом о облигационим односима.

Уставни суд Југославије сматра да је Савезно извршно веће овлашћено — одредбом члана 277, став 2. Закона о облигационим односима — да пропише висину стопе затезне камате на новчане обавезе које произлазе из уговора о привреди, и да је оспорена одлука у складу с Уставом и са Законом о облигационим односима. Тај закон није, било чиме, ограничио Савезно извршно веће да, прописујући висину стопе затезне камате, та стопа мора бити утврђена у постотку унапред утврђеном, независно од политике каматних стопа коју утврди Савезно извршно веће. Оспорена одлука, уз то, не прописује висину уговорне камате, већ висину затезне камате, па уговорне стране ничему не ограничава у праву на утврђивање висине уговорне камате. Оспорена одлука, према томе, не чини повреду права уговорника на уговарање уговорне камате. Због тога, Уставни суд Југославије оцењује да нема места оцењивању уставности и законитости оспорене одлуке Савезног извршног већа.

(Решење УСЈ, У-II бр. 20/89, од 10. маја 1989)

Право радника чији је брачни друг на раду у иностранству да му за време боравка с брачним другом радни однос у земљи мирује

Одредбом члана 70, став 2. Закона САП Војводине о радним односима („Сл. лист САПВ", бр. 31/77, 37/78, 22/81, 34/87 и 3/88) прописано је да се самоуправним општим актом којим се уређује радни однос може утврдити право радника чији је брачни друг упућен на рад у иностранство да му права и обавезе по основу радног односа мирују за време док с брачним другом борави у иностранству.

Пошто самоуправним општим актом организације у којој је у радном односу није утврђено право на мировање радног односа радника који с брачним другом борави у иностранству и пошто је, и поред тога, боравио у иностранству с брачним другом који је тамо упућен на рад, због чега му је престао радни однос у организацији, грађанин сматра да то питање не може бити остављено самоуправном уређивању и да оспорена законска одредба, зато што то питање није непосредно уредила, није у складу с Уставом СФРЈ, односно да је у супротности са Законом о удруженом раду.

Одбијајући да покрене поступак за оцењивање уставности, и супротности оспорене одредбе покрајинског закона са Законом о удруженом раду, Уставни суд Југославије пошао је, пре свега, од одредбе члана 96. Устава СФРЈ, према којој право на мировање радног односа има радник који је изабран на самоуправну, јавну или другу друштвену функцију чије обављање захтева да му привремено престане радни однос. Право на мировање радног односа нема, према томе, нико други, непосредним позивом на Устав. У другим случајевима, мировање радног односа уређује закон, односно самоуправни општи акт.

Чланом 191, став 2. Закона о удруженом раду (основни текст...) прописано је да право на мировање радног односа има радник који је упућен на рад у иностранство. Ни Закон о удруженом раду не утврђује, дакле, право брачног друга таквог радника на мировање радног односа док се с брачним другом налази у иностранству. Закон о удруженом раду, додуше, ни не забрањује такво право радника чији је брачни друг упућен у иностранство. Да ли ће то право постојати, зависи од тога како ће оно бити уређено законом републике (покрајине). Уставни суд Југославије сматра да, из реченог, произлази да Законом САП Војводине о радним односима није морало непосредно бити уређено право радника чији је брачни друг упућен на рад у иностранство да му радни однос мирује док се с брачним другом налази у иностранству и да је, према томе, оспореном одредбом покрајинског закона могло бити прописано да се то питање уређује самоуправним општим актом о радним односима. Због тих разлога, Уставни суд Југославије оцењује да нема места покретању поступка за оцењивање уставности оспорене одредбе Закона САП Војводине о радним односима.

(Решење УСЈ, И-У бр. 52/1-89, од 10. маја 1989)

Јавна овлашћења радне организације

Одлуком Општинске скупштине у Б, Завод за урбанизам Б, добио је — у складу с том одлуком — да, у оквиру јавних овлашћења, врши: припремање средњорочног плана изградње и просторног уређивања грађевинског земљишта, припремање урбанистичке документације, давање урбанистичке сагласности; да води поступак и доноси решења о утврђивању висине накнаде за коришћење грађевинског земљишта и врши наплату те накнаде, осим кад је у питању накнада коју плаћају грађани, будући да наплату, тада, врши општински орган управе за послове друштвених прихода. Надзор над обављањем јавних овлашћења која су поверена Заводу врши Општинска комисија за привреду, друштвено планирање и финансирање, која — у складу са законом решава по жалбама против управних аката које доноси Завод у обављању јавних овлашћења; Општинска комисија врши сва овлашћења другостепеног органа у управном поступку.

Грађани сматрају да Заводу не могу бити дата јавна овлашћења каква су му дата оспореном општинском одлуком и да та одлука, због тога, није у складу с Уставом СФРЈ, односно да је у супротности са *Законом о општем управном поступку.*

Одредбом члана 152. Устава СФРЈ и одредбом Амандмана XXVII на Устав СФРЈ, тачка 1. утврђено је да се законом, односно одлуком општинске скупштине, заснованом на закону, организацијама удруженог рада и другим самоуправним организацијама може поверити да,

у области њихове делатности, својим актима уређују односе од ширег интереса, да решавају у појединачним стварима о одређеним правима и обавезама и да врше друга јавна овлашћења. Законом, или одлуком општинске скупштине, заснованом на закону, утврђује се начин вршења јавних овлашћења која се поверавају појединим организацијама и заједницама и права скупштина и других органа друштвено-политичких заједница у погледу давања смерница тим организацијама и заједницама и у погледу вршења надзора у вези с обављањем јавних овлашћења.

Полазећи од наведене одредбе Устава СФРЈ и Амандмана XXVII, Уставни суд Југославије сматра да је оспорена одлука у складу с Уставом СФРЈ и да нема разлога за покретање поступка за оцењивање њене уставности. Уставни суд Југославије сматра да је Заводу поверено овлашћење у складу с Уставом СФРЈ, будући да је у питању овлашћење које му се даје управо у области његове делатности, да нису у питању овлашћења која не би могла бити дата једној организацији удруженог рада каква је Завод у Б.

Будући да је Закон о општем управном поступку — савезни закон за чије су извршавање одговорни органи у републикама, односно органи у аутономним покрајинама, супротност оспорене одредбе одлуке Општинске скупштине у Б, оцењује уставни суд републике, а не — Уставни суд Југославије (члан 375, став 1, тачка 4) Устава СФРЈ).

Решење УСЈ, У бр. 179/88, од 15. марта 1989)

Кад судији редовног суда престане функција, престаје му и радни однос

Одредбама чл. 82. и 85. Закона СР Хрватске о редовним судовима („Народне новине", бр. 5/77 и 17/86) прописано је да судији редовног суда престаје радни однос даном престанка функције судије, те да судија редовног суда може бити разрешен и пре истека времена на које је биран, ако буде утврђено да је учинио тежу повреду радне дужности, односно тежу повреду угледа суда.

Престанак функције судије не може, по мишљењу грађанина, значити и престанак радног односа судије, па оспорене одредбе републичког закона, због тога, нису у складу с Уставом СФРЈ и у супротности су са Законом о удруженом раду.

Оцена Уставног суда Југославије о томе да нема разлога за покретање поступка за оцењивање уставности оспорених одредаба републичког закона заснива се на овим разлозима: избор судија редовних судова обавља се, према Уставу СФРЈ, под условима утврђеним законом (републике, покрајине). Закон (републике, покрајине), утврђује, према томе, не само услове за избор на функцију судије, већ и разлоге због којих престаје та функција. Дужност судије редовног суда обавља се као радни однос. Отуда, по мишљењу Уставног суда Југославије, закон о редовним судовима може прописати да је судија у радном односу само док обавља дужност судије, а таква одредба закона у складу је с Уставом СФРЈ. Законом не мора, према томе, бити прописано да ће судија, ако му престане функција, остати у радном односу, а непостојање одредбе закона о томе да судија коме је престала функција остаје у радном односу, не чини закон неуставним.

Закон о удруженом раду примењује се, као општи закон (lex generalis) на запослене у органима друштвено-политичких заједница, судовима и другим државним органима, само ако посебним законом за запослене у тим органима прописано није што друго. Закон СР Хрватске о редовним судовима посебан је закон који уређује сва питања од значаја за редовне судове, па и питања радног односа судија. Будући да је Закон СР Хрватске о редовним судовима посебан закон у односу на Закон о судовима удруженог рада, његове одредбе које се разликују од Закона о удруженом раду не чине га тиме супротним Законом о удруженом раду, па нема разлога због којих би Уставни суд Југо-

славије, у складу с Уставом СФРЈ, утврдио својом одлуком да је оспорени закон у супротности са Законом о удруженом раду.

(Решење УСЈ, У бр. 194/88, од 10. маја 1989)

Морално-политичка подобност није услов за обављање послова у спољнотрговинском промету

Одлуком Привредне коморе Југославије, тачка 3. о минималној стручној спреми и другим условима које морају испуњавати радници који имају посебна овлашћења и одговорности, запослени у спољнотрговинским организацијама („Сл. лист СФРЈ", број 9/87) било је прописано да организација удруженог рада ближе одређује стручну спрему и друге услове које морају испуњавати радници који имају посебна овлашћења у пословима спољне трговине, а у које спада и морално-политичка подобност тих радника.

Мада је та одлука у току поступка за оцењивање њене уставности престала да важи, Уставни суд Југославије изрекао је да она, у време важења њеног, није била у складу с Уставом СФРЈ. Ту одлуку Уставни суд Југославије заснива на свом више пута израженом ставу према којем је општа норма која од оних који су у радном односу, или који заснивају радни однос захтева да имају морално-политичку подобност — неуставна. Општа норма која поставља човеку такав захтев за заснивање радног односа или за обављање одређених послова значи повреду права човека и грађанина утврђеног Уставом СФРЈ, да под једнаким условима ступа у радни однос, и разлог да Уставни суд Југославије оцени да је оспорена одлука, у време важења, била неуставна.

На истим разлозима заснована је и одлука Уставног суда Југославије о неуставности самоуправног општег акта организације удруженог рада И, који је, такође, за обављање одређених послова и задатака у тој организацији, захтевао — морално-политичку подобност.

(УСЈ, одлуке У бр. 29/87, од 7. јуна 1989)

Мањак може бити разлог за умањење личног дохотка радника

Самоуправним општим актом организације Д. прописано је да се, због утврђеног мањка, може умањити лични доходак радника који су, створеним мањком, умањили приход организације; умањење личног дохотка зависи од тога колико је појединни радник био на послу у време у које је мањак настао.

Радник сматра да одредба самоуправног општег акта која прописује да се настали мањак накнади из личног дохотка радника није у складу с Уставом СФРЈ.

Уставни суд Југославије сматра да из одредбе члана 14, став 1. Устава СФРЈ проистиче право радника у организацији удруженог рада да самоуправним општим актом којим се уређују међусобни односи на раду пропишу могућност умањивања личног дохотка радника који су својим радом проузроковали мањак у пословању средствима у друштвеној својини и да је оспорена одредба самоуправног општег акта, према томе, у складу с Уставом СФРЈ. Уставни суд Југославије сматра да оспореном одредбом самоуправног општег акта није повређено било које право радника у удруженом раду утврђено Уставом СФРЈ, и да, према томе, нема разлога за покретање поступка за оцењивање уставности оспорене одредбе самоуправног општег акта организације Д.

(УСЈ, решење III-У бр. 17/88, од 24. маја 1989)

припремио *Борђе Бурковић*

ОДЛУКЕ УСТАВНОГ СУДА СРБИЈЕ

Кодекс професионалне етике адвоката и упис у Именик

Представком је дата иницијатива Уставном суду за оцену законитости Одлуке о измени Кодекса професионалне етике адвоката коју је донела Скупштина Адвокатске коморе Србије на седници одржаној 13. маја 1989. године. Овом Одлуком предвиђено је да кандидат за упис у Именик адвоката мора бити достојан за обављање адвокатуре. Достојност се утврђује и цени у складу са Кодексом. Није достојно вршењу адвокатуре „лице које је у свом ранијем друштвеном и професионалном понашању изражавало негативан став према адвокатури као самосталној друштвеној служби и њеној друштвеној улози...", затим лице „које је водило нечастан живот који би углед адвокатуре могло озбиљно нарушити", те *„лице које је стекло пензију по било ком основу радом ван адвокатуре"*.

Према наводима иницијатора, оспореном Одлуком утврђени су услови за упис у Именик адвоката незаконити, јер се ови услови могу прописати само законом, што је и учињено чланом 29. Закона о адвокатури и служби правне помоћи, а не и одлуком Адвокатске коморе. Тако је одредбом члана 94, став 2. Закона предвиђено шта се може уређивати Кодексом професионалне етике адвоката. Иницијатор сматра да је садржај оспорене Одлуке без икаквих критеријума и да омогућава самовољу и злоупотребу.

У одговору Адвокатске коморе Србије наводи се да је чланом 2. Закона о изменама и допунама Закона о адвокатури и служби правне помоћи („Службени гласник СРС", бр. 1/88), којим је измењен члан 29, став 2, тач. 6. Закона „дато овлашћење Адвокатској комори да цени, поред законских услова, и друге услове који су прописани општим актима Коморе и Кодексом професионалне етике адвоката". Изменом Кодекса, Комора није мењала нити допуњавала законске услове већ је у складу са својим ставом и правима која су јој дата Законом оценила да се адвокатуром као значајном друштвеном службом не треба да баве лица којима је по сили закона престао радни однос због одласка у пензију, а посебно не она лица која би тек почињала да се баве овом значајном професијом, а којима је законом предвиђени радни век истекао. У одговору се наводи да се сматра друштвено неоправданим да пензионери започињу вршење адвокатуре у време када им радна способност слаби, а бављење адвокатуром изискује изузетне физичке и психичке напоре. Ако је у складу са уставним одредбама решење да се истеком одређених година радног стажа и одређених година старости мора ићи у пензију, тада је уставна и одредба Кодекса да та лица не могу вршити адвокатуру, јер је положај лица која се баве адвокатуром Уставом изједначен са положајем лица у радном односу.

Услови за вршење адвокатуре као самосталне делатности могу се у смислу члана 65. Устава СР Србије (Амандман XIX, тач. 1) утврђивати само законом. Чланом 29. Закона о адвокатури и служби правне помоћи („Службени гласник СРС", број 27/77, 1/88) ови услови су и таксативно утврђени, те се поред осталих услова за упис у Именик адвоката тражи „да је својим досадашњим стручним радом и понашањем определен за заштиту Устава и законима утврђеног правног поретка и слобода и права грађанина, што утврђује адвокатска комора у складу с општим друштвеним мерилима и Кодексом професионалне адвокатске етике". Одредбом члана 94. Закона предвиђена су овлашћења Адвокатске коморе Србије у погледу утврђивања професионалне етике адвоката и то тако да се Кодексом професионалне етике утврђују општа правила о раду адвоката у вршењу адвокатуре, основне моралне и друге норме у понашању адвоката према лицима чији се правни интереси заступају и према друштвеној заједници, основне норме о одговорности адвоката, као и друга правила чији је циљ обезбеђивање савесног вршења адвокатуре. Из садржаја оспорене Одлуке (којом је предвиђено да се адвокатуром не може бавити лице које је стекло пензију, као и други разлози недостојности за вршење адвокатуре) произлази

да се њоме фактички прописују услови за упис у Именик адвоката. Тиме је Адвокатска комора Србије прекорачила овлашћење из члана 29. и 94. Закона о адвокатури и служби правне помоћи, уређујући односе који су у законској надлежности Републике према одредби члана 65, (Амандман XIX) и члана 299, став 1, тачка 11. Устава СР Србије.

Моралне и друге норме у Кодексу професионалне етике могу да буду критеријум за оцену рада и понашања да би се утврдило да ли одређено лице испуњава Законом утврђени услов за вршење адвокатуре — опредељеност за заштиту Уставом и законима утврђеног правног поретка и слобода и права грађана — али се Кодексом не могу прописивати посебни услови за бављење адвокатуром или мењати Законом утврђени услови.

Из наведених разлога Уставни суд је поништио Одлуку адвокатске коморе.

(Одлука Уставног суда Србије ИУ-бр. 227/89 од 23. новембра 1989. године)

Специјализација лекара

Иницирано је покретање поступка пред Уставним судом Србије за утврђивање неуставности и незаконитости члана 5, тач. 5. и 7. Одлуке о изменама Правилника о специјализацији и стручном усавршавању Здравствене радне организације Дом здравља, Титово Ужице, од 9. децембра 1989. године.

По наводима подносиоца представке, оспорене тач. 5. и 7. члана 5. Одлуке неуставне су и незаконите, јер предвиђају друштвено-политички и самоуправни рад као критеријум за остваривање права на стручно усавршавање, односно овлашћују руководеће раднике да утврђују број бодова по основу радног доприноса, што омогућава субјективизам и злоупотребу у његовој процени.

Доносилац оспореног акта сматра да су оспорене измене и допуне члана 5, тач. 5. и 7. Правилника у складу с одредбом Закона о здравственој заштити, па је стога раднички савет био овлашћен да утврди и овакве критеријуме за остваривање права на специјализацију и стручно усавршавање.

Оспореном Одлуком, коју је донео Раднички савет ове здравствене организације 9. фебруара 1989. године, измењене су тач. 5. и 7. члана 5. Правилника о специјализацији и стручном усавршавању из 1974. године, са изменама и допунама од 28. јула 1988. године. Чланом 5. Правилника утврђени су критеријуми за остваривање права радника на специјализацију, и стручно усавршавање и то: радни стаж, успех у току студија, учешће у стручном раду, радна дисциплина и однос према раду, самоуправна и друштвено-политичка активност, рад у појединим службама и радни допринос. Према тач. 5. оспорене Одлуке друштвено-политички и самоуправни рад радника вреднује друштвено-политички одбор Дома здравља, који чине директор Дома, секретар СО Савеза комуниста, председник СО Синдиката, председник Савета, председник Збора и председник Омладине, бројем бодова од 1 до 10.

Законом о усмереном образовању и васпитању регулисано је поред осталог и стицање образовања за седми два степен стручне спреме — специјализација (чл. 188—198). Овим Законом нису предвиђени услови и критеријуми за специјализацију здравствених радника, а у ставу 3. члана 194. предвиђено је да се организација и остваривање специјализације здравствених радника за седми два степен стручне спреме може ближе уредити посебним законом у складу са одредбама овог Закона.

Одредбама става 1. члана 176. Закона о здравственој заштити („Службени гласник СРС", бр. 42/87 — пречишћен текст и 20/89) предвиђени су услови под којима здравствени радници могу да се специјализују (завршен приправнички стаж, положен стручни испит и најмање две године рада, после завршеног приправничког стажа), а у ставу 2.

истог члана одређено је у којим се случајевима радницима може одобрити специјализација после приправничког стажа. Према члану 177. истог Закона здравствена организација је овлашћена да у складу са планом стручног усавршавања и специјализације упућује здравствене раднике на специјализацију по поступку и на начин утврђен самоуправним општим актом.

По оцени Суда, здравствена организација је овлашћена да предвиди критеријуме на основу којих утврђује предност кандидата које упућује на специјализацију. Које ће критеријуме здравствена организација предвидети зависи од њених интереса, потреба и материјалних могућности за специјализацију одређених кадрова. Међутим, прописивање друштвено-политичке и самоуправне активности као критеријума у супротности је с одредбама чл. 10. и 13, ст. 1. Устава СР Србије. Наиме, права и положај радника у удруженом раду не могу се доводити у зависност од друштвено-политичког рада и рада у самоуправним органима и њиховим телима, које су опште право и обавеза сваког радника. Прописивањем оваквих критеријума и њиховим вредновањем друштвено-политички рад и самоуправни послови доводе се у ред послова који се обављају у виду занимања, *што је у супротности с основним уставним и законским начелима.*

Разматрајући оспорене одредбе члана 5, тач. 7. Одлуке, којом је предвиђено да радник на основу објективних мерила за утврђивање радног доприноса по основу квалитета и квантитета рада добија од 12 до 10 бодова, при чему радни допринос радника утврђује одређени руководећи радник, Уставни суд Србије није нашао основа за прихватање иницијативе. Утврђивање радног доприноса радника као критеријума за утврђивање реда првенства за остваривање права на специјализацију и стручно усавршавање, по оцени Суда, није несагласно са наведеним уставним одредбама, а у складу је с овлашћењима из члана 177. Закона о здравственој заштити.

На основу изложеног, Суд је одлучио да укине спорне одредбе Одлуке.

(Одлука Уставног суда СР Србије ИУ-266/89 од 7. децембра 1989. године)

Форма уговора о промету непокретности

Не прихвата се иницијатива за покретање поступка за утврђивање неуставности члана 4, став 4. и чл. 22, 23, 24, 24а, 25, 26. и 27а. Закона о промету непокретности („Службени гласник СРС", број 43/81, 24/85 и 28/87).

Представком је дата иницијатива Уставном суду за покретање поступка за оцену уставности одредаба Закона о промету непокретности („Службени гласник СРС", бр. 28/87).

Чланом 4. Закона предвиђена је обавезна писмена форма уговора којим се врши промет непокретности, с тим што потписе уговарача треба да овери надлежни суд. Одредбом става 4. овог члана предвиђено је да суд може признати правно дејство писменог уговора иако потписи уговарача нису оверени код суда, али под одређеним условима (да промет није забрањен, да је уговор извршен у целини или претежним делом, да је непокретност стечена у границама закона, да је плаћен порез на промет, итд.). Одредбом чл. 22—27а. Закона утврђено је право прече куповине непокретности и то пољопривредног земљишта, шума и шумског земљишта, земљишта у грађевинском подручју, породичне стамбене зграде или стана и пословне просторије, што би морало да буде испоштовано.

Представка не садржи разлоге и аргументе којима би се довела у питање уставност наведених законских одредаба, већ се наводи иницијатора односе на формулацију и целисходност одређених законских решења, те однос између оспореног Закона и Закона о својини на деловима зграда („Службени лист СФРЈ", број 43/66 и 57/65 — при-

мењује се као републички закон) у погледу права прече куповине непокретности.

Оспореним одредбама Закона питање форме и правног дејства уговора о промету непокретности и права прече куповине уређена су у оквиру овлашћења Републике из члана 83. став 1, тач. 3. Устава СР Србије (тач. 1, Амандмана XXXII) да уређује услове промета непокретности и облигационе односе. С обзиром да уређивањем ових односа није доведен у питање било који од уставних принципа тиме што је дато право Суду да призна уговор о промету непокретности који је фактички извршен, Уставни суд је решио да не прихвати дату иницијативу за покретање поступка за оцену уставности спорних одредаба наведеног Закона.

(Решење Уставног суда Србије ИУ-бр. 61/89 од 23. новембра 1989. године)

припремио *Томислав Вељковић*

ОДЛУКЕ ВИШЕГ ПРИВРЕДНОГ СУДА СР СРБИЈЕ

Побијање правних радњи и компензација

Тужилац који се налази у стечају тужбом је тражио да се утврди да су без правног дејства правне радње према тужиоцу — извршена наплата од тужиоца за испоручену робу и то уместо у новцу у роби.

Првостепени суд је утврдио да је наплата дуга у роби неуобичајена и да су тако предузете правне радње према тужиоцу без правног дејства па је наложио туженику да врати узету робу која ће ући у стечајну масу.

Што се тиче компензационог приговора, првостепени суд је нашао да нема услова за компензацију јер се води спор за побијање правних радњи и да је тужени дужан да своје потраживање оствари пријављивањем у стечајну масу.

Тужени у жалби побија пресуду и истиче да има места компензацији јер су се услови стекли отварањем стечајног поступка, а поготово што је наплата дуга преузимањем робе проглашена радњом без правног дејства према тужиоцу, па је предложио да се пресуда преиначи и усвоји компензациони приговор или да се пресуда укине и предмет врати на поновни поступак.

Другостепени суд је уважио жалбу туженика, пресуду укинуо а предмет вратио на поновни поступак.

Из образложења:

„Није основано становиште првостепеног суда да нема услова за компензацију због тога што се води спор за побијање правних радњи неправилне наплате дуга од стране туженика. Ово са разлога што је првостепени суд правилно нашао да су правне радње наплата дуга у роби од тужиоца без правног дејства јер је таква наплата неуобичајена а тужилац је отишао у стечај. Али суд је заузео погрешно становиште да се не може извршити компензација дуга због тога што се води спор за побијање правних радњи. Ово имајући у виду да се према Закону о санацији и престанку организација удруженог рада и других субјеката, међусобна потраживања стечајног дужника и повериоца која су доспела на дан отварања стечаја пребацују и гасе, а то се пријављује стечајном управнику ради евиденције.

Како првостепени суд због погрешно заузетог становишта није ни утврдио да ли су се тражбине среле, односно да ли су доспеле на дан отварања стечаја, то је ваљало пресуду укинути а предмет вратити на поновни поступак, да првостепени суд утврди да ли су испуњени услови за компензацију у погледу доспелости и неспорности међусобних потраживања па да одлучи о компензационом приговору туженика".

Према томе, *након успешног побијања правних радњи* — наплата дуга у роби, нема сметњи за компензацију ако су за то испуњени услови на дан отварања стечајног поступка.

(Решење Вишег привредног суда Србије, Пж. 5833/89 од 24. новембра 1989)

Исправка тужбе и процесне камате

Првостепени суд је одбио захтев тужиоца да му се досуде процесне камате од тужбе до исплате.

Тужилац побија пресуду и истиче да му припада право на процесне камате од тужбе до исплате без обзира што је касније исправио и уредио тужбу.

Другостепени суд је одбио жалбу и потврдио првостепену одлуку.

Из образложења:

„Првостепени суд је заузео становиште да тужилац нема право на процесне камате од тужбе до исплате јер је у тужби означио странку која не постоји а касније је исправио тужбу и навео тачан назив туженика *али је дуг у међувремену пре исправке плаћен.*

Оваково становиште првостепеног суда је правилно, пошто је тужилац у тужби означио туженика који не постоји па би тужилац имао право на процесну камату од исправке тужбе а не од подношења исте, јер се не ради о субјективном преиначењу тужбе већ о исправци тј. уређивању тужбе, а пошто је дуг плаћен пре исправке тужбе то тужиоцу не припада право на процесне камате како је то правилно нашао и првостепени суд".

Према томе, тужиоцу не припада право на процесне камате од подношења неуредне тужбе већ од исправке тужбе коју је уредио и означио туженика који постоји.

(Пресуда Вишег привредног суда Србије, Пж. 5553/89 од 24. новембра 1989)

Трошкови опомене за плаћање таксе на улазе у трошкове поступка

Првостепени суд је одмерио тужиоцу трошкове платног налога за таксу и поштарину.

Тужилац побија решење о трошковима платног налога и тражи да му се у трошкове поступка признају и трошкови за опомену за плаћање таксе за тужбу.

Другостепени суд је одбио жалбу тужиоца и потврдио решење о трошковима платног налога.

Из образложења:

„Правилно је поступио првостепени суд када је тужиоцу признао трошкове платног налога за таксу и поштарину а није признао трошкове опомене за плаћање таксе за тужбу.

Ово са разлога што тужиоцу не припада право на трошкове за опомену за плаћање таксе, јер да је поступио по Закону о таксама и при подношењу тужбе платио таксу, ових трошкова не би ни било. Како је тужилац платио таксу по опомени то он има да сноси сам трошкове опомене и такви трошкови не улазе у трошкове поступка".

Према томе, трошкови за опомену за плаћање таксе не представљају трошкове поступка, већ их сноси онај ко не плати таксу када подноси тужбу већ исту плати по опомени.

(Решење Вишег привредног суда Србије, Пж. 6123/89 од 5. децембра 1989)

Основна организација удруженог рада не може престати тако да постане јединица земљорадничке задруге

Радници основне организације удруженог рада која се налазила у саставу Земљорадничке задруге донели су одлуку да ООУР престане да постоји и да постане јединица Земљорадничке задруге.

Првостепени суд је уписао овакву одлуку о престанку ООУР-а, али је касније спровео поступак и утврдио да је овакав престанак ООУР незаконит и да ООУР не може да престане на овај начин и да постане јединица Земљорадничке задруге, па је донео решење којим је брисао одлуку о престанку ООУР-а.

Земљорадничка задруга је у жалби истакла да је овај ООУР годинама пословао у оквиру задруге па је предложила да се решење о брисању укине, а потврди решење о престанку ООУР-а.

Другостепени суд је одбио жалбу и потврдио првостепено решење.

Из образложења:

„Правилно је становиште првостепеног суда да ООУР не може да престане на основу одлуке радника и да постане јединица земљорадничке задруге, већ може да престане само на један од начина предвиђених законом. Ово са разлога јер се ради и о различитом карактеру својине и то о друштвеној својини у ООУР-у и о задружној, и приватној у задрузи.

Основна организација удруженог рада која обавља привредну делатност може да се организује као предузеће без обзира што се налази у саставу земљорадничке задруге. Овако организовано предузеће у друштвеној својини може да се удружи са задругом у сложени облик удруживања".

Према томе, основна организација удруженог рада која обавља привредну делатност не може да престане на основу одлуке радника и да постане јединица земљорадничке задруге, већ може да се организује као предузеће у смислу Закона о предузећима или да престане на један од начина предвиђених законом.

(Решење Вишег привредног суда Србије, Пж. 5642/89 од 14. новембра 1989)

Радници који су организовали Основну организацију удруженог рада од дела радне организације која у свом саставу нема основне организације, не могу уписати конституисање основне организације ако се Радна организација као целина организовала као предузеће

Радници дела Радне организације донели су одлуку да се организују као основна организација удруженог рада и ту одлуку су уписали у судски регистар.

Поводом организовања ООУР-а остали део радне организације покренуо је спор пред Судом удруженог рада.

Пре него што је спор решен, Радна организација у целини организовала се у предузеће према Закону о предузећима.

Након овога Суд удруженог рада донео је одлуку којом је утврдио да радници могу да организују основну организацију удруженог рада од дела радне организације.

Првостепени суд је одбио захтев радника да се упише у судски регистар конституисање основне организације удруженог рада и њено организовање у предузеће.

Благовременом жалбом део радне организације који је организовао основну организацију удруженог рада побија овакво решење суда и истиче да имају одлуку Суда удруженог рада и да има услова да се упише конституисање ООУР-а и њено организовање у предузеће.

Другостепени суд је одбио жалбу и потврдио првостепено решење.

Из образложења:

„Правилно је становиште првостепеног суда да нема услова да се упише конституисање ООУР-а. Ово са разлога што према Закону о удруженом раду од дела радне организације може се организовати ООУР само под условом да остали део радне организације може да се организује у ООУР па да се овако настали ООУР-и на основу самоуправног споразума о удруживању удруже у радну организацију.

Како је у међувремену пре него што је спор решен Радна организација одлучила и организовала се као предузеће и то одлуком већине свих радника, то више нема услова да се у оквиру бивше радне организације организује други ООУР, а нема више ни услова да се упише ООУР, односно да се упише његово конституисање, јер нема са ким да се удружи, јер се Радна организација организовала у предузеће.

ООУР не може да се организује у предузеће пре него што упише конституисање ООУР-а у судски регистар и донесе одлуку о издвајању из Радне организације а за то више нема услова па је првостепени суд правилно поступио када је одбио захтев за упис конституисања ООУР-а и њено организовање у предузеће".

Према томе, након организовања радне организације у предузеће нема више услова да се део Радне организације који је донео одлуку да се организује као основна организација конституише као ООУР и да се затим претвори у предузеће.

(Решење Вишег привредног суда Србије, Пж. 5743/89 од 24. новембра 1989)

припремио *др Јездимир Митровић*

ОДЛУКЕ СУДА УДРУЖЕНОГ РАДА СРБИЈЕ

Легитимација учесника и одлука суда

Предлагач Привредна банка је покренула поступак пред судом са захтевом да суд утврди да су две гарсоњере, два двособна стана, два једнособна стана и један тробан стан бесправно искњижени из фонда предлагача и пренети у стамбени фонд других учесника, те да наложи другим учесницима да изврше искњижење спорних станова и дозволе предлагачу да их укњижи у свој стамбени фонд.

Основни суд удруженог рада у Београду је одлуком С. 134/87 од 6. октобра 1987. године одбацио захтев предлагача и обуставио поступак. Првостепени суд је ценећи приговор недостатка активне легитимације на страни предлагача нашао да је исти основан, те да нису испуњени услови за пружање судске заштите по захтеву предлагача. Другостепени суд је пошао од одредбе члана 24, став 1. Савезног закона о судовима удруженог рада који предвиђа да је учесник у поступку сваки онај ко је носилац права и обавеза у односу о коме се одлучује. Како је у поступку пред судом утврђено да предлагач није правни следбеник Југословенске пољопривредне банке, то није активно легитимисан за вођење поступка у овој правној ствари.

Суд удруженог рада Србије је одлуком Сд. 1053/88 од 15. марта 1988. године укинуо одлуку Основног суда и предмет вратио на поновни поступак и одлучивање. Другостепени суд је при томе утврдио да је првостепени суд погрешно закључио да недостатак активне легитимације има карактер недостатка учесничке способности и процене која представља процесну сметњу из члана 82. Закона о парничном поступку, те да предлог треба одбацити. Услови за судску заштиту нису испуњени када је предлогом истакнут захтев који не спада у надлежност суда, кад је о захтеву правоснажно одлучено или већ тече поступак или кад нису испуњене процесне претпоставке у погледу претходне самоуправне заштите и рока за подношење предлога.

Стварна легитимација (активна и пасивна) по својој правној суштини представља материјално правну претпоставку, од чијег постојања зависи основаност захтева подносиоца предлога. Када подносилац предлога судским путем тражи заштиту свог самоуправног права, он има процесно овлашћење за покретање поступка (процесну легитимацију). Стога првостепени суд није могао да не прихвати расправљање о предлогу, због недостатка активне легитимације, већ је морао спровести поступак и мериторно одлучити одбијањем захтева. Због тога је овај суд жалбу уважио и побијано решење укинуо да би првостепени суд у наставку поступка мериторно одлучио.

(Одлука Основног суда удруженог рада у Београду С. бр. 134/87 од 6. октобра 1987. године и Суда удруженог рада Србије Сд. 1053/88 од 15. марта 1988. године)

Кадровски стан из редовне расподеле

Радница је у предлогу за покретање поступка навела да је Комисија за решавање стамбених потреба Радне организације донела одлуку о додели кадровског стана техничком директору Радне организације. Радница сматра да има приоритет у решавању стамбеног питања будући да јој је одлуком Радничког савета од 18. јула 1981. године додељена на привремено коришћење гарсоњера, до обезбеђивања одговарајућег једнособног стана. С обзиром да је кадровски стан који је додељен техничком директору купљен из фонда заједничке потрошње а не из дела средстава намењеног за куповину кадровских станова, радница је поднела захтев за поништај одлуке о додели стана техничком директору.

Основни суд удруженог рада у Београду је одлуком Ст. број 1477/87 од 30. децембра 1987. године одбио стављени захтев раднице. Пошао је од одредбе члана 113. став 1. Правилника о решавању стамбених потреба радника којим је предвиђено да радници Радне организације чији су послови и радни задаци од виталног значаја за одвијање процеса рада у оквиру делатности радне организације решавају стамбене потребе према посебној ранг-листи утврђеној на основу мерила и критеријума из овог Правилника, док је ставом 3. утврђено да се средства за решавање стамбених потреба наведених радника формирају искључиво из редовног дела ФЗП — стамбени део који се формира из чистог дохотка радне организације, на основу одлуке Радничког савета. Према томе, како је одредбама самоуправног општег акта предвиђено да се средства за решавање стамбених потреба радника чији су послови од виталног интереса за одвијање процеса рада у оквиру делатности радне организације издвајају из фонда заједничке потрошње, то је Суд закључио да нису потврђена права раднице на добијање стана наведеном одлуком о додели стана техничком директору.

Суд удруженог рада Србије је одлуком Сд. бр. 1494/88 од 5. маја 1988. године потврдио одлуку првостепеног суда, с тим што је истовремено наложио првостепеном суду да допунском одлуком одлучи о обавези Радне организације да одговарајућа средства за набавку спорног стана ангажује за куповину стана из редовне расподеле, уколико постоје услови за примену члана 113, став 2. Правилника о решавању стамбених потреба радника.

Основни суд је при томе закључио да је одлука о додели стана техничком директору донета у складу са самоуправним општим актом, а то значи да не постоје разлози због којих би је суд имао поништити Међутим, организација има обавезу да и раднику који је покренуо поступак пред судом обезбеди одговарајући стан, будући да се налази у неодговарајућем стану који јој је додељен на привремено коришћење. Али, она не спада у категорију радника који имају право на кадровске станове. Зато у остваривању права на одговарајући стан и не може бити у конкуренцији са радницима који имају право на доделу кадровског стана. Отуда она не може успешно побијати одлуку о додели стана техничком директору који има право на кадровски стан.

Међутим, првостепени суд није имао у виду све одредбе Правилника о решавању стамбених потреба радника. Према члану 115, став 2. овог Правилника, у изузетним случајевима се стан из редовне расподеле може доделити кадровски, с тим да се одговарајућа средства намењена за куповину кадровских станова затим ангажују за куповину одговарајућег стана за редовну расподелу.

Пошто Суд удруженог рада није везан захтевима истакнутим у поступку, а има обавезу да реши спорни однос у целини, што му омогућава и начело официјелности у вођењу поступка, требало је да испита да ли је спорни стан у целини обезбеђен ангажовањем средстава из редовне расподеле, па ако утврди да јесте, да наложи да се средства намењена за куповину кадровских станова у одговарајућој висини ангажују за куповину стана који се дели у режиму редовне расподеле. Тиме би се изишло у сусрет праву предлагача да му се обезбеди одговарајући стан. Разуме се, у складу с општим актом и у конкуренцији других радника, који, евентуално, чекају одговарајући стан у коме се налази предлагач.

(Одлука Основног суда удруженог рада у Београду Ст. број 1477/87 од 30. децембра 1987. године и Суда Удруженог рада Србије Сд. бр. 1494/88 од 9. маја 1988. године)

Лукративност радње брачног друга

Радница је у предлогу за покретање поступка навела да јој није правилно утврђен број бодова по основу стамбене ситуације, тако да се нашла на трећем месту ранг-листе и пошто су дељена два стана, није ушла у круг лица којима су додељени станови. Предложила је да суд утврди да јој припадају бодови као лицу без стана и да поништи одлуке о додели станова другим радницима.

Основни суд удруженог рада у Чачку је одлуком Ро. бр. 283/87 од 23. октобра 1987. године одбио стављени захтев раднице. Утврдио је да је супруг раднице 1983. године отуђио породичну стамбену зграду и тако довео у неповољнији положај своје породично домаћинство. Како је одредбом члана 7. Правилника о решавању стамбених потреба радника предвиђено да радник који прода, поклони или на било који начин отуђи стан или кућу у власништву, која одговара његовим стамбеним потребама, по овом основу остварује нула бодова за период од 5 година, рачунајући од момента извршења радње.

Суд удруженог рада Србије одлуком I Сд. бр. 233/88 од 2. фебруара 1988. године одбио је жалбу раднице и потврдио одлуку првостепеног суда. У образложењу је навео да је брак заједница живота. У тој заједници брачни другови остварују погодности, али трпе и ризик у вези са положајем, односно поступцима другог брачног друга. Отуда се предлагач не може позивати на то да је зграду у којој су заједно становали пре расподеле станова отуђио њен муж, који је био искључиви власник зграде. Као што брачни друг има погодност у погледу статуса носиоца станарског права на стану који је додељен његовом супругу, тако он мора подносити и штетне последице отуђења зграде, а оне се, у конкретном случају, испољавају у примени члана 7. Правилника о решавању стамбених потреба радника другог учесника којим се спречава лукративност у вредновању стамбене ситуације при утврђивању редоследа у задовољавању стамбених потреба. По овом пропису, онај ко отуђи зграду или стан не може користити неповољнију стамбену ситуацију у остваривању права на добијање друштвеног стана пет година. Ова одредба има заштитни карактер јер води рачуна не само о потребама других радника него и о друштвеној својини.

(Одлука Основног суда удруженог рада у Чачку Ро. бр. 283/87 од 30. септембра 1987. године и Суда удруженог рада Србије Сд. бр. 233/88 од 2. фебруара 1988. године)

Правни основ предлога

Радник је у предлогу навео да је коначним решењем СИЗ-а од 29. августа 1977. године оглашен инвалидом III категорије са правом на запослење на другом одговарајућем послу ПКВ благајника — магационера са пуним радним временом. Други учесник радника није распоредио на одговарајуће послове према преосталој радној способности већ на послове хигијеничара. Правоснажном судском одлуком је поништено наведено решење о распоређивању на послове хигијеничара. Самоуправни органи организације су донели решење о распоређивању на послове портира, на које је радник уложио приговор Радничком савету. Раднички савет је обавезао радника да се поново обрати инвалидској комисији ради утврђивања преостале радне способности. Како му је за цео тај спорни период исплаћиван лични доходак предвиђен за послове хигијеничара, поставио је захтев да му организација исплати лични доходак према пословима које би обављао да је правилно распоређен, према решењу СИЗ-а.

Основни суд удруженог рада у Нишу је одлуком Нп. бр. 964/87 од 10. децембра 1987. године усвојио захтев радника и обавезао организацију да му накнади штету за изостали лични доходак. Утврдио је да је организација незаконито распоредила радника јер није поступила по решењу СИЗ-а о утврђеној преосталој радној способности радника. Раднику лични доходак није могао бити обрачунаван према пословима хигијеничара како је то урадила комисија за утврђивање резултата рада радника.

Суд удруженог рада Србије је одлуком Сд. бр. 478/88 од 21. јуна 1988. године одбио жалбу организације и потврдио одлуку Основног суда. Другостепени суд је закључио да је правилно основни суд досудио раднику накнаду штете за изостали лични доходак због незаконитог распоређивања, без обзира што је он своје потраживање назначио као лични доходак. Одредбом члана 186, став 3. Закона о парничном поступку, који се сходно примењује и у поступку пред судом удруженог рада, предвиђено је да ће суд поступати по тужбама, односно предлогу и кад тужилац односно предлагач, није навео правни основ захтева, а ако је тужилац навео правни основ, суд није везан за њега. Околност да је радник тражио лични доходак а не накнаду штете није од значаја јер он и није дужан да одреди квалификацију свог потраживања, а ако је и одреди суд њоме није везан. Зато суд и може мењати правни основ одређен у предлогу држећи се чињеница које одређују карактер повређеног права.

(Одлука Основног суда удруженог рада у Нишу Нп. бр. 964/87 од 10. децембра 1987. године и Суда удруженог рада Србије Сд. бр. 478/88 од 21. јуна 1988. године)

припремила *Радмила Шаркић*

др Загорка Јекић: ДОКАЗИ И ИСТИНА У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ, Београд 1989. г. стр. 106

Књига ДОКАЗИ И ИСТИНА У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ аутора др Загорке Јекић, недавно изашла из штампе, подељена је на два велика дела од којих се први односи на доказе а други, најуопштеније речено, на истину. Детаљно изграђену архитектонику првог дела чине шест глава под насловима, Појам доказа, Право на доказ, Предмет доказа, Доказивање (доказни поступак), Чињенично стање као резултат доказног поступка и Значај доказа у кривичном поступку.

Појам доказа аутор дели на тзв. материјални и процесни појам. Под првим аспектом појма доказа аутор наводи да су докази фактички подаци до којих се долази у законом прописаном поступку (извођењем процесних радњи) а који су извор сазнања о одређеним чињеницама на које треба применити кривичноправне и кривичнопроцесне норме. За разлику од тог материјалног аспекта појмовног одређења доказа, аутор сматра да га треба дефинисати и у складу са динамиком кривичног поступка сходно његовој динамици кретања унапред. Пошто теорији недостаје такав динамички прилаз проучавању појма доказа, аутор наводи следеће процесне појмове доказа: предложени или од стране суда одређени доказ, изведени, проверени, оцењени и образложени доказ.

Под правом на доказ у следећој глави, аутор долази до два глобална закључка, да право на доказ не припада само суду већ и странкама, и да је право на доказ комплементарно са теретом пружања доказа. Такође се анализира право да доказ потенцијалне странке (оштећеног) и паралелне странке (браниоца). Уочавамо интересантан став аутора о институту beneficium novorum — повластици новирања, које по мишљењу аутора није неко самостално право странака у ширем смислу већ само један вид коришћења његовог основног права на доказ у *каснијим а не само почетној фази кривичног поступка*. Основна разлика између права на доказ који припада суду и другим кривичнопроцесним субјектима је у томе што њихови предлози за извођење доказа не морају бити прихваћени док одређивање доказа од стране суда (и органа унутрашњих послова под одређеним условима) — само по себи подразумева обавезност.

Трећа глава обухвата разматрање о правно релевантним чињеницама као предмету доказивања. Осим дефинисања појма чињеница, аутор врши и разграничење чињеница од права а излажу се и основна обележја чињеница. Такође се дефинишу и међусобно разграничавају појмови спорних чињеница, важних и одлучних чињеница. То све има за сврху коначно уобличавање предмета доказивања као скупа чињеница које треба доказати а од значаја су за судску одлуку. Четврта глава посвећена је доказном *поступку или краће речено, доказивању*. Аутор разликује следеће радње: Предлагање доказа или његово одређивање од стране суда и других државних органа, прихватање доказа, извођење, проверавање и оцену доказа.

Следећа глава односи се на чињенично стање као резултат доказног поступка. Аутор заговара мишљење са којим бисмо се сложили, да чињенично стање обухвата све чињенице утврђене од стране суда које је са своје стране знатно обимније и потпуније од правно релевантног чињеничног стања на које се директно примењују законске норме. Последња, закључна глава првог дела односи се на значај доказа у кривичном поступку. Аутор их назива фактичким подацима о кривичном делу и његовом учиниоцу који успостављају или елиминишу везу између чи-

њеница и права. Дакле значај доказа је у њиховој функцији која се састоји у омогућавању примене права на утврђено чињенично стање или пак у искључивању те примене. То се остварује тиме што докази доводе до сазнања о постојању и потврди одређене чињенице. А то се дешава због тога што докази представљају извор сазнања који је омогућен једном општом законитошћу да свака активност у спољњем свету оставља одређене трагове који такође могу бити или у материјалном свету — материјални докази, или у свести људи — лични докази.

Други део рада односи се на истину и подељен је на два дела, онај под називом, Истина у кривичном поступку и други, Повреда начела истине. У првој глави се истиче значај доказа за утврђивање истине кроз динамичку димензију кретања кривичног поступка унапред. Аутор истиче да докази утичу на формирање сазнања о одређеним чињеницама и да то сазнање пролази кроз различите форме, од основане сумње на почетку до истине на његовом завршетку. У даљем раду, аутор дефинише појмове основа сумње, основане сумње, сумње, знатне сумње, при чему их обогаћује новим теоретским појмовима који нестају као нужна последица кривичног поступка и трансформација унутар њега. При томе се негира потреба даљег опстојавања појма вероватноће који се спорадично јавља као појам неодређене садржине са средокраће између сумње и истине, са којим ставом аутора се потпуно слажемо. Иначе, сама истина се дефинише као веран одраз стварности што је његов филозофски аспект и као највиши степен уверења, тј. убеђеност о извршеном кривичном делу и одговорности учиниоца с друге стране, што представља његов кривичнопроцесни аспект. Дакле, како констатује аутор, истина је у кривичном поступку остварена само ако оно што је суд утврдио представља веран одраз стварности а степен уверења одговара извесности. Слажемо се са аутором да не постоји никаква посебна процесна истина јер је она као и у другим областима обавезна да испуњава одређене гносеолошке законитости и по свом садржају мора испуњавати основне поставке маркоистичке теорије. Другим речима, чињенично стање које је другачије од онога што се стварно догодило, не испуњава захтев за истином, дакле тиме се повређује начело истине. Како аутор коначно констатује, истина представља највећи степен подударности између уверења суда и онога што се у стварности десило.

Други део излагања везаног за истину односи се на одступања од начела истине и пре свега садржи критику оних ставова из теорије који сматрају да утврђивање истине ничим није ограничено у кривичном поступку. Познато је наиме, да постоји забрана прибављања неких доказа које би суд иначе сматрао потребним, искључење употребе неких доказа, везаност суда чињеничним описом у оптужници, могућност доказивања неких чињеница само одређеним доказним средствима и сл. По мишљењу аутора, повреда начела истине је могућа као и повреде осталих начела у кривичном поступку али њу не сматра повредом закона већ погрешним и непотпуно утврђеним чињеничним стањем. Повреда других начела представља повреду права јер је њихова реализација регулисана законом па је свако супротно поступање његова повреда. Погрешно или непотпуно утврђено чињенично стање може да се отклони само понављањем кривичног поступка односно главног претреса извођењем као и оценом нових доказа. Како је закон по мишљењу аутора, тауполошки дефинисао погрешно утврђено чињенично стање, разграничавају се и дефинишу неколико могућности као погрешно утврђено чињенично стање. Неопходност проучавања овог проблема произлази не само због теоретске празнине у досадашњој обради већ и због тога што се највећи број првостепених судских пресуда укида због погрешног или непотпуно утврђеног чињеничног стања (било као самосталних разлога било заједно са неким другим разлозима). Као аргументације се наводе статистички подаци као и поједини случајеви правноснажно решених пресуда. У неким случајевима у питању је био пропуст суда да утврди релевантне чињенице одговарајућим доказима што за последицу има судску пресуду базирану на индицијама. Погрешно

утврђено чињенично стање може да постоји и када суд није отклонио противуречности у доказима тако да је доказни материјал остао алтернативан а суд се определио погрешно за једну од алтернатива. Таква ситуација може да настане и због противуречних исказа сведока, исказа оптуженог и сведока, противуречних мишљења и налаза вештака, противуречне одбране окривљеног, противуречних исказа саоптужених, непроверене одбране окривљеног. Грешке у фази оцене доказа могу се односити на свако доказно средство и сматра се да су грешке у овој области доказног поступка најчешћи разлог за погрешно или непотпуно утврђено чињенично стање. Сви ови случајеви су пропраћени, што је иначе доста ретко у домаћој теорији кривичнопроцесног права, конкретним случајевима из судске праксе. Из свега наведеног аутор је у виду закључка синтетисао прописање могућих грешака у две основне групе, грешке у области доказног поступка, најчешће код извођења доказа и грешке у одређивању предмета доказивања као и избору релевантних чињеница приликом доношења судских одлука.

Иако готово да нема системског или монографског рада из области Кривичног процесног права које се на овај или онај начин не би бавио истином, доказима и сл., овако целовита обрада на једном месту је за сада пионирског карактера. Његова вредност није само у тој оригиналности, већ пре свега, у минуциозној обради и покретању многих суштинских процесуалних проблема. Одговори на постављена питања су кохерентно ткиво једног чврсто фундираног теоретског прилаза кривичном поступку. Утисак извесне недовршености заправо је његова отвореност и упућивање на нове истраживачке захвате, пре свега оне које се чине потребе детаљније разраде проблематике укинутих и преиначених првостепених одлука.

др Зорица Мршевић

Јасминка Хасанбеговић, ПЕРЕЛМАНОВА ПРАВНА ЛОГИКА КАО НОВА РЕТОРИКА, Београд, Истраживачко-издавачки центар ССОС, 1988.

Почетком педесетих година овог века започело је једно занимљиво и значајно духовно збивање. Занимљиво и значајно — свакако. Но, да ли и заиста превратничко и далекосежно за сва она духовна подручја која је захватило, како су се надали и како су веровали његови протагонисти, то се једнозначно не може рећи ни после четири деценије. Али се зацело може тврдити да је оно донело са собом препрш плодних теоријских могућности, да је отворило нове перспективе, довело у питање устаљена и готово канонизована схватања, једном речју — да је појединим духовним дисциплинама дало новог замаха, унело у њих продуктиван немир и свеж дах. Има нечега чудног и парадоксалног у чињеници што је све то постигнуто на известан неокласичан начин — посезањем за једним древним наслеђем европске културе, његовим обнављањем и оживотворењем у савременој духовној ситуацији.

Реч је о препороду реторике и топике, о подизању вела заборава са једног драгоценог и незаменљивог начина расуђивања до чије је самосвојности био доспео антички дух, пре свега Аристотел, да би га потом нововековни методски рационализам не само потиснуо у други план него, и због своје једнодимензионалне „империјалистичке" претензије, безмало затро. Један од првих подстицаја том препороду дошао је са тла књижевности, из дела Ернста Роберта Курцијуса о европској литератури и латиноком средњем веку. Тај је импулс био довољно снажан и изазован да убрзо захвати и друга духовна подручја, у првом реду право, етику и политику. Пошто ове три дисциплине традиционално припадају практичкој филозофији, обнова реторике и топике, односно практичког и дијалектичког расуђивања узела је облик истинске ренесансе практичке филозофије уопште или, како се чешће каже, њене

рехабилитације. Нема сумње да је то упадљива одлика и знак препознавања читаве филозофске ситуације последњих неколико деценија.

Истакнуту улогу у духовном збивању обнове реторике и практичког расуђивања одиграо је Хаим Перелман. Иако његов подухват нипошто није ограничен само на право, ипак су се његова настојања превасходно и у највећој мери односила на преображај правне теорије и праксе у духу (нове) реторике. Управо је томе посвећен истраживачки интерес и истраживачки рад Јасминке Хасанбеговић. Она је у својој књизи-првенцу с успехом и разумевањем изложила Перелманову правну логику као нову реторику, не допуштајући при том да јој наклоност према Перелмановом делу ма и за трен ублажи или чак спречи критички став према њему — наравно, тамо где је овај био могућан и потребан, тј. где је био довољно образложен, како то и захтева нова реторика. Њен рад је уистину пионирски у нашој савременој правној теорији и филозофији. Пионирски, то овде, поред осталог, значи: онај који крчи пут и тиме упућује на нешто или неког. Својом књигом Ј. Хасанбеговић је нашу правну мисао упутила на једну знамениту и утицајну струју у модерној правној филозофији према којој је свако настројење добродошло осим равнодушности.

Структура књиге о којој је овде реч добро је и зналачки постављена, што већ само по себи поуздано сведочи о високом степену „владања" проблематиком и предметом истраживања. Пошто је у уводном делу указано на место Перелманове нове реторике у савременој правној теорији и филозофији, као и на њено порекло, у првом делу су размотрене филозофске основе Перелманове правне логике, дат је појам и одређен домен нове реторике, те исцрпно приказан њен склоп, почев од циља, преко субјеката, до средстава аргументације. Излагање је брижљиво и поуздано, информативно али и критички интонирано. Читалац има пред собом текст који га сигурном руком уводи у духовни свет нове реторике, уједно га опоминући на њене тешкоће, недоследности, неусклађености и слабе тачке. Младој ауторки свакако треба одати признање на таквом поступку и таквом начину односења према предмету истраживања.

Разуме се, уводни и први део књиге, ма колико самосталног значаја, ипак имају припремни карактер за оно што је расправљено у другом, средишњем делу књиге. Овај је имао за предмет (и циљ) да Перелманову нову реторику изложи у њеној примени на право. Зато не чуди што је структура овог другог дела аналогна структури првог: где је раније било говора о циљу аргументације, сада је о циљу правне аргументације; где је раније писано о субјектима аргументације, сада се пише о субјектима правне аргументације. Исто важи и за средства аргументације, одн. правне аргументације. Свему томе претходи одређивање једног значајног појма: појма правног расуђивања и његово разграничење од научног, филозофског и моралног расуђивања. После свега, опет, следи вредан покушај реконструкције Перелмановог схватања права, затим приказ реторике појединих правних процеса, да би на крају пажња била усредсређена на нека класична питања правне логике виђена у светлости и из угла нове реторике (правно правило, правне чињенице, правни силогизам). Закључак, јасан и сажет, даје осврт на пређени пут и заокружује читаво излагање.

По традиционалном и (не само код нас) преовлађујућем схватању, право је изразито формалан, у себи затворен, целовит и хијерархијски систем норми санкционисан државом, односно државним принудом. И стварање и примена права у знаку су закона и законитости. Правни систем је структурисан тако да су ниже (појединачне) норме у потпуном складу с вишим (општим), па се поштовањем правила формално-логичког закључивања увек и без тешкоћа може утврдити истина и решити сваки конкретан случај. За ово легалистичко-рационалистичко гледиште о праву, гледиште које је у својој основи и по својој суштини етатистичко, право је тло извесности, нужности и могућности доказивања.

Нова реторика Хаима Перелмана и на њој заснована правна логика, у чијем је средишту правно расуђивање, не само да ограничава такво схватање права него га корените доводи у питање, заправо дефинитивно одбацује. Слика о праву се из темеља мења. Посегнувши за наслеђем класичне реторике, готово сасвим заборављене, Перелман је уверљиво показао, а Ј. Хасанбеговић упечатљиво потврдила, да је право превасходно подручје праксе, тј. одлука и вредности, те да се ту на сваком кораку, чак и тамо где то није видљиво на први поглед, сусрећемо с аргументацијом, с оцењивањем, с вредносним испитивањем. Стога за живот права, за његову стваралачку улогу, за остварење вредности које оно штити, не може бити меродавна правна логика као формална логика, са правним силогизмом као искључивим логичким оруђем. Њу замењује правно расуђивање које нема посла с оним што је нужно и истинито, већ с оним што је вероватно, проблемско, што је дијалектичко, што подлеже образлагању, уверавању, наговарању.

Књига Јасминке Хасанбеговић се придружује Перелмановој борби против неприкосновене владавине формално-логичке *Истине* у праву, а за достојанство *Вероватног*. Она тиме подржава демократску основу и демократски смер нове реторике јер се саглашава с њеном идејом-водиљом: насиље није аргумент. Она се на тај начин залаже за плурализам, филозофски и политички, као и за незаобилазне тековине правне цивилизације. Отуда књизи Ј. Хасанбеговић треба пожелети плодан утицај на нашу правну свест, толико оптерећену и замућену ауторитаризмом и монизмом. Није претерано ако се каже да она, посматрана у контексту наше правне мисли и правне праксе, представља изазован предлоаје за једно другчије виђење права, правности, правне стварности, правног живота уопште.

Вредност овог рада и општи повољан утисак који он оставља не умањују ни местимични пропусти, недореченост и неуједначеност. Тако, рецимо, ауторка као да не води рачуна о разлици између разума и ума (упор. стр. 32—33). На једној другој разлици, међутим, она упадљиво инсистира, на разлици између историје и повести, настојећи да је учини методски продуктивном за подручје права. Та намера заслужује не само пажњу него и изричиту подршку. На жалост, ауторка се није ближе и довољно упустила у сâмо одређење разлике између историјског и повесног у праву, мада се може наслутити у ком би правцу то разликовање било извршено. Да је то учинила, свакако би се избегао утисак да се историјско и повесно, ма колико се разликовали, понегде изједначавају (нпр., на стр. 232, где се каже да „вредност једног правног поретка не може бити логички, већ само историјски, повесно утемељена", или на стр. 238, где се употребљава израз „историја као повест"). А да се тој разлици придаје крупан значај, несумњиво потврђује последња реченица књиге: „Зато се историја разликује од повести — иначе се о тековинама цивилизације не би могло говорити" (стр. 238). Што се пропуста тиче, може се приметити да је разматрање о судијском расуђивању, одн, судској реторици као обрасцу правног расуђивања (стр. 177—200) било лепа али неискоришћена прилика да се расветли однос према школи слободног права за коју судија и судијска делатност, као што је знано, такође имају средишњи значај.

Гледано у целини, књига Јасминке Хасанбеговић — у то нема сумње — врло је значајан прилог нашој, ионако не баш богатој и разноврсној правној теорији и филозофији. Она је узоран истраживачки рад, писан зналачки, с близином али и дистанцом према новој реторици, утицајној струји у савременој правној филозофији, особито правној логици и методологији. Јасминка Хасанбеговић није устукнула пред великим изазовом деструкције истине у праву, коју нуди и заговара Хаим Перелман. То је сигуран показатељ њене интелектуалне одважности. Она се нашла пред великим задатком, али га је умешно остварила. Ако њена књига буде одиграла улогу сразмерну својој вредности, онда ће наша правна мисао и правна пракса бити приметно унапређене.

Данило Н. Баста

Др Драгољуб Атанацковић, др Михајло Лукић, др Борђе Лазин, мр Зоран Миловановић, мр Љиљана Радуловић, КРИВИЧНА ДЕЛА УГРОЖАВАЊА ЈАВНОГ САОБРАЋАЈА НА ПУТЕВИМА, Славија-Прес, Нови Сад, 1987, стр. 294.

„Славија-Прес" је објавила студију групе аутора под насловом *Кривична дела угрожавања јавног саобраћаја на путевима са кривичноправног, криминолошког, правномедицинског и криминалистичког аспекта.* Она је пројект Института за правне и друштвене науке Правног факултета Универзитета у Београду који је, под истоименим насловом, уређен под руководством др Драгољуба Атанацковића.

Студија је дочекана са великим интересовањем, како научне јавности тако и практичара, као значајан допринос потпунијем сагледавању, а истовремено и решавању сложеног проблема безбедности јавног саобраћаја на путевима. Наиме, наша држава није избегла општој карактеристици неких мање богатих држава да нагли развој и масовност саобраћаја на путевима, хетерогена структура учесника у овом саобраћају, изразито низак ниво саобраћајне културе, доводи, поред општег нагретка друштва, до пораста саобраћајних незгода праћених великим бројем људских жртава и огромним материјалним штетама. То намеће потребу свестране анализе безбедности саобраћаја на путевима са циљем побољшања заштите од специфичног саобраћајног криминалитета. Тај деликатан задатак, јер се јавни саобраћај на путевима мора штитити од делинквенције тако да се не онемогући његов даљи развој или изврши његово успоравање, успешно је обављен у овој студији. Јединствена студија, високо научно и практично базирана, омогућава да се убудуће приближи жељеном нивоу сузбијања друштвено опасних понашања у саобраћају на путевима и путем кривичноправне репресије. При томе се имало у виду да ће адекватно решен низ отворених питања код ових кривичних дела обезбедити и правилну интерпретацију интенције законодавца, тј. омогућити да се приступи примени санкција само онда када је то у складу са правнополитичким смислом прописа. Ова студија, због свог комплексног приступа анализи социјалних и индивидуалних, правномедицинских и криминалистичких фактора кривичних дела угрожавања јавног саобраћаја, даје опроман допринос сагледавању и решавању ове сложене проблематике и свакако ће бити одличан путоказ за рад свих заинтересованих субјеката.

Због комплементарности проблема и приступа његовом решавању рад је подељен на два дела. Први део се односи на правне, а други на ванправне проблеме безбедности јавног саобраћаја на путевима.

У првом одељку студије под насловом *Кривична дела угрожавања јавног саобраћаја на путевима у пракси југословенских судова* (стр. 1—115), др Борђе Лазин је приступио систематској анализи ставова изнетих у више од 300 одлука, како врховних судова тако и нижих судова из целе Југославије. Похвалу заслужује чињеница да у избору питања која су подвргнута анализи није мимоиђено ниједно од питања на која закон није дао прецизан одговор или оних која испољавају различите видове решавања. Пример је, нарочито, кривично дело угрожавања јавног саобраћаја чија је бланкетна диспозиција довела до потребе анализе читавог комплекса питања. Аутор је врло успешно изанализирао све могуће радње извршења овог кривичног дела, да би своју пажњу задржао на сложеном питању шта све обухвата „пут". У даљем излагању аутор обрађује сва она питања која су проистекла из околности да је ово кривично дело с објективним условом инкриминације, а нарочито спорно питање да ли је у односу на овај услов уопште потребно да постоји или не постоји виност учиниоца. У излагању о кривичном делу угрожавања јавног саобраћаја услед омамљености, аутор је посебно обрадио различито решен проблем очигледне неспособности за безбедну вожњу навођењем свих познатих мишљења. При том није пропустио да се определи за, по њему, најприхватљивије (алкохол као битан фактор наступања последице) које судовима ипак даје релативно одређен, мада не до краја прецизан критеријум. Последња излагања аутор је посветио питању недовољно примењене мере безбедности забра-

не управљања моторним возилом код кривичних дела из ове групе, а нарочито значајном проблему тумачења одлуке по којој је суд обавезан при одлучивању да узме у обзир и то да ли је учинилац возач моторног возила по професији. Након изношења различитих мишљења аутор се определио за схватање, рашireno и у судској пракси, да се ова околност може узети у обзир само у корист професионалном возачу, са врло јаким аргументом да ова мера практички повлачи исто дејство као да му је изречена мера безбедности забране вршења позива, делатности или дужности.

У свом делу студије под насловом *Казнена политика и саобраћајни криминалитет* аутори др Драгољуб Атанацковић и мр Љиљана Радуловић су анализирали ову политику према учиниоцима кривичних дела против безбедности саобраћаја на путевима користећи податке Савезног завода за статистику у петогодишњем периоду (1978—1982) који се односе на изречене санкције пунолетним учиниоцима за ова кривична дела за територију СР Србије са покрајинама, које су упоредили са подацима који се односе на целу територију СФРЈ. Они су пронашли да политика у области кажњавања за ова кривична дела не одражава став законодавца о њиховој друштвеној опасности, али да су испуњени услови да се блага казнена политика судова уклопи у интенцију законодавца. Дилема да ли је друштвеним проблемима ближа политика коју воде судови или она коју је у норме кривичног закона уградио законодавац треба, по ауторима, бити решена тако да санкције не буду одраз само специјалне превенције већ да иду и у функцију генералне превенције, с обзиром на повећан степен друштвене опасности од ових кривичних дела који се испољава у тенденцији повећања ионако великог броја учињених кривичних дела.

Др Драгољуб Атанацковић је у делу студије под насловом *Кривична дела угрожавања јавног саобраћаја са криминолошког аспекта* (стр. 153—185) своје излагање о факторима саобраћајне делинквенције поделио на два дела врло добро уочивши да проучавање не треба ограничити искључиво на човека као биолошко биће, већ и на социјалне детерминанте његовог понашања. Аутор је веома образложио све социјалне факторе саобраћајне делинквенције, приметивши добро да човек за воланом представља једну посебну појаву која је никла у међусобном односу између природе, на коју делује човек, и човека, на кога делује природа. Анализи биопсихичке детерминанте делинквентног понашања у јавном саобраћају приступио је са тежњом, у којој је неоумњиво успео, да открије узроке девијантног понашања који леже у структури човекове личности, а да при томе није испустио из вида да научна анализа биопсихологије човека мора бити вршена у контексту друштва у коме живи. Посебно треба истаћи ауторова излагања о свеобухватном и значајном проблему да ли се учинилац ових кривичних дела може сматрати криминалном личношћу. Наиме, његово је мишљење да поента целокупне ове проблематике лежи на терену етичке оцене, а да се у савременим условима живота не би смело, само наношење другом зла и прибављање неосноване имовинске користи, већ такође, и невођење рачуна о туђим интересима, узети као делинквентни акт.

Кривична дела угрожавања јавног саобраћаја на путевима са правномедицинског аспекта (стр. 209—241) дело је др Михаила Лукића, с тим што је главу I и II написао др Драгољуб Атанацковић (стр. 187—209). Др Д. Атанацковић прво анализира психофизичке способности са њиховог позитивног аспекта, а затим анализира способности у негативном смислу, тј. ова она обољења, повреде или мане за које се данас сматра да возача чине неспособним за безбедно учествовање у јавном саобраћају. Он је, чини нам се основано, изложио критици концепцију изражену у Правилнику о здравственим условима које треба да испуњавају возачи моторних возила, о разлици између појединих категорија возача у погледу здравствених услова који се тражи за њихову возачку способност налазећи да би критеријум требало да буде природа одређеног обољења или стања, а не чињеница да возачи којима је то професија, као и возачи Ц, Д и Е категорије чешће и временски дуже управљају моторним возилом. Надовезујући се, др М. Лукић, као први и нај-

значајнији фактор који доводи до нарушавања способности учесника у саобраћају да се понашају на безбедан начин, анализира детаљно алкохол, затим замор и најбитније елементе фармацеутских средстава који су с аспекта саобраћајне медицине значајни. Анализи није измакао ни проблем утицаја угљен-моноксида, никотина, метеоролошких услова, физиолошких стања код жена возача, као ни утицај искуства и животне доби возача на безбедно учествовање у саобраћају, што све говори о свеобухватности ауторовог приступа и потпуности приказивања свих сазнања о томе у којој мери и каква својства возач треба да поседује за безбедну вожњу.

Студија се завршава излагањем мр Зорана Миловановића под насловом *Кривична дела угрожавања јавног саобраћаја на путевима са криминалистичког аспекта* (стр. 241—284). Пошто је закључио да све специфичности које намећу посебни захтеви предузимања бројних тактичких и техничких метода и средстава у вези с овим кривичним делима чине садржину једне посебне методике којој у потпуности одговара назив саобраћајна криминалистика, аутор је приступио анализи њене практичне примене у форми појединих истражних радњи, издвајајући по свом значају увиђај, испитивање окривљеног и саслушање сведока, вештачење и реконструкцију. Проучавајући циљ и специфичности увиђаја код саобраћајних незгода, аутор закључује да он има значај и карактеристике које га по много чему чине различитим од увиђаја код других кривичних дела. Највећи криминалистички значај даје обезбеђивању места саобраћајне незгоде, које извршено благовремено и у складу са правилима технике и тактике, представља основну претпоставку и једну од гаранција за успешан исход увиђаја. Утврђивању чињеничног стања поводом саобраћајне незгоде, као разгранатом склопу читавог низа активности, дао је одговарајући простор у свом излагању. При томе је основано приметио да све оне морају бити правилно примењене, те да ниједна не сме бити занемарена, будући да свака од њих има предности и недостатке те тако тек примењене све заједно омогућавају трајно, потпуно и прецизно регистровање свих околности откривених увиђајем. Посебну пажњу аутор је посветио вештачењу, мотивисан чињеницом његовог значаја и улоге у обезбеђивању основа за покретање кривичног поступка. Аутор излагање закључује кратким освртом на реконструкцију саобраћајних незгода, мислимо с разлогом, јер исправно примећује да је доказни ефекат ове истражне радње релативно мањи уколико му није дата добра подлога солидним спровођењем увиђаја.

мр Маринка Цетинић

ПРЕДЛОГ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ ДА СЕ УКИНЕ ТРАЈНА ЗАБРАНА РАСТУРАЊА ЧАСОПИСА „АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ“ БР. 3/1971.

У складу са закључцима усвојеним на седници Наставно-научног већа Правног факултета у Београду 26. јуна 1989. године Правни факултет је упутио Окружном суду у Београду следећи текст предлога за понављање поступка у циљу укидања трајне забране растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду“ бр. 3/1971.

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
01 — број: 1641/1
28. 06. 1989. године
Београд

ОКРУЖНОМ СУДУ У БЕОГРАДУ, СЛОБОДАНА ПЕНЕЗИЋА-КРЦУНА 17а, БЕОГРАД

Против правноснажног решења Врховног суда Србије, Кж. 273/71 од 3. VI 1971. године, којим је преиначено првостепено решење Окружног суда у Београду, Кр. 64/71 од 20. V 1971. године и изречена трајна забрана растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду“ бр. 3/1971, Правни факултет у Београду подноси

ПРЕДЛОГ ЗА ПОНАВЉАЊЕ ПОСТУПКА

због: нових чињеница и нових доказа који сами по себи, а и у вези са раније изведеним доказима, могу довести до повољније одлуке (чл. 404, ст 1, тач. 1. ЗКП, у вези са чл. 18, ст. 1. Закона о спречавању злоупотребе штампе и других видова информисања).

Образложење

По предлогу Окружног јавног тужилаштва у Београду Ут. бр. 47 од 17. V 1971. године, којим је тражено изрицање трајне забране растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду“ 3/1971, Окружни суд у Београду је донео решење Кр. 64/71 од 20. маја 1971. којим одбија изрицање ове забране. Међутим, по жалби Окружног јавног тужилаштва ово решење је преиначено одлуком Врховног суда Србије Кж. II 237/71 од 3. VI 1971. године и изречена је трајна забрана растурања наведеног броја часописа „Анали“. Основни аргумент који је изнесен у образложењу другостепеног решења састоји се у томе што је Суд, тумачећи чл. 52, ст. 1, тач. 2. Закона о штампи и другим видовима јавног информисања (који је тада важио), стао на становиште да тврдње изнесене у неким текстовима професора Правног факултета „изазивају узнемиравање грађана и угрожавају јавни ред и мир“.

У образложењу овог решења није придат прави правни и друштвени значај пуној јавности организовања, вођења и уобличавања дискусије о Нацрту уставних амандмана из 1971. године. Та дискусија је вођена у време и у оквиру проклamоване јавне дискусије. Правни фа-

културет у Београду се, по природи своје функције и пре и после тога, ангажовао приликом доношења свих досадашњих устава и значајнијих закона. Дискусија је вођена у присуству унапред позваних представника низа државних органа, јавних служби и друштвених организација у циљу да се изврши дубља анализа уставних амандмана из 1971. године.

Суд је занемарио прави карактер и домашај одржане дискусије, односно материјала објављених у посебном броју часописа „Анали Правног факултета у Београду". Превидевши њену целовитост, Суд је, издвојеним посматрањем делова појединих текстова, па и реченица, нетачно оценио њихов смисао и услед тога извео погрешан закључак.

И друштвени и политички форуми су очекивали да дискусија вођена о уставним амандманима 1971. године не буде само формална. Учесници су износили своја мишљења, а не ставове било које установе или форума, сходно свом знању, спремности, специјалности подручја којим се баве, научној савести и друштвеној одговорности. И у време ове дискусије, а и данас, устави су прокламовали слободу научног стваралаштва као људско право. Трајна забрана часописа је дерогирала ово уставно право, па је зато неуставна.

Учесници дискусије о амандманима 1971. године критички су разматрали бројна питања, па је ова дискусија била веома садржајна. Поводом извесних излагања било је и опречних мишљења, допуњавања и узајамне критике. Дискусија се водила о најтежим и најосетљивијим питањима из живота нашег друштва и функционисања његовог политичког система. Природно и неизбежно су уследила и третирања решења националног питања, са различитим приступима и запажањима. Као саставни део Нацрта уставних амандмана стављених на јавну дискусију, један од учесника разматрао је Амандман XXXVI, али са дужним поштовањем личности Председника Републике, а не на начин који овом тексту погрешно и неосновано приписују Тужилаштво и Суд.

По нашем мишљењу, неправилно је протумачен чл. 52, ст. 1, тач. 2. тадашњег Закона о штампи. Да би наступио случај из ове одредбе, тј. да би забрана растурања часописа била законита, потребно је да се у штампи износе изопачене или алармантне вести или тврђења, да би оне, као такве, изазвале узнемирење грађана или угрожавале јавни ред и мир.

Да тврдње изнесене у текстовима цитираним у образложењу решења нису биле ни изопачене ни алармантне, него да су биле истините, неспорно потврђује околност да је каснији политички и друштвени развој у Југославији показао њихову тачност. Штавише, добар део тих тврдњи су постале друштвене околности на основу којих су донесени амандмани на Устав (1988) и на Устав СР Србије (1989). Те „изопачене и алармантне" чињенице представљају данас у највећој мери став званичне југословенске и српске политичке јавности.

Према томе, данас је општепознато да чињенице на којима је Врховни суд Србије засновао своју одлуку ни у време када је она донесена нису биле ни изопачене ни алармантне, па зато нису ни могле изазвати последице из чл. 52. тадашњег Закона о штампи.

Све ово говори у прилог закључку да су испуњени услови за понављање поступка. Посебан значај законског разлога за понављање има околност да друштвене прилике које су наложиле доношење најновијих уставних амандмана имају карактер општепознатих чињеница које су у потпуној супротности с оценом коју је дао Суд у овој ствари.

Зато предлажемо да Окружни суд у Београду, у смислу чланова 406—408. ЗКП, после спроведеног поступка, донесе решење којим ће укинути другостепену одлуку и одбити предлог да се изрекне трајна забрана растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду" бр. 3/1971.

Београд 1989. године

ЗА ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
Декан
Професор др Љубица Кандић

СТАВОВИ НАСТАВНО-НАУЧНОГ ВЕЋА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ ПОВОДОМ ОБЈАВЉИВАЊА САБРАНИХ ДЕЛА ПРОФ. СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Научно-наставно веће Правног факултета Универзитета у Београду, на својој првој седници одржаној после објављивања саопштења Председништва ГК СК Београда о уређивачкој политици и издавачкој делатности, осетило се обавезним да тим поводом предочи свој став научној и широј јавности.

Оцењујући поменуто Саопштење као груб покушај спречавања издавања Сабраних дела Слободана Јовановића — иначе најављених, припремљених и приређених од стране најкомпетентнијих научника и стручњака, уз поштовање уобичајене и законом предвиђене процедуре, као заједнички подухват три угледна издавача — ово Веће изражава своје запрепашћење и дубоко неслагање. Наставнички колектив Правног факултета у Београду је резигнирао, с једне стране, односом према делу Слободана Јовановића, које неоумњиво припада врховима културне и научне баштине и, с друге стране, начином реаговања, који представља реликт превазиђених и компромитованих метода из прошлих, неповратних времена.

Научни опус Слободана Јовановића професора овог Факултета од краја прошлог века до 1941. године, објективно представља не само највеће домете српске и југословенске науке и културе, већ је досегао и врхове европске и светске друштвено-политичке, историјске и правне мисли. Зато се може с поносом нагласити да такво дело представља наше непроцењиво научно и културно наслеђе, које је било, јесте и остаје непресушни извор и инспирација духовног стваралаштва потоњих генерација. Евентуалним онемогућавањем објављивања његових Сабраних дела, будуће генерације интелектуалаца би биле ускраћене за могућност да им један тако вредан научни опус буде лако приступачан, а наше време (и ми у њему) осиромашено и житосано као доба када су политички и идеолошки форуми повезивали питање доцнијег политичког ангажмана аутора са судбином његовог научног дела.

Правни факултет у Београду енергично протестује против поновног покушаја да се онемогући објављивање Сабраних дела Слободана Јовановића. По свему судећи, нису се извукле никакве поуке нити сагледале све политичке последице онемогућавања објављивања дела Слободана Јовановића од пре неколико година. Са жаљењем и огорчењем се мора констатовати да је овакав метод израз политичког насиља над научним и културним стваралаштвом, којим се газе Уставом гарантована права и слободе грађана, а нарочито научних посленика и значајних друштвених институција. Посебно запањује да се све то чини данас, у време снажних настојања у правцу дубоке демократизације политичког живота у Србији. Став је Научно-наставног већа Правног факултета Универзитета у Београду да самоуверена политичко-идеолошка форумска арбитража не може бити пресудитељ судбине умних ствари, па ни научног дела Слободана Јовановића.

25. децембра 1989.

Наставно-научно веће Правног факултета у Београду

СТАВОВИ НАСТАВНО-НАУЧНОГ ВЕЋА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ ПОВОДОМ ОДЛУКЕ О ВРАЋАЊУ У НАСТАВУ НАСТАВНИКА КОЈИ СУ ОДСТРАЊЕНИ СА ФАКУЛТЕТА СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

Правни факултет у Београду је у својој дугој прошлости био активан учесник у свим друштвеним збивањима и процесима који су се тицали судбине и живљења нашег народа, његове државе и његових државних и правних институција. Факултет као институција и наставници

Факултета као стручњаци и научници, давали су и дају теоријски допринос устројству наше заједнице и изградњи правног система, имају увек у виду интересе народа који на овим просторима живе, слободарске и демократске тековине, као и достигнућа науке.

У читавом послератном периоду тежњи и напора за стварањем бољег и савременијег друштвеног уређења. Правни факултет је чинио све да његов допринос буде у складу са његовим могућностима и потребама друштва. У том смислу, Факултет је у свим јавним расправама о уставима и о амандманима на уставе Југославије и СР Србије дао велики допринос у критичком преиспитивању и регулисању кључних питања нашег правног система и државне организације. Током протекле две године, на пример, на Правном факултету су одржане значајне расправе о амандманима на устав Србије и Југославије. Те расправе су допринеле новој афирмацији Факултета као институције, али и већине учесника у расправама као ангажованих носилаца нових стремљења у нашем друштву и његовој државној организацији.

Правни факултет у Београду, међутим, већ скоро две пуне деценије носи тешко бреме које притиска Факултет и његове наставнике и сараднике. Реч је о својеврсној хипотеци из времена 1971—1973. године, када су се одиграли драматични догађаји везани за стручни састанак Секције Удружења универзитетских наставника и других научних радника, поводом Нацрта уставних амандмана из 1971. године. Дискусија је вођена у време и у оквиру прокламоване јавне расправе, у присуству унапред позваних представника низа државних органа, јавних служби и друштвених организација. У тој академској расправи у којој је учествовало 28 наставника и сарадника, неколико излагања је било оцењено као политички спорно. Врховни суд СР Србије донео је решење којим је изречена трајна забрана растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду" у којем су објављени сви прилози из расправе. Потом је уследила друштвена и политичка пресија, која се завршила удаљавањем једног броја наставника из наставе односно са Факултета. Наиме, у периоду од 1972. до 1975. године осам наставника Факултета је удаљено из наставе, а потом су њих петорица искључени са Факултета односно принуђени да оду у пензију. Најтеже последице претрпео је проф. др Михаило Ђурић, који је кривично осуђен због своје јавне дискусије о нацрту уставних амандмана из 1971. и упућен на издржавање казне затвора од девет месеци, коју је у потпуности издржао.

Не улазећи у политичку оцену свих последица те расправе вођене у уском кругу стручњака и без присуства шире јавности, Факултет као институција и сви наставници и сарадници доживели су те последице као жестоку реакцију друштва неспремног за отворени, демократски дијалог и слободну академску дискусију. Јер, основна је претпоставка сваке академске дискусије слобода изрицања сопственог мишљења, без обзира на то да ли је оно правилно или погрешно, прихватљиво или неприхватљиво. Била су то друга времена и у њима су владала другачија правила за вођење стручних и научних расправа. Критичко претресање теоријских схватања и њихово кориговање није остваривано у академској средини у кругу стручњака, пред судом науке, већ пред кривично-судским већем, у судској дворани и на партијским конференцијама. Пребачене на терен дискусија у Савезу комуниста и позивајући се на принцип демократског централизма — научне расправе су нередко завршаване политичком осудом коју су пратиле све добро познате форме удаљавања из наставе и са Факултета. То је било време када је Правни факултет неосновано етикетиран и дискредитован, време непојмљивих притисака којима се атаковало на аутономију и интегритет Факултета, што је створило неповољне констелације односа и различита понашања на самом Факултету. На тај начин на Факултету је у то време завладала атмосфера пропона и страха, атмосфера која је довела до тога да је тада Правни факултет дао (а не само поднео) највише жртава, по чему је јединствен на Београдском универзитету.

Иако је од тада прошло више од 17 година, Факултет није био у могућности да стручној и научној јавности саопшти да се са таквим развојем догађаја није могао да сложи и да је друштвена и политичка

пресија била непримерена. Спремност да се реално и са одговарајуће историјске дистанце још једном о свему отворено и демократски проговори на Факултету и бар делимично отклоне тешке последице поменуте пресије, од виталног је значаја за даљи развој односа на Факултету и за његову афирмацију као врхунске научне и образовне институције. С тим у вези Факултет је поднео 29. јуна 1989. године Окружном суду у Београду предлог за понављање поступка и укидање решења о трајној забрани растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду" бр. 3/1971. Каснији друштвени развој учинио је очигледним да су неке дискусије, својевремено оцењиване као неприхватљиве, биле научно утемељене и политички далековиде.

Данас када је најзад сазрела свест о потреби темељног преиспитивања свих тих догађаја и отклањању њихових последица, могуће је јасније уочити оно што је у њима од ширег принципијелног значаја за разумевање судбине интелектуалаца и свих оних који имају храбрости да у борби за истину виде највиши израз људског достојанства и, као најважније, за враћање аутономије и интегритета Факултета. Отуда се догађаји на Правном факултету из прве половине седамдесетих година морају посматрати као беочуг у ланцу сличних голгота кроз које су на нашем тлу пролазили и пролазе интелектуалци, борећи се за свој социјални ангажман и доприносећи развоју научне мисли, српског и југословенског друштва.

Зато је Наставно-научно веће Правног факултета у Београду донело одлуку о враћању у наставу наставника одстрањених са Факултета седамдесетих година и тиме манифестовало дубоку људску и професионалну потребу свих радника Факултета да се појединцима, члановима колектива, према којима су учињене неправде, пружи морална и научна сатисфакција. Мада овај чин долази прекасно да би зацелио ожиљке у животу Факултета, он ипак има много шири друштвени значај. Тај чин у нашем времену доминације политичке моћи буди веру да нису порушени сви мостови који нас везују са великим цивилизацијским токовима слободе мишљења, аутономије универзитета и интелектуалног научног рада.

Београд, 6. XI 1989. године

Наставно-научно веће Правног факултета у Београду

ИЗБОРИ И ПЕНЗИОНИСАЊА НАСТАВНИКА И САРАДНИКА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ У 1989. ГОДИНИ

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на својој VIII седници од 6. марта 1989. године на предлог Наставно-научног већа Факултета изабрао је:

мр Оливеру Вучић, асистента, поново у звање асистента за предмет Уставно право.

Савет Правног факултета у Београду у проширеном саставу на својој XI седници од 30. јуна 1989. године на предлог Наставно-научног већа Факултета изабрао је:

др Златију Букић-Вељовић, ванредног професора, поново у звање ванредног професора за предмет Уставно право.

др Емилију Вукадин, доцента, поново у звање доцента за предмет Економска политика Југославије.

Савет Правног факултета у Београду у проширеном саставу на својој XII седници од 8. новембра 1989. године на предлог Наставно-научног већа Факултета изабрао је:

мр Милана Пауновића, дипломираног правника, за асистента за предмет Међународно јавно право.

Слободана Панова, дипломираног правника, за асистента-приправника за предмет Породично право са основама социологије породице.

Наставници Правног факултета који су отишли у пензију 1. октобра 1989. године:

др Иван Максимовић, редовни професор,

др Владимир Јовановић, редовни професор.

припремио *Миљко Ваљаревић*

ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ У 1989. ГОДИНИ

Станка Стјепановић, судија Окружног суда у Славонској Пожеги: „Системи деобе имовине брачних другова" — одбранила 9. марта 1989. године.

Радмила Васић, асистент на Правном факултету у Београду: „Правна обавезност обичаја" — одбранила 26. маја 1989. године.

Фикрет Карчић, предавач на Исламском технолошком факултету у Сарајеву, „Покрет за реформу шеријатског права и његов одјек у Југославији у првој половини XX века" — одбранио 30. јуна 1989. године.

Јездимир Митровић, судија у Врховном привредном суду Србије у Београду: „Ауторска дела створена на основу постојећих дела и њихова правна заштита по југословенском праву" — одбранио 1. јула 1989. године.

Душко Томић, руководилац службе информисања у РО „Агроунија" у Инђији: „Правно-социолошки аспекти југословенства данас" — одбранио 5. јула 1989. године.

Зорица Радовић, истраживач-сарадник у Институту за упоредно право у Београду: „Нормативна делатност извршне власти" — одбранила 10. јуна 1989. године.

Станислав Танасковић, директор дрвно-индустријског комбината, „Сима Сарага" у Чачку: „Концептуалне норме и организационо-економски проблеми мале привреде у оквиру самоуправног привредног система Југославије" — одбранио 2. новембра 1989. године.

Никола Гвоздић, виши стручни саветник у Републичком секретаријату за финансије СР Хрватске у Загребу: „Економски и финансијски значај утврђивања дохотка индивидуалних пољопривредних произвођача" — одбранио 10. новембра 1989. године.

припремила *Гордана Мрђеновић*

ОДБРАЊЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ У 1989. ГОДИНИ

Звездана Стакић, правник ЗОИЛ „Дунав" у Београду: „Правни проблеми спасавања на мору са аспекта међународног и унутрашњег права" — одбранила 18. јануара 1989. године.

Дијана Марковић-Бајаловић, истраживач у Институту за упоредно право у Београду: „Бонд као средство обезбеђења у англосаксонском и међународном привредном праву" — одбранила 19. јануара 1989. године.

Милош Иванић, правник у Савезном секретаријату за народну одбрану: „Контрола (надзор) правних аката војних органа" — одбранио 20. јануара 1989. године.

Љубиша Илић, помоћник директора РО „Рембас-застава" у Ресавици: „Марксова критика Хегелове идеје државе" — одбранио 3. марта 1989. године.

Борђије Блажић, секретар Секретаријата за управно-правне послове и опште послове СО Даниловград: „Остваривање права на стан у удруженом раду" — одбранио 10. марта 1989. године.

Зоран Вучинић, правник у Савезном секретаријату за унутрашње послове, Београд: „Међународно-правна заштита детета у оружаним сукобима" — одбранио 17. марта 1989. године.

Коста Сандић, правник: „Мере безбедности обавезног лечења алкохоличара и наркомана" — одбранио 23. марта 1989. године.

Мина Миловановић, стручни сарадник у Окружном привредном суду у Београду: „Породица и малолетничка делинквенција" — одбранила 28. марта 1989. године.

Јелена Јауковић, асистент на Правном факултету у Титограду: „Пенолошки третман алкохоличара" — одбранила 29. марта 1989. године.

Емилија Дурутовић, судија Окружног суда у Титограду: „Гаранција за исправно функционисање продате ствари" — одбранила 7. априла 1989. године.

Славољуб Вићић, стручни сарадник у Вишој угоститељској школи у Београду: „Удруживање рада и средстава у угоститељству — правни аспект" — одбранио 12. априла 1989. године.

Светислав Јарић, адвокат у Вучитрну: „Схватања Слободана Јовановића о основним државно-правним институцијама у историјско-политичким радовима" — одбранио 13. априла 1989. године.

Милисав Чогурић, саветник Републичког секретара за правосуђе и управу у Београду: „Систем органа управе за народну одбрану" — одбранио 5. маја 1989. године.

Владимир Поповић, секретар Пословодног одбора Заједнице ЈЖ у Београду: „Међународноправни положај југословенских железница" — одбранио 15. маја 1989. године.

Татјана Кандић, стручни сарадник у Општинском суду у Чачку: „Смисао и значај запошљавања приправника у систему запошљавања СФРЈ" — одбранио 23. маја 1989. године.

Петко Секулић, правник СОУР „Агровојводина" Београд: „Одговорност превозиоца за закашњење у превозу у предаји ствари" — одбранио 2. јуна 1989. године.

Никола Китаровић, асистент на Вишој школи унутрашњих послова у Београду: „Правни аспекти примене компјутера у откривању кривичних дела" — одбранио 8. јуна 1989. године.

Вукашин Ивановић, предавач на Вишој школи унутрашњих послова у Београду: „Улога МОС-а у спречавању и сузбијању криминалитета" — одбранио 29. јуна 1989. године.

Хасан Абас, правник-стипендиста Републике Ирак: „Миграциона кретања у земљама арапског залива" — одбранио 29. јуна 1989. године.

Чедомир Богићевић, судија у Основном суду удруженог рада у Титограду: „Утицај санкција на радне односе и статус радника" — одбранио 30. јуна 1989. године.

Зоран Гудовић, професор Марксизма и социјалистичког самоуправљања у О. Ц. „17. октобар" Гроцка: „Социјална и антрополошка условљеност насиља као друштвено-патолошке појаве" — одбранио 30. јуна 1989. године.

Хајрија Мујовић, истраживач у Институту друштвених наука у Београду: „Правна дејства предуговора" — одбранила 3. јула 1989. године.

Хрвоје Качер, асистент на Правном факултету у Сплиту: „Уговор о замени стана" — одбранио 5. јула 1989. године.

Вања Билић, судија Општинског суда у Сплиту: „Промене вредности новца и уговор" — одбранио 6. јула 1989. године.

Вучеља Бајић, секретар Друштвеног предузећа „Београд" — производња кока-кола и других безалкохолних пића: „Одговорност за физичке мане предмета код уговора о извођењу инвестиционих радова" — одбранио 21. септембра 1989. године.

Гордан Ранитовић, уредник у Редакцији „Танјуг" за Србију у Београду: „Привредни систем НСР Албаније" — одбранио 25. септембра 1989. године.

Вељко Дрљевић, службеник у Савезном секретаријату иностраних послова: „Системске претпоставке унапређења заједничких улагања домаћих и страних средстава у југословенској привреди" — одбранио 2. октобра 1989. године.

Драган Илић, референт у Заједници заједничких послова СОУР „Гоша" — Смедеревска Паланка: „Клаузула највећег повлашћења у међународним уговорима Југославије после II светског рата" — одбранио 19. октобра 1989. године.

Радомир Гојовић, судија Војног суда у Сарајеву: „Кривично дело напада на војно лице у вршењу службе" — одбранио 2. новембра 1989. године.

Драган Васиљевић, асистент на Вишој школи унутрашњих послова у Београду: „Општинска управа у Социјалистичкој Републици Србији" — одбранио 7. новембра 1989. године.

Наташа Ранитовић, саветник за маркетинг ПЗ Задругарства Југославије у Београду: „Кофинансирање у теорији и пракси — могућности кофинансирања са интерамеричком банком за развој" — одбранила 21. новембра 1989. године.

Душан Давидовић, уредник истраживања у Истраживачком центру при Омладинској организацији Југославије: „Социолошки аспекти друштвеног положаја и перспектива младих југословенских миграната у друштвима пријема" — одбранио 24. новембра 1989. године.

Небојша Кујовић, самостални саветник у Савезном заводу за статистику: „Институционални аспект обрачуна макроекономских агрегата" — одбранио 25. децембра 1989. године.

Стефан Тодоровић, председник Основног суда у Завидовићима: „Поступак одређивања издржавања по породичном законодавству СФРЈ" — одбранио 26. децембра 1989. године.

Славољуб Вукићевић, друштвени правобранилац самоуправљања Општине Савски венац у Београду: „Заштита друштвене својине у Југославији" (правна природа и карактеристике) — одбранио 27. децембра 1989. године.

припремила *Гордана Мрђеновић*

РАД ОПШТЕГ СЕМИНАРА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ У ШКОЛСКОЈ 1987/1988. ГОДИНИ

Успешно започета и развијана делатност Општег семинара настављена је и у петој години његовог постојања. На тај начин је још једном потврђено од колико је значаја ова научно-наставна институција за сложен и разноврстан академски рад на Факултету.

Оваквом месту и значају Општег семинара примерена је и активност његове управе, у саставу: професор др Стеван Врачар, управник; професор др Данило Баста, заменик управника; асистент др Драган Митровић, секретар; професор др Загорка Јекић и доцент др Владимир Водинелић, чланови управе. Као и у претходним годинама, и у овој школској години управа програмира рад Семинара, иницира нове научне подухвате, ангажује угледне предаваче, обавештава и анимира факултетоку јавност и непосредно организује рад Општег семинара. Да би успешно остварила поменуте задатке, управа на својим редовним састанцима утврђује непосредан програм рада Семинара, претреса и решава различита текућа питања. У том смислу, почетком сваке школске године обраћа се молбом свим заинтересованим наставницима да благовремено обавесте управу о теми и времену у коме би одржали своје предавање на једном од састанака Општег семинара. Исто тако, управа се обраћа молбом за сарадњу и угледним наставницима са других факултета, као и научним институцијама и сличним организацијама. Овакав начин рада омогућио је да се делатност Семинара одвија континуирано, као и да се са њом упознају научници и правници ван Факултета.

У школској 1987—1988. години одржано је осам састанака Општег семинара. На састанцима је двадесетак угледних професора и наставника Факултета, заједно или појединачно, саопштило најновије резултате својих истраживања. Последњи састанак Семинара у овој школској години посвећен је животу и делу преминулог професора Николе Стјепановића. Састанцима Општег семинара је председавао и руководио проф. др Стеван Врачар. Организационе и техничке послове, према закључцима управе, обављао је секретар, др Драган Митровић.

Тема првог састанка одржаног 12. новембра 1987. године била је „Преиспитивање концепта диктатуре пролетаријата". Уводно излагање је одржао проф. др Зоран Видаковић. Том приликом је указао на различита значења која се у политичкој и правној теорији државе придају овом појму. Истакнуто је да је у теорији и пракси држава диктатуре пролетаријата, захваљујући идеолошком монополу догматског марксизма, идентификована са државом-партијом, као и да концепција о владавини радничке класе, о чему говори Антонио Грамши, захтева моралну и интелектуалну реформу друштва. Посебно је било речи о актуелности преиспитивања постојећег концепта диктатуре пролетаријата са становишта друштвено-историјског искуства и теорије, којег нема, у крајњој линији, без преиспитивања Марксовог концепта и реконструкције Марксовог аутентичног схватања. У другачијој „социјалној композицији", концепт диктатуре, тј. владавине радничке класе укида самог себе.

На другом састанку, 19. новембра 1987, предавање на тему: „Кибернетика и политички систем" одржао је проф. др Радослав Стојановић. Професор Стојановић је у свом излагању прво говорио о појму кибернетике, о новим технологијама и о принципима кибернетске организације, а затим је анализирао југословенски модел државне и друштвене организације у светлу наведених кибернетских принципа. Посебна пажња у излагању и разговору који је након излагања уследио посвећена је опасностима које из примене нових информатичких технологија могу да се појаве у савременим друштвеним системима. Истакнуто је да су досадашњи „системи организовања људи превазиђени", као и да промене које се на том плану већ данас дешавају треба да прате друге друштвене промене, као, на пример, развој алтернативних покрета, формирање другачијих облика управљања као одговор изазовима „тоталитаризма опремљеног новим технологијама", развијање новог демократског поступка и слично.

Тема трећег састанка, одржаног 26. новембра 1987. године била је „Психологија саобраћајних незгода". Уводно излагање је одржао проф. др Михајло Аћимовић. Том приликом је посебно било речи о појму саобраћаја, видовима понашања у саобраћају, одређивању и разврставању саобраћајних незгода, као и о узроцима који доводе до саобраћајних незгода. Као посебно важан узрок честих саобраћајних незгода означен је умор возача, узимање алкохола, лекова или опојних средстава који умањују способност за вожњу или доводе до привремене промене личности возача. У том смислу, посебно је препоручено младим возачима да у таквим приликама не управљају возилом, а када то и чине, у нормалним ситуацијама, да возе „суздржано и дефанзивно".

Четврти састанак, одржан 10. децембра 1987. године, посвећен је излагању асистента др Зорана Томића, на тему: „Појам управне радње у југословенској правној теорији". Том приликом је одређен појам управних радњи, указано је на њихове особине, као и на проблеме који постоје у правној теорији око одређивања овог појма. Управне радње су одређене као посебна врста материјалних правних радњи које су везане за управне акте. То су, такође, званичне, службене радње које право предвиђа као саставни део процеса примене права. У том смислу, управне радње носе печат политичке власти. Оне се предузимају само према конкретним лицима и у конкретним животним ситуацијама.

Пети састанак, 24. децембра 1987, посвећен је праву и новим технологијама. Уводно излагање је одржао проф. др Драгољуб Кавран. У излагању је осветљено више занимљивих проблема — на пример, шта праву доноси увођење нових технологија; на који начин право постаје

општи покретач друштвених кретања, а у којим се случајевима јавља као кочница друштвеног развоја; шта у праву треба мењати да би се предупредиле или отклониле штетне последице до којих може да дође увођењем нових технологија. Посебна је пажња у излагању посвећена операционализовању у праву, и то у светлу својине, личних права грађана и њихове заштите, патентних права, тзв. компјутерског криминала и заштите података. Изнет је и занимљив податак да је компјутерском анализом и поређењем правних прописа установљено да је 14% важећих прописа у нашем праву неуставно или незаконито. С тим у вези је указано и на мере које треба предузети како би се наше право приближило светским процесима који се одвијају на овом плану.

Шести састанак, 10. марта 1988. године, посвећен је разговору о књизи проф. др Андрије Гамса *Својина*. Уводну реч за разговор дали су професори Правног факултета др Обрад Станојевић, др Мирољуб Лабус и др Александар Ивић, док је уместо службено одсутног професора Радомира Ђуровића део из његове рецензије прочитао проф. др Дејан Поповић. На крају је о књизи говорио и сам аутор, проф. др Андрија Гамс. Том приликом су осветљени живот и научни допринос професора Гамса, као и проблеми са којима се суочење оваки истински истраживач на терену својине. Исто тако, истакнуто је да похвале упућене професору Гамсу нису нимало претеране, као и да разговор и идеје које су том приликом изложене представљају значајан подстицај за будуће размишљање о својини. Због великог интересовања, овај састанак Општег семинара је одржан у Амфитеатру II Правног факултета.

Седми састанак, 24. марта 1988. године, имао је за тему: „Информатичка технологија и право приватности". Уводно излагање је одржао доц. др Стеван Лилић, који се, указујући на сложеност као основно обележје савременог света, обрадио проблеме развоја информатичких технологија као и проблеме који се појавом ових технологија појављују у праву (начин законодавног регулисања нових технологија, заштита слобода и права грађана уз истовремену заштиту јавног интереса, потреба да се преиспитају постојеће правне концепције). У излагању је посебна пажња посвећена заштити права приватности, као и заштити и безбедности података у компјутеризованим информационим системима. Овај проблем је сложен не само због тешкоћа око правног одређивања појма „приватности", већ и због тешкоћа које настају услед противуречности које постоје у свим савременим правним системима.

Осми састанак, 7. априла 1988. године, посвећен је животу и делу проф. др Николе Стјепановића. За разговор о лику и научном доприносу преминулог професора Правног факултета Николе Стјепановића уводну реч су дали наставници Правног факултета проф. др Драгољуб Кавран, доц. др Стеван Лилић и асистент др Зоран Томић. У пригодној речи о животном путу професора Стјепановића је говорио професор Драгољуб Кавран, који је посебно осветлио наставно-педагошки и организациони рад професора Стјепановића, његово схватање организације управе, као и бројне међународне активности професора Стјепановића. Посебно је запажен рад и научни допринос професора Стјепановића на изради Нацрта закона о општим управним споровима (1951) и на изради Нацрта закона о управном поступку (1955/1956). Излагање доц. др Стевана Лилића осветлило је допринос професора Стјепановића модерном одређивању односа између управе и грађана, као и његово залагање за правно афирмисање појединца као грађана и увођење правне државе, о чему сведоче Закон о управном поступку и Закон о управним споровима. О „Управној контроли управе" и доприносу професора Стјепановића говорио је асистент др Зоран Томић. Овом састанку Општег семинара присуствовали су, поред професора Правног факултета, рођаци, пријатељи, познаваоци и поштоваоци дела покојног професора Николе Стјепановића.

Сви састанци општег семинара су били добро посећени (просечно између тридесет пет и четрдесет посетилаца). На њима се живо и на непосредан начин разговарало о различитим савременим проблемима правне науке. Састанци су, иначе, тако конципирани да уводно излагање предавача траје око шездесет минута, а разговор око двадесет ми-

нута. На састанцима с у саопштавани најновији и најважнији резултати из различитих правних области, при чему је посебна пажња посвећивана подстицању и развијању научне радозналости код најмлађих правничких нараштаја. На тај начин, Семинар је потврдио да представља место на коме се изворно могу изнети и чути најновији правни проблеми, као и осетити преокупације научних посленика различитог интересовања.

др Драган М. Митровић

ОБЕЛЕЖЕНА ДВЕСТОТА ГОДИШЊИЦА ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Двестоту годишњицу француске револуције Правни Факултет у Београду обележио је са два пригодна скупа: свечаном академијом 17. октобра, и научним скупом 18. октобра 1989.

Свечану академију је отворио декан, проф. др Мирослав Петровић. Пошто је поздравио госте, међу којима су били француски амбасадор и културни аташе са супругама, декан је дао реч професору Лео Амону. Захваливши се на указаној почасти, проф. Амон је говорио о традиционалном пријатељству између Срба и Француза, посебно поменувши први светски рат; указао је на универзалност француске *Декларације* од 1789, осврнувши се на савремене реформе у социјализму. Проф. др Павле Николић је говорио о *Декларацији* као једном акту цивилизације, а академик Радомир Лукић о економским и политичким револуцијама. Проф. др Обрад Станојевић, је истакао чињеницу да је француској револуцији претходила идејна револуција, што показује да није тачно да реч не може наудити држави. По њему, француска револуција је најтипичнија револуција, укључујући и принцип „једења властите деце".

Свечана реч са катедре, потом, уступила је место свечаној речи испред катедре. Изашао је хор сениора „Бранко Крсмановић", и чувеном „петицом" Правног факултета заорила се знаменита „Марсељеза". За њом је уследило „Тамо далеко", „Креће се лађа Француска", Маделон"... Било је то, да употребимо синтагму прошлог века, „трогателно позорје" и за госте Французе и за Србе међу којима је било доста француских Ђака. Свечаност је увеличао и Стево Житон, васцелим телом изговоривши део из комада *Дантонова смрт*. Био је то Робеспјеров монолог о деци револуције која се жене маркизама и теже за луксузом, и о томе да ће терор бити оружје револуције.

Научном скупу са темом *Француска револуција и модерна правна цивилизација* поднето је десет реферата. Р. Лукић је говорио о континуитету француске револуције и њеним трајним тековинама израженим како у мисаоном, тако и у политичко-организационом смислу у каснијим револуционарним збивањима. Нарочито је било интересантно запажање о истоветним својствима самог револуционарног чина двеју великих револуција — француске и октобарске, које су биле различите по својим циљевима и садржини а веома блиске по начину и организацији. Л. Амон је, пошавши од универзализма *Декларације о правима човека и грађанина* анализирао њен светскоисторијски домашај. С. Врачар је међу тековинама француске револуције истакао првенствено модерну демократију која се темељи на грађанину, народу и јавности, са свим друштвеним предусловима и организационим претпоставкама. Д. Баста је настојао да покаже да је настанак модерне правне филозофије (на челу са Кантом, Фихтеом и Хегелом) неодвојив од повесног збивања француске револуције. Принцип слободе ове револуције, уздигнут до свеопштег права, преузела је модерна филозофија учинивши га својим темељем и својом материјом.

По П. Николићу, најблиставије идеје Лока ,Монтескијеа и Русоа, као и других великана филозофске мисли с краја XVII и у XVIII веку, посредством *Декларације права човека и грађанина* нашле су свој пут у живот, не само ондашњег времена. *Декларација* својим начелима

од универзалног значаја, иако донета у једној земљи и једном времену, била је окренута свету и будућности. В. Становчић је, анализирајући односе америчке и француске декларације о правима и слободама, указао на значај ове прве, поменувши Џеферсона као персоналну везу. О. Станковић је пошао од извора Code Civil-a истичући правне и историјске околности које су овом законику обезбедиле дуговечност. М. Тодоровић је изложила како је Контова социологија настала као конзервативна реакција на друштвени и духовни израз француске револуције, повезавши је са трајном дилемом о социологији „доретка" или социологији „напретка". М. Павловић је пратио одјеке француске револуције у Србији од првог устанка преко Сретењског устава, покрета 1848, Светоандрејске скупштине, до Устава од 1869. Д. Поповић је посветио пажњу Сен-Симоновом спису од 1814. у коме се изјашњава за парламентарни систем, као најбољи облик организације власти. Поред референата, у раду научног скупа су учествовали С. Поповић, З. Букић-Вељовић, В. Јовановић и О. Поповић.

М. Павловић

ЈОВАН БОРЂЕВИЋ (1908—1989)

Дана 9. децембра 1989. године угасио се живот академика Јована Борђевића, једног од најеминентнијих представника Правног факултета у Београду у читавом послератном периоду. Доносимо опроштајне речи са комеморације одржане на Правном факултету у Београду 11. децембра, као и са сахране истог дана на Новом гробљу у Београду.

Реч академика Радомира Лукића

Са жаљењем и поштовањем опраштам се у име Српске академије наука и уметности од њеног истакнутог члана проф. Јована Борђевића, који је за дописног члана Академије изабран 1959, а за редовног 1961. и који је предано радио на проучавању правних и политичких наука у њој, чиме је знатно допринео да она развије свој рад у овим значајним областима.

Дело академика Борђевића је довољно и широко познато не само у нашој земљи него и у свету. Изузетан познавалац нашег уставног и политичког система, он је много учинио да се с њим упозна и иностранa јавност, чиме су појачани и углед и утицај Југославије. Углед који је он имао у међународој јавности најбоље потврђује чињеница да је у организовању Међународног удружења за уставно право играо једну од водећих улога и постао први председник тог значајног удружења.

Изузетно плодан научни радник, проф. Борђевић је не мање значајан и као главни редактор наших устава. Насупрот крутом догматском совјетском уставу, наши устави, посебно после увођења самоуправљања, уносе значајне новине у социјалистичко уставно право, захваљујући у великој мери и њему. Он је имао значајан удео у њиховом не само техничко правном уобличавању него и у неким суштинским одредбама којима су се уводиле нове значајне правне установе у тежњи да се створи чврст систем самоуправног демократског социјализма, уставности и законитости. Треба посебно истаћи његов успешан напор да се у устав унесе низ демократских права и слобода човека и народа. Нарочито је у том погледу био значајан његов утицај на увођење управног и особито уставног судства, као врхунца уставне и правне државе. У уобличењу праксе уставног судства много је урадио и као судија Уставног суда Југославије и председник Уставног суда Србије. Значајан утицај на изградњу правног система извршио је и као дугогодишњи секретар за законодавство Југославије.

Уз све те значајне дужности Ј. Борђевић је остао професор Уставног права и Политичког система на Правном факултету. Био је један од истакнутих предавача, човек који је око себе окупљао знатан број младих стручњака, које је подстицао на рад и који су код њега у великом броју докторирали, стварајући тако значајан научни подмладак.

Значајна је и његова делатност у Удружењу правника Југославије и Србије, чиме је подстакнут рад великог броја правника и повећан њихов интерес за унапређење њихове стручне спреме. Унапређењу наше правне науке и праксе Ј. Борђевић је знатно допринео и обнављањем „Архива за правне и друштвене науке" још 1945. на чијем је челу остао све до своје смрти. Око часописа је окупио знатан број сарадника и учинио га једним од водећих часописа правних и друштвених наука у

земљи. Предано је и неуморно радио и на покретању и уређивању издања научних дела из области јавног права и политикологије, чиме је подстицао рад многих младих научника из ових области.

Сејач нових идеја у широкој области правних и друштвених наука, Ј. Борђевић је много учинио и на унапређењу наставе на Правном факултету, особито на последипломским студијама. Увек осетљив на нова кретања у друштву и науци, он је уводио нове наставне дисциплине и ширио видике науци и настави упоредо с развојем наука и законодавства у свету и у нас.

Поред свег тог рада, проф. Борђевић, пун неисцрпне енергије, остаје неуморан писац бројних дела и студија све до последњих дана живота. Његови списи се одликују изазовним новим идејама, покретањем нових питања и њиховом недогматском обрадом, чиме је подстицана слобода и смела нова мисао. Његова неуморна снага све до последњих дана нас је увек изненађивала новим и новим књигама и расправама. Велика заоставштина његових списа тек чека достојне стручњаке да је проуче и истакну њене вредности. У низу његових радова из области права и политикологије, као и других суседних области, особито се истичу два дела: *Уставно право* у бројним издањима, увек знатно измењеним и *Политички систем*, дело у које је унео највише новина у ову, у нас до њега, скоро непостојећу научну дисциплину.

Главна одлика рада Ј. Борђевића је обрада уставног права на широкој основи социологије и политикологије, што је и једини начин обраде ове области права, тако тесно везане за развој државе и друштва и тако промењиве услед сталног друштвеног развоја.

Смрћу академика професора Ј. Борђевића губимо изузетно плодног писца оригиналних и изазовних идеја, значајног уставотворца и законодавца, творца низа нових правних установа самоуправног социјалистичког права, великог професора права и педагога који је одгајио знатан број нових радника на пољу права и политикологије, покретача издавачке делатности и неуморног радника на упознавању иностранства с нашим новим правом.

Реч проф. Павла Николића

Прекјуче, у предвечерје, отишао је од нас заувек наш драги професор Јован Борђевић.

Ипак, својом људскошћу и пријатељством према нама он ће остати у нашој средини и међу нама док и ми живимо, а својим свеукупним делом он ће живети и са генерацијама које долазе.

Као што је био наш учитељ, он ће преко својих књига и идеја бити учитељ и будућим генерацијама у временима која долазе, а не само оним сутрашњим. Као што је био творац драгоцених постулата и идеја у развоју науке до данас, он ће својим научним делом бити основ и даљег развоја наше науке. Као што је био идејни, а најчешће и стварни креатор великих замисли у југословенским уставима и у уставном систему уопште, он ће бити и остати полазиште у откривању нових замисли, полазиште у трагању за бољим системом, системом окренутим човеку и са циљем да њему служи, системом који ће бити не само демократски, већ и хуманији. То је била његова животна преокупација и она је живела са њим и у њему до последњег дана.

Академик Јован Борђевић је рођен 1908. године. После завршених студија на Правном факултету у Београду са успехом је стекао докторат правних наука у Паризу 1933. године. Вративши се у Београд, био је 1936. године изабран за доцента на Правном факултету и тако започео бриљантну универзитетску, и не само универзитетску каријеру.

Већ су први његови кораци као педагога и као уставно-правног писца показали да је београдски Правни факултет у њему добио сјајног настављача сјајне традиције у домену уставног права на овом Факултету. Временом је постао и остао најистакнутији зналац уставног права у Југославији, као што је у овој области досегао и врхове светске науке уставног права.

Његов допринос науци уставног права је непроцењив. Он сам је писао: „Уставно право није оно што је написано у уставу и закону, већ оно што људи осећају у односу на свој положај, права и одговорности и оно што се остварује". Својом речи која је стала записана у више стотина његових књига, студија, расправа, чланака и других радова, професор Борђевић је огромно допринео да се та и таква осећања код људи стварају и да постоје. Он је то и могао да постигне јер је знао (и говорио) да наука уставног права има значај за теорију демократије, као што је знао (и говорио) да наука уставног права не сме да буде индоктринација духова. Он се није никад мирио с апологетиком у уставном праву. Обрнуто, научна критичка анализа је била његово средство понирања у дубине теорије уставног права и средство обраде постојећег уставног система. Као што је био присталица залагања да се принципима и институцијама уставног система створе прикладни услови за практично остварење, тако је био и поборник налажења начина и путева да се ти принципи и институције усавршавају и замењују бољим и демократскијим. Колико му је догматизам био стран, толико му је отвореност за нове идеје и компаративна искуства била блиска.

Професор Борђевић је уложио своје стваралачке напоре и у друге научни области а посебно у сфери политичких наука и технологије. У ствари, он је зачетник истинске политиколошке мисли у Југославији и један од покретача социолошке мисли и оснивача социологије у нашој земљи. Београдска политичко-правна школа са угледом и утицајем који има — практично је дело професора Борђевића.

Иза професора Борђевића остају пионирска и капитална дела у сфери политичких наука. Средиште његових истраживања и размишљања је био политички систем. Он је писао: „У теоријском смислу, а посебно у социјализму, политички систем не само што није сопствени циљ ни финализам социјализма, већ је у крајњој линији подређен њему, односно човеку". У поднаслову његовог капиталног дела *Политички систем* пише: „Прилог науци о човеку и самоуправљању". Тиме је означен и прави, суштински циљ његовог истраживања и размишљања.

У међународној универзитетској и научној јавности професор Борђевић је оставио неизбрисив траг. У свету су познати и признати име и дело академика Борђевића. Он је био радо виђен гост на многим светски познатим универзитетима широм света, где је проносио своју и југословенску научну мисао. Био је професор по позиву на Универзитету Париз I, Panthéon — Sorbonne, на Универзитету Санта Клара и многим другим. Неки од њих, као, нпр., Универзитет у Стразбуру, доделили су му титулу doctor honoris causa, као што су га и неке академије наука, поред Српске академије наука и уметности, примиле у своје редове. Тако је у домену науке постао „грађанин света".

То му је и омогућило да буде оснивач и први председник, а касније и први почасни председник Међународног удружења за уставно право, као што је био један од оснивача и дугогодишњи члан Извршног одбора и потпредседник Међународног удружења за политичке науке.

Удаљен са Универзитета у време нацистичке окупације и сарадник народноослободилачког покрета у време рата, по ослобођењу земље професор Борђевић с ентузијазмом човека који верује у више циљеве приступа обнови Београдског универзитета и постављању новог система власти на уставне основе. Слику његове свестране активности у овој сфери тада и касније, негде до Устава од 1974, употпуњују подаци о његовом стваралачком деловању у својству помоћника министра за конституанту у време стварања првог југословенског Устава, секретара Савезног савета за законодавство, председника Правног савета, судије Уставног суда Југославије, председника Уставног суда Србије, итд.

Велико је дело професора Борђевића. Награда АВНОЈ-а, одликовања и многобројна признања су само мала пажња којом му је друштво (и сви ми заједно) узвратило за оно што је он дао друштву (и свима нама). Он то није ни очекивао, јер иза тог великог дела је стајао човек који је волео друштво и људе. Поред свог огромног научног знања, он је људима увек пружао руку пријатељства и топлу реч.

Ако уопште може бити утешена реч утехе породици, онда је то порука да небројени поштоваоци дела и личности Јована Борђевића широм Југославије, али и даљем света, а посебно генерације које је он школовао, његови сарадници и Правни факултет у целини чији је професор био пола века и декан у два наврата, искрено деле тугу са породицом, као што ће сви они са дубоким пијететом чувати успомену на њега.

Реч проф. Златије Букић-Вељовић

Имам најтужнију дужност да се у име бројних генерација које су имале срећу да буду ученици, сарадници и пријатељи професора Борђевића, опростим од великог учитеља, чији је неумитни одлазак болно одјекнуо широм наше земље, као и у целом свету у коме су дубоко урезани трагови његовог дела. Тешко је наћи праве речи којима би се исказала осећања свих оних којима је професор Борђевић несебично помагао на путу њиховог, стручног и научног стасавања и сазревања.

Научник дубоког ума, широке правничке и опште културе, визионар, хуманиста у целокупном свом делу и бићу, академик Борђевић је деценијама свог живота и рада велики део своје неисцрпне снаге посвећивао и педагошком раду са студентима и млађим научним радницима. Свима онима који су настојали да досегну до научних истина које им је он наговештавао својим провоцирајућим радовима и усменим излагањима, Професор је био неуморни УЧИТЕЉ и пријатељ.

И као што се у свом целокупном делу руководио ставом Монтескјеа по којем у писању не треба потпуно исцрпсти свој предмет да се ништа не остави читаоцу, већ да је дужност писца да читаоцу помогне да мисли — Професор је у својим предавањима и другим јавним излагањима увек настојао да слушаоце подстакне на сопствена размишљања. Био му је стран сваки догматизам. У њега није било завршених и затворених тема. Није било једнодимензионалних, а још мање једноставних проблема. Зато његова предавања никад нисмо могли схватити као завршена. И последње предавање остало је отворено за „следећи пут", који на жалост, нисмо дочекали. Исто као што су и наши разговори с њим остали отворени за „нови сусрет". Умео је Професор да охрабри своје сараднике. Могао је то јер је био човек најплеменитијег кова. Волео је људе, веровао им је. Презирао је сваку себичност, искључивост и интелектуалну надменост. Његов животни мото био је став чувеног француског есејисте — моралисте Жубера: „Треба настојати да будемо разумни, а не да увек имамо право, да будемо искрени, а не непогрешиви". Свестрана и висока култура и изузетна људска ширина у односу према свима с којима је сарађивао биле су нераздвојне одлике овог стваоца и по много чему непоновљивог човека. То су најбоље осетили бројни правници и политиколози из свих крајева наше земље, и из света којима су врата не само Професоровог кабинета, већ и куће, била увек широм отворена, баш до последњег часа његовог живота. Сви они њему много дугују. Болно доживљавајући овај растанак од свог великог учитеља и пријатеља, они ће чувати његово дело као неисцрпну ризницу и као трајно надахнуће светске и наше науке, и настојати да се боре за очување и даље развијање великих идеја које прожимају ово дело, а у првом реду идеја слободе, хуманизма, правде и демократије која је и за Професора „решена загонетка сваког устава". Ове идеје Професор Борђевић је уградио и у темеље политичко-правне школе коју је он створио.

Хвала нашем великом Професору, учитељу и пријатељу на свему чему нас је научио и на свему што је учинио за друштво, коме би данас био и те како потребан за науку и културу. Остајемо поносни што смо били његови ученици, савременици и пријатељи. Његовој породици нека буду утеха његово велико, трајно дело и светао лик које је оставио и које ће бити инспирација генерацијама које долазе.

Реч судије Уставног суда Србије Драгољуба Босића

Тужна дужност опраштања с академиком, професором и великим ерудитом наше уставне и политичке науке Јованом Борђевићем, употпуњена је поносом због свега онога што се за њега и његово дело може данас рећи.

У овојој богатој биографији, која је одраз борбе напредне мисли у нашој науци да се конституише систем социјалистичке уставности и законитости, проф. др Јован Борђевић је својом научном делатношћу и својим схватањем улоге идеја у деловању институција допринео да се и такве друштвене институције као што је уставно судство успоставе и дају свој допринос заштити уставности и законитости, а тиме и „социјализму по мери човека", у време када свет од социјализма то није много ни очекивао.

Учествујући у конституисању Уставног суда Југославије и Уставног суда Србије 1963. године, професор Јован Борђевић је дао пионирски допринос увођењу а потом и деловању ових институција у правном поретку и политичком систему Југославије.

Са поносом се подсећамо да је као председник Уставног суда Србије од 1971. до 1979. године својим компаративним знањем, дубоком повезаношћу са демократским тековинама светске и југословенске уставно-правне науке доприносио да уставно судство постане поуздани заштитник уставности и законитости. Својим научним и личним ауторитетом значајно је доприносио да ове институције стекну „моћ легитимности" како је сам дефинисао друштвену улогу уставног судства.

Сам је био оно што је тражио од судија Уставног суда: „правник широке културе и професионалног знања, и истовремено човек моралног угледа и подршке у широј јавности. Човек који се поштује, слуша и цени".

Одајући пошту професору др Јовану Борђевићу, угледном и у историји уставног судства изузетно уваженом председнику Уставног суда Србије, подсећамо се да је и 1986. године иако већ болестан, али блиставо бистра ума, помагао да се критички сагледа улога и место ових институција у нашем систему. Тим поводом је изрекао и речи које су његов професионални животни оријентир: „Социјалистичка Југославија не може да живи без уставности и законитости као живо биће без ваздуха".

Све своје креативне способности професор Јован Борђевић је уложио да уставно судство томе дâ свој допринос а сам је остао у историји институције заштите уставности, као незаобилазан лик.

Реч декана Правног факултета у Београду проф. Мирослава Петровића

Правни факултет Универзитета у Београду опраштa се данас од једног свог великана, од дугогодишњег професора, учитеља бројних генерација, научника светског реномеа, члана многих наших и иностраних академија наука.

Сваки опроштај ове врсте тужан и пун сете, прожет је пијететом и изражава бескрајну захвалност.

О томе шта је професор и академик ЈОВАН БОРЂЕВИЋ значио за нашу правну науку, за развој и унапређење политичких и других друштвених наука, знало се, зна се и знаће се. Његова писана реч најбољи је и трајан сведок његових изванредних мисли, његовог луцидног ума и његове изузетне ширине у понирању у суштину и бит савременог друштва и његове државне организације. И изговорене речи драгог професора остају у свести свих оних који су имали срећу да га чују, да га слушају и да од њега уче. Својим бројним радовима, од којих су многи добили највећа друштвена и научна признања, исто као и својом изузетном педагошком активношћу, професор Јован Борђевић створио је себи својеврсни споменик још за живота, постао је корифеј наше правне науке, заправо наших друштвених наука.

У најстаријој правној школи на тлу Србије, у том својеврсном храму правне науке, која ће ускоро прославити 150. годишњицу свог битисања, професор Јован Борђевић провео је више од пет деценија, преносећи стално и несебично своје знање млађима, створио је школу уставног права и дао допринос, немерљив по обиму и садржини, афирмацији Правног факултета Универзитета у Београду и посебно његове Катедре за правно-политичке науке.

Ретки су примери да је један човек, један професор, у тако дугом времену и тако предано уградио себе у једну школу, да је више од половине читавог једног века био њен угледни члан и истовремено представник, као што је то професор Борђевић учинио и био.

Опраштајући се од њега, у име Правног факултета у Београду и у своје лично име, изражавам му искрену људску захвалност, велику захвалност за све оно што је учинио за све нас који себе сматрамо његовим ученицима и Ђацима, а посебно за Факултет који ће увек и са поносом истицати да је академик ЈОВАН БОРЂЕВИЋ био један од његових најеминентнијих професора.

Реч декана Факултета политичких наука проф. Балше Шпадијера

У овим тешким временима по Југославију у коју је дубоко веровао и у чију је изградњу уткао себе, опраштамо се од професора и научника Јована Борђевића. Дуго година смо били заједно. Сваки разговор са њим је чинио саговорника интелектуално богатијим. Имао је велико разумевање за младе, за све оне који ступају у тајне науке, којој је читав свој живот посветио. Из његовог погледа, који је храбрио и зрачио, осећало се да он све разуме и зна.

Наш професор је отишао заувек, али је за њим остало велико дело, на коме ће се учити и васпитавати будуће генерације. Из наших редова је отишао човек и научник снажне воље и ретке интелектуалне снаге.

Његова реч, изговорена или написана била је јасна и бритка. Дубоко је веровао у оно што је писао и радио. Био је један од оснивача и креатора Факултета политичких наука. Спадао је у ред оних мислилаца и теоретичара који је сматрао да наука може да мења свет и да учини људе бољим и хуманијим.

Ми његови ученици, захваљујемо му на свему што је учинио за нас.

Ми, професори и студенти Факултета политичких наука, као таквог увек ћемо га се сећати.

Нека је вечна слава, професору Јовану Борђевићу.

СТОЈАН ЦИГОЈ (1920—1990)

Реч на сахрани проф. Цигоја

Када нас напусте људи од вредности у својој струци, у првим тренуцима нисмо свесни величине губитка, нисмо свесни да их заувек губимо, да иза њих остаје ненадокнадива празнина. Када такви људи поседују и обичне, а за мене праве, људске вредности, као другови и пријатељи, губитак је тежак а навикавање на чињеницу да су нас заувек напустили је спорије и болније.

Професор др Стојан Цигој је поседовао обе наведене особине. Као научни радник досегао је, у својој области, у области грађанског права, сам врх науке. Обдарен вредношћу и педантношћу које красе словеначки народ коме је припадао, Цигој је своје радове из области облигационог права довео до перфекције. Његов Коментар закона о облигационим односима пример је како треба писати коментаре закона. Обрађујући правне институте облигационог права, полазећи од баштине упоредног права, Цигој је стварао дело које ће преживети све примене закона и које неће моћи да мимоиђе иоле озбиљнији посленик у правној науци грађанског права. Ова особина краси и његове бројне друге радове и чланке.

Као човек, Цигој је био скроман, свестан својих вредности, искрени пријатељ који је умео да негује пријатељство и да га одржава. Цигој је поседовао још једну димензију која, у данашњим бурним временима која потресају нашу заједничку домовину Југославију, показује своју вредност у пуном сјају. Био је Словенац али и Југословен, који је неговао односе како са Правним факултетом у Београду тако и са другим факултетима у земљи. Цењен и ван факултетских кругова, био је и сарадник Института за упоредно право, дугогодишњи члан његовог Научног већа. Његова помоћ у овом својству била је драгоцена. Као такав, успешно је представљао југословенску правну науку у иностранству, на разним симпозијумима и сусретима као што су југословенско-француски правнички дани и други.

Опраштајући се од професора др Стојана Цигоја у име Правног факултета у Београду и Института за упоредно право, могу рећи да је његова смрт губитак не само за Правни факултет у Љубљани већ и за све нас на београдском Факултету и у Институту који смо са њим сарађивали и дружили се. Остаје његово дело за касније нараштаје и трајна успомена на колегу и пријатеља који је цео свој живот посветио правној науци и студентима и који ће, као такав, остати узор како се може живети за науку и у науци и како је то довољно да испуни смисао једног живљења и несебичног давања.

др Владимир Јовановић

САДРЖАЈ

ИЗВОРНИ ЧЛАНЦИ

др Радомир Лукић, Француска револуција и револуционарни процес — — — — — — — — — — — — — — 653
др Стеван Врачар, Државно-правне тековине француске револуције — — — — — — — — — — — — — — — 660
др Данило Баста, Француска револуција и правна филозофија 671
др Павле Николић, Декларација о правима човека и грађанина од 1789. као акт цивилизације — — — — — — — 684
др Војислав Становчић, Америчка и француска револуција: однос декларација о правима и слободама — — — — 691
др Обрен Станковић, Француско грађанско законодавство пре револуције и после ње — — — — — — — — — — 707
др Мирјана Тодоровић, Француска револуција и настанак социологије — — — — — — — — — — — — — — 715
мр Марко Павловић, Одјеци велике француске револуције у обновљеној Србији — — — — — — — — — — — — 724
др Драгољуб Поповић, Од револуције и утопије до традиције и рецепције — — — — — — — — — — — — — 736

ПРИЛОЗИ

мр Марија Салма, Процесноправна заштита човекове средине 742
др Милутин Буричић, Арбанашка беса и подметнути наследници — — — — — — — — — — — — — — — 749

КОМЕНТАРИ СУДСКИХ ОДЛУКА

др Станка Стјепановић, Утјецај преиначења одлуке о повјеравању дјеце на чување и одгој на правомоћну пресуду у стамбеном спору — — — — — — — — — — — — — 752
Добросав Миловановић, Извршење управног решења и проузроковање кривичног дела — — — — — — — — — 755

СУДСКА ХРОНИКА

Одлуке Уставног суда Југославије — *Борђе Бурковић* — — 759
Одлуке Уставног суда Србије — *Томислав Вељковић* — — — 764
Одлуке Вишег привредног суда Србије — *др Јездимир Митровић* — — — — — — — — — — — — — — — 767
Одлуке Суда удруженог рада Србије — *Радмила Шаркић* — 770

ПРИКАЗИ

др Загорка Јекић, Докази и истина у кривичном поступку — *др Зорица Мршевић* — — — — — — — — — — 773

мр Јасминка Хасанбеговић, Перелманова правна логика као нова реторика, Београд — *Данило Н. Баста* — — — — 776
др Драгољуб Атанацковић, др Михајло Лукић, др Борђе Лазин, мр Зоран Миловановић, мр Љиљана Радуловић, Кривична дела угрожавања јавног саобраћаја на путевима — *мр Маринка Цетинић* — — — — — — — — — 779

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА

Предлог Правног факултета у Београду да се укине трајна забрана растурања часописа „Анали Правног факултета у Београду" бр. 3/1971 — — — — — — — — — — 782
Ставови Наставно-научног већа Правног факултета у Београду поводом објављивања сабраних дела проф. Слободана Јовановића — — — — — — — — — — — 784
Ставови Наставно-научног већа Правног факултета у Београду поводом одлуке о враћању у наставу наставника који су одстрањени са факултета седамдесетих година — — 784
Избори и пензионисања наставника и сарадника Правног факултета Универзитета у Београду у 1989. години — *Миљко Ваљаревић* — — — — — — — — — — — 786
Одбрањене докторске дисертације у 1989. години — *Гордана Мрђеновић* — — — — — — — — — — — 787
Одбрањене магистарске тезе у 1989. години — *Гордана Мрђеновић* — — — — — — — — — — — — 787
Рад Општег семинара Правног факултета у Београду у школској 1987/88. години — *др Драган М. Митровић* — — — 789
Обележена двестота годишњица француске револуције — *М. Павловић* — — — — — — — — — — — — 792

IN MEMORIAM

Јован Борђевић — *Р. Лукић, П. Николић, З. Букић-Вељовић, Д. Босић, М. Петровић, Б. Шпадијер* — — — — — — 794
Стојан Цигој — *В. Јовановић* — — — — — — — — — 800

TABLE OF CONTENTS

ORIGINAL ARTICLES

Dr. Radomir Lukić, French Revolution and the Process of Revolution — — — — — — — — — — — — — — 653
Dr. Stevan Vračar, State and Legal Achievements of the French Revolution — — — — — — — — — — — — — 660
Dr. Danilo Basta, French Revolution and Legal Philosophy — 671
Dr. Pavle Nikolić, Declaration of Rights of Man and the Citizen of 1789. as an Act of Civilization — — — — — — — 684
Dr. Vojislav Stanovčić, The Declaration of the Rights and Freedoms in the American and French Revolutions — — — 691
Dr. Obren Stanković, French Civil Legislation Prior and After the Revolution — — — — — — — — — — — 707
Dr. Mirjana Todorović, French Revolution and Creation of Sociology — — — — — — — — — — — — — — 715
Mr. Marko Pavlović, Reverberations of the Great French Revolution in Restored Serbia — — — — — — — — — 724
Dr. Dragoljub Popović, From the Revolution and Utopia to the Tradition and Reception — — — — — — — — — 736

CONTRIBUTIONS

Mr. Marija Salma, Environment Protection through the Law of Procedure — — — — — — — — — — — — — 742
Dr. Milutin Đuričić, Albanian „*Bessa*" (Pledge) and Substituted Successors — — — — — — — — — — — — — 749

CASE LAW COMMENTS

Dr. Stanka Stjepanović, The Relevance of the Modification of a Decision on Entrusting the Children for Raising and Custody onto the Final Verdict in the Litigation Concerning an Apartment — — — — — — — — — — — — — — 752
Dobrosav Milovanović, Execution of an Administrative Ruling and Causing a Criminal Offence — — — — — — — 755

COURT CHRONICLE

Decisions of the Constitutional Court of Yugoslavia — *Đorđe Đurković* — — — — — — — — — — — — — — 759
Decisions of the Constitutional Court of Serbia — *Tomislav Veljković* — — — — — — — — — — — — — — 764
Decisions of the Superior Economic Court of Serbia — *Dr. Jezdimir Mitrović* — — — — — — — — — — — — 767
Decisions of the Court of Associated Labour of Serbia — *Radmila Šarkić* — — — — — — — — — — — — — 770

BOOK REVIEWS

Dr. Zagorka Jekić, Evidence and Truth in the Criminal Procedure — *Dr. Zorica Mršević* — — — — — — — — — — 773
Mr. Jasminka Hasanbegović, Perelman's Legal Logic as New Rhetorics — *Dr. Danilo Basta* — — — — — — — — — 776
Dr. Dragoljub Atanacković, Dr. Mihajlo Lukić, Dr. Đorđe Lazin, Mr. Zoran Milovanović, Mr. Ljiljana Radulović, Criminal Offences of Endangering Public Road Transport — *Mr. Marinka Cetinić* — — — — — — — — — — 778

FACULTY CHRONICLE

The Proposal by the Faculty of Law in Belgrade to Abolish the Permanent Prohibition of Dissemination of the Review *„Anali Pravnog fakulteta u Beogradu"*, number 3/1971 — — — 782
Statement of the Educational-Scientific Board of the Faculty of Law in Belgrade on the Publication of the Collected Works of Professor Slobodan Jovanović — — — — — — — 784
Statement of the Educational-Scientific Board of the Faculty of Law in Belgrade on the Return to the Faculty of Professors Removed from the Faculty in the Seventies — — — 784
Elections and Retirement of Professors and Associates of the Faculty of Law of the University of Belgrade in 1989. — *Miljko Valjarević* — — — — — — — — — — — — 786
Defended Doctoral Dissertations in 1989. — *Gordana Mrđenović* 787
Defended Master's Dissertations in 1989. — *Gordana Mrđenović* 787
Activity of the General Seminar of the Faculty of Law in Belgrade in 1987/88. — *Dr. Dragan M. Mitrović* — — — — 789
Two Hundred Year Anniversary of the French Revolution — *M. Pavlović* — — — — — — — — — — — — — 792

IN MEMORIAM

Jovan Đorđević — *R. Lukić, P. Nikolić, Z. Đukić-Veljović, D. Ćosić, M. Petrović, B. Špadijer* — — — — — — — 794
Stojan Cigoj — *V. Jovanović* — — — — — — — — — 800

CONTENU

ARTICLES ORIGINAUX

dr Radomir Lukić, La Révolution française et le processus révolutionnaire — — — — — — — — — — — — 653
dr Stevan Vračar, Les acquis d'Etat et juridiques de la Révolution française — — — — — — — — — — — — 660
dr Danilo Basta, La Révolution française et la philosophie juridique — — — — — — — — — — — — — 671
dr Pavle Nikolić, La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789. en tant qu'acte de civilisation — — — 684
dr Vojislav Stanovčić, La Révolution américaine et la révolution française: le raport des déclarations des droits et des libertés — — — — — — — — — — — — 691
dr Obren Stanković, Le droit civil français avant et après la révolution — — — — — — — — — — — — — 707
dr Mirjana Todorović, La Révolution française et la création de la sociologie — — — — — — — — — — — 715
mr Marko Pavlović, Lel échos de la grande Révolution française en Serbie renouvelée — — — — — — — — — — — 724
dr Dragoljub Popović, Depuis la révolution et l'utopie jusqu'à la tradition et la réception — — — — — — — — — 736

CONTRIBUTIONS

mr Marija Salma, La protection de procès et juridique de l'environnement — — — — — — — — — — — — — 742
dr Milutin Đuričić, La bessa albanaise et les prétendus héritiers 749

COMPTES RENDUS

dr Stanka Stjepanović, L'influence de la modification de la décision sur la mise des enfants en garde et en éducation sur le jugement définitif dans le litige de logement — — — 752
Dobrosav Milovanović, L'exécution de la décision administrative et les délits causés — — — — — — — — — — — 755

CHRONIQUE JURISPRUDENTIELLE

Les décisions du Tribunal constitutionnel de la Yugoslavie — *Đorđije Đurković* — — — — — — — — — — — — 759
Les décisions du Tribunal constitutionnel de la Serbie — *Tomislav Veljković* — — — — — — — — — — — — 764
Les décisions du Tribunal économique suprême de la Serbie — *dr Jezdimir Mitrović* — — — — — — — — — — — 767
Les décisions du Tribunal du travail associé de la Serbie — *Radmila Šarkić* — — — — — — — — — — — — — 770

COMMENTAIRES DES DECISIONS JUDICIAIRES

dr Zagorka Jekić, Les preuves et la vérité dans la procédure pénale — *dr Zorica Mršević* — — — — — — — — — 773
mr Jasminka Hasanbegović, La logique juridique de Perelman en tant que nouvelle rhétorique, Belgrade — *Danilo N. Basta* 776

dr Dragoljub Atanacković, dr Mihajlo Lukić, dr Đorđe Lazin, mr Zoran Milovanović, mr Ljiljana Radulović, Les délits de menace de la circulation publique sur les routes — *mr Marinka Cetinić* — — — — — — — — — — — — 779

CHRONIQUE DE LA FACULTE

La Proposition de la Faculté de droit de Belgrade de lever l'interdiction durable de la revue „Annales de la Faculté de droit de Belgrade" nº 3/1971 — — — — — — — — — — — 782
Les positions du Conseil des enseignants et savant de la Faculté de droit de Belgrade à propos de la publication des oeuvres complètes du prof. Slobodan Jovanović — — — — — 784
Les positions du Conseil des enseignants et savant de la Faculté de droit de Belgrade à propos de la décision sur le retour à l'enseignement des enseignants éloignés de la Faculté dans les années 70 — — — — — — — — — — — — 784
Les élections et les retraites des enseignants et des collaborateurs de la Faculté de droit de l'Université de Belgrade en 1989. — *Miljko Valjarević* — — — — — — — — 786
Les thèses de doctorat soutenues en 1989. — *Gordana Mrđenović* 787
Les thèses du troisième cycle soutenues en 1989. — *Gordana Mrđenović* — — — — — — — — — — — — — — 787
Les travaux du Séminaire général de la Faculté de droit de Belgrade en 1987/88. — *dr Dragan M. Mitrović* — — — 789
La célébration du bicentenaire de la Révolution française — *M. Pavlović* — — — — — — — — — — — — — 792

IN MEMORIAM

Jovan Đorđević — *R. Lukić, P. Nikolić, Z. Đukić-Veljović, D. Ćosić, M. Petrović, B. Špadijer* — — — — — — — 794
Stojan Cigoj — *V. Jovanović* — — — — — — — — — 800

Уредништво „Анала“ моли своје сараднике да рукописе достављају, придржавајући се следећих правила:

1. Све радове (чланке, прилоге, дискусије, приказе, судску праксу итд.) куцати на пуном папиру (не на пелиру) и то на једној страни, са проредом и са довољно белине са стране (27 редова на страни и 60 словних места у реду).

2. Уз рад намењен рубрици „Чланци“ истовремено доставити резиме највише до 25 редова, куцан на исти начин као што је предвиђено под тачком 1.

3. Уз сваки рад доставити следеће податке: тачну адресу, потпуне податке о звању, број жиро-рачуна, телефон на радном месту и у стану.

4. Сваки рад доставити потписан.

5. Прикази књига које су мање од 200 страна не треба да буду дужи од 5 куцаних страна. Прикази књига које су по обиму веће од 200 страна могу се сразмерно повећати и то за по једну куцану страну на сваких додатних 100 штампаних страна. Уколико је приказ књиге по природи аналитичан, редакција ће толерисати повећање обима приказа за 20%.

6. Фусноте треба куцати на крају рада (не испод текста на страни), такође са проредом и са довољно белине са стране, и то тако да нумерација фуснота иде од броја 1 па надаље за цео рад (не правити посебну нумерацију за поједина поглавља).

7. Цитирање треба да обухвати следеће податке и то следећим редом: аутор (прво име, па онда презиме), назив дела, место издања, година издања, број цитиране стране или тачке пасуса. ПРИМЕР: Живојин Перић, *Стварно право*, Београд, 1922. стр. 141; Raymond Saleilles, *De la déclaration de volonté*, Paris, 1929, стр. 93.

8. За радове објављене у часописима, као и за прописе објављене у службеним гласилима, навести, после података о аутору и о раду, податке о: називу часописа (службеног гласила), броју и години излажења часописа (службеног гласила), броју цитиране стране. ПРИМЕР: Радомир Лукић, *Субјективни фактор и непосредна демократија*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 2—3/1964, стр. 153; чл. 7. Закона о шумама СР Србије, „Службени гласник СРС“, бр. 19/1974.

9. За радове објављене у зборницима, енциклопедијама и сл., навести: име и презиме аутора, назив дела, назив зборника односно енциклопедије, име и презиме редактора (уколико је означено на зборнику), место издања, годину издања, број цитиране стране. ПРИМЕР: Божидар Јелчић, *Порасг и разлози пораста порезног оптерећења*, „Финанције и финанцијско право“, ред. Божидар Јелчић и Владимир Срб, Осијек, 1982, стр. 37; Владимир Капор, *Купопродаја*, п. 37, „Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада“, том први, Београд, 1978, стр. 805.

10. Навођење судских одлука треба да садржи податке о врсти одлуке, суду, броју одлуке, датуму када је донесена и публикацији у којој је објављена, односно назначење да је коришћена из судске архиве. ПРИМЕР: Решење Уставног суда СР Србије III У бр. 82/72, од 31. маја 1972, „Зборник судске праксе“, бр. 7—8/1982, одл. бр. 29; пресуда Врховног суда СР Хрватске Гзз бр. 58/75, од 18. јуна 1975, „Збирка судских одлука“, књ. I, св. 4, одл. бр. 462.

11. Уколико се једно дело истог аутора цитира у више фуснота (које нису непосредно једна иза друге), после имена и презимена аутора други и сваки следећи пут употребити скраћеницу *op. cit.* уколико се једно дело истог аутора цитира у фуснотама које непосредно следе једна за другом, после првог навођења потпуних података о аутору и о делу употребити скраћеницу *ibid.*

12. Сви библиографски подаци требало би у начелу да буду дати у фуснотама. Изузетно, пре свега при помињању неких законских одредби, то би се могло учинити и у самом тексту. ПРИМЕР: Из пореске основице је, као што предвиђа одредба чл. 3. Закона о порезу из дохотка организација удруженог рада СР Србије, искључен износ дела дохотка у висини 55% просечног месечног нето личног дохотка радника у привреди СР Србије исплаћеног у претходној години.

13. Пошто се часопис „Анали" штампа ћирилицом, црвеном оловком треба подвући речи или реченице које треба да буду штампане латиницом. Овај захтев односи се и на фусноте.

14. Речи и реченице које треба да буду штампане курзивом подвући црном или плавом оловком. Сви наслови цитираних радова треба да буду штампани *курзивом*.

15. Речи и реченице које треба да буду штампане латиницом и курзивом истовремено подвући и црвеном и црном (плавом) оловком. ПРИМЕР: Jan Tinbergen, *Does Self-management Approach the Optimum Order?*, „Yugoslav Workers Self-management", ed. by F. J. Brockmeyer, Dotrecht, 1970.

16. Места која се желе истаћнути штампају се искључиво курзивом, а не шпационирано (размакнутим словима). Због тога у рукопису ништа не треба куцати размакнутим словима.

17. Поднаслове највишег реда обележавати римским бројевима и куцати великим словима. Уже поднаслове обележавати арапским редним бројевима и куцати малим словима, а још уже словима азбуке и такође куцати малим словима. ПРИМЕР: III УТИЦАЈ ПОРЕСКЕ ПОЛИТИКЕ НА ПОНУДУ ЧИНИЛАЦА ПРОИЗВОДЊЕ; 1. Ефекти пореске политике на штедњу; (а) Ефекти пореске политике на штедњу становништва.

18. Умољавају се сарадници да после прекуцавања рукописа пажљиво прочитају текст и отклоне евентуалне дактилографске грешке.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду" у 1990. години за целу годину износи:

1. За правна лица — — — — — — — —	дин.	300.—
2. За појединце — — — — — — — —	„	120.—
2. За студенте (редовне и ванредне) — — —	„	60.—
4. За један примерак — — — — — — —	„	60.—
5. За један примерак за иностранство — —	USA $ 10 (у дин.)	

Претплата за иностранство износи 25 USA $ (плативо у динарима по курсу на дан уплате).

Ове претплатне цене важе за претплатнике који уплате претплату до 30. јуна 1990. године.

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број 60803-740-030-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501